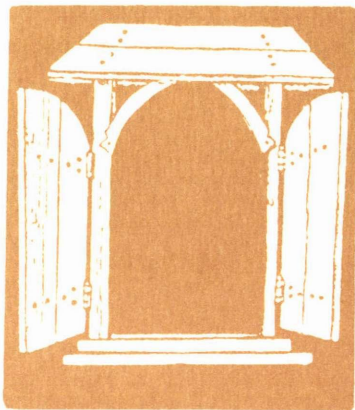

Várákozás és végítélet

Lappokról, norvégokról

Történész-konferencia, 1954

Egyház és felsőoktatás

Jakob Böhmét olvasva

Confessio Augustana 1980

Arany János a hatalomról

Rokon irodalmakból

CREDO

Evangélikus Műhely

2001

3-4

CREDO

Evangelikus Műhely

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
VI. évfolyam, 2001. 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Mányoki János szerkesztő	Jánosy István
Bozóky Éva	Kovácsházi Zelma
Cserhádi Márta	Reuss András
Fabiny Tamás	Ribár János
Fabiny Tibor	Schulek Mátyás
ifj. Fasang Árpád	Sólyom Jenő
Frenkl Róbert (elnök)	Szebik Imre
Hafenschér Károly	Tóth-Szöllös Mihály
Harmati Béla	

JELEN SZÁMUNK SZERZŐI

Andorka Eszter lelkész	Gödény Endre tanár
Bartha István lelkész	Hubert Gabriella irodalomtörténész
Bede Anna költő, műfordító	Karátson Gábor író, festőművész
Bence Imre lelkész	Komoróczy Emőke, G., irodalomtörténész
Benczúr László lelkész	Mányoki János könyvtáros
Béres Tamás lelkész	Orosz Gábor Viktor lelkész
Bödöcs Pál irodalomtörténész	Rakovszky István tanár
Böröcz Enikő lelkész	Reuss András teológiai tanár
Csepregi Márta nyelvész	Seben István lelkész
Cserhádi Sándor teológiai tanár	Sólyom Jenő egyházkerületi felügyelő, fizikus
Fabiny Tibor teológiai tanár	Szentpétery Péter teológiai tanár
Fehérvári Győző irodalomtörténész, műfordító	Trajtler Gábor lelkész, orgonaművész
Giczi Zsolt történész	

Folyóiratunkat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatja.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Kendeh K. Péter.
Olvasószerkesztő: Berecz Ágnes. Műszaki szerkesztés: Galgóczi Andrea. Tördelés: Rezessy Szabolcs
A borítót Urai Erika tervének felhasználásával Galgóczi Andrea készítette.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1085 Budapest, Üllői út 24. Telefon/fax: 317-1108, 317-5478.
Előfizetés egy évre: 1000 Ft, egy szám ára 500 Ft. Megrendelhető (külföldre is) a fenti címen.
Előfizetési díj külföldre portóval együtt 3500 Ft.
Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a Sajtóosztály Könyvesboltjában (VIII. Üllői út 24.),
a Huszár Gál Könyvesboltban (V. Deák tér 4.) és a Protestáns Könyvesboltban (IX. Ráday u. 1.)
Nyomta és kötötte: Plantin Kiadó és Nyomda Kft.

ISSN 1219-6800

BEDE ANNA két verse	3
MÁNYOKI JÁNOS	
Kirándulás Csak-Csakba	4
OROSZ GÁBOR VIKTOR	
A kétszínű élet partján	7
CSERHÁTI SÁNDOR	
Példázat a túlélésről	14

Corpus evangelicorum

PENTIKÄINEN, JUKA	
Lars-Levi Laestadius... (Csepregi Márta ford.)	19
REUSS ANDRÁS	
Berggrav oslói püspök teológiájának fő vonásai...	25
GICZI ZSOLT	
Sorsforduló	39
BENCZÚR LÁSZLÓ	
Egyháztörténet a hitoktatásban...	52

Seminarium Ecclesiae

SÓLYOM JENŐ	
Gondolatok egy magyar evangélikus egyetemről	59

A gondolat vándorútján

KARÁTSZON GÁBOR	
Jakob Böhme és a Föld Szíve	67
BARTHA ISTVÁN	
Theaitéosz és Parmenidész Badacsonyan	84

Thesaurus Ecclesiae

HUBERT GABRIELLA	
A Lőcsei énekeskönyv	101
TRAJTLER GÁBOR	
Szokolay Sándor: Confessio Augustana	115

Klasszikusokról

RAKOVSZKY ISTVÁN	
„Hatalom, mint a víz, vagy árad, vagy árad...”	125

GÖDÉNY ENDRE
Ha mégis Petőfi

113

L 3

Rokon irodalmakból

ANDREJ TARHANOV versei (Bede Anna ford.)	136
SABAHATTİN KUDRET AKSAL Leszáll az est (<i>Mányoki János ford.</i>)	142

Figyelő

BÉRES TAMÁS Schleiermacher magyarul (<i>F.D.E. Schleiermacher: A vallásról</i>)	150
SZENTPÉTERY PÉTER G. van der Leeuw könyvéről (<i>Gerardus van der Leeuw: A vallás fenomenológiája</i>)	152
ANDORKA ESZTER Két, a közelmúltban megjelent János-kommentárról (<i>Bolyki János: „Igaz tanúvallomás”. (Lenkeyné Semsey Klára: János evangéliuma)</i>)	155
SEBEN ISTVÁN Egy alapmű (<i>Gerhard von Rad: Az Ószövetség teológiája I-II.</i>)	159
REUSS ANDRÁS Evangélikus dogmatika a 20. század végén (<i>Nagy Gyula, Az egyház mai tanítása. I.</i>)	164
BÖRÖCZ ENIKŐ Több, mint szamizdat (<i>Ferdinánd István: Csittvári krónika – anno 1952</i>)	167
FABINY TIBOR Egy sárosi nemesúr (<i>Hubert Ildikó: Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei.</i>)	169
BENCE IMRE Bauhofer életrajza (<i>Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben</i>)	170
G. KOMORÓCZY EMŐKE „A méltóság abban érhető tetten...” (<i>Tüskés Tibor: Az Édenalapító – írások Németh Lászlóról</i>)	172
BÖDÖCS PÁL Erdély nyelve megőrizte a magyar múltat (<i>Szilágyi István: „Hollóidő”</i>)	176
FEHÉRVÁRI GYÖZÖ Szente Imre Kalevalája <i>Kalevala, Fordította Sente Imre</i>	179

Bede Anna versei

ÁLOM

*Azt álmodtam, hogy a templomban voltam.
Halálos csend volt. Fájó, néma csend.
Száz ember ült ott homályba burkoltan,
S az Úrasztalán sárga fény pihent.*

*Mi százan egymást még sohase láttuk.
Most összegyűltünk, egy borús napon.
Valakit vártunk. Csendbe fúlva vártuk.
S valaki sírt ott fenn a karzaton.*

TEMETŐBEN

*Holtak hamván ezer virág virít.
Hült szemeödrökből bús szépség terem.
Szirmok susognak: „Jöjj, pihenj meg itt!”
És én borzadva rázom meg fejem.*

*Lenéznek rám hunyorgó csillagok,
És itt-ott felhők úsznak lassudan.
Egy hang megállít: „Várlak! Itt vagyok!”
S én bízva mondom: „Indulok, Uram.”*

Kirándulás Csak-Csakba

Amikor elhagytuk Jazdot, újra feltűntek a hallgatás tornyai. Valójában két kerek bástya, két meredek domb tetején. Meglehetősen uralják a tájat, hiszen a hegyek távolabb esnek.

Tegnap, az érkezés délutánján megmásztuk az egyik dombot. A bástya belső tere – 15–20 méter átmérőjű – teljesen üres. Közepén akna, durván beföldelve. Állítólag az iszlám hatóság temettette be, hetvenkilenc után.

Évtizedek teltek el azóta, hogy Zoroaszter hívei utoljára hoztak ide halottat. Pedig tartaniuk kellene az ősi szokást: hiszen a hulla tisztátalan, beszenyezi a földet, a tüzet. Toronyba kell tenni, madaraknak. Akinek a jobb szemét vájják ki előbb, vélhetőleg üdvözülni. Akinek a bal szemét, elkárhozik. Borzongató hiedelem. A száraz csontokat végül az aknába söpörték.

Most a domb tövében van a zoroasztriánus temető. Itt már sírok sorakoznak, a kapun gyászjelentés, egy kisfiú fényképe. A félsivatag talajában néhány fa küzd az életért. Betonkeretek, alacsony sírkövek, kavics. Temetőmunkások hajlonganak. Közélebb lépek, belenézek a félig kész sírba: kitéglázzák a belsejét. Itt már nem segíthet a keselyű, de az őselemt – a földet – azért most sem szennyezik be. Maradjon meg tisztának a tiszta.

Ma pedig Csak-Csakba tartunk: két lutheránus, egy mozlim. Hegyi forrás az úti célunk, a Zoroaszter-hívők szent helye. Lassan elmarad Jazd: jellegtelen, elnyúló, szürkessárga háztömeg. Mi sem sejteti már az óváros, a fölséges nagymecset szépségét. Az út két oldalán ördögsekér, majdnem a szemhatárig. A távolban csupasz hegyek. Olyan érzésem van, hogy kimegyünk a világból.

Jazd tartomány: hetvenezer négyzetkilométer, nyolcszázezer lakos. Nyolcszázezer; de közel fele Jazd városában él. A vidék – egy-két kisvárost leszámítva – majdnem teljesen lakatlan. Lassan, fokozatosan föltáru a homoksivatag. Már-már hullámokat képez. Aztán mégis meghátrál: egy kanyarban újra feltűnik az ördögsekér. Hirtelen balra fordulunk: földút. Bemegyünk a hegyek közé. Kopár, meredek gerincek húzódnak; szürke, barna, sárga, lila, vörös tónusok. Növény szinte semmi.

Mohamed bekapcsolja rádióját. Történelmi műsor: keserű furulyaszó kígyózik, aztán deklamáló, hősi férfihang zendül. Egyetlen szót értek: pahlaví. Megint furulyaszó, körben sziklák és sziklák, fény és árny szeszélyes, gyakran vakító játéka. Hirtelen eszembe jut, hogy egy friss útikönyv szerint Perzsiában még előfordul az orosz-lán. Ilyen tájba képzelem: ősiráni világ.

Mélységes völgybe jutottunk. Annyira mégsem mély, hogy sötét lehetne: izzik a naptól – akár a roppant partok. S bal felől, a magasban épületek, házikók lapulnak. Meredek az oldal, éles a szerpentin. Végre kiszállunk. Mohamed jeges vízzel kínál bennünket. Gyalog kapaszkodunk tovább.

A barlangnyílás – fallal-ráccsal – beépítve. Különben sekély barlang ez, inkább csak bemélyedés. Egyszerű, majdhogynem együgyű kis öregember átveszi a szandálokat, papucsot és sapkát hoz. Int, hogy lépjünk be. Füstszag, félhomály. Középen embernyi magas fémállvány, a szent tűz helye. Most csak a füst kígyózik, lángot nem is látok. A sötétben is érzékelem, hogy a mennyezet csupa korom. A tűz mögött, a falmélyedésben csobogás: a szent forrás csörgedezik. Mohamed főemelí mutatoujját: Csak-Csak – susogja. Most jövök rá, hogy a helynév egyszerű hangutánzó szó.

A bejáratnál két középkorú, fehér sapkás pap. Halkan beszélgetnek. Aztán visszatérnek a tűzhöz; kezükben könyv, elnémulnak. Körbejárom a tüzet, hallgatom a csobogást. Az ablakon – valójában csak vasrács – beszűrődik a fény. Közel lépve föltáru a hatalmas, kopár völgy. Madártávlatból nézelődöm. Átellenben a sziklafal nem zárja le a szemhatárt: közel s távol hegygerincek húzódnak. Sárga, szürke, vörös, lila, barna. S nem kell az égre néznem: így is érzem a kékséget, a ragyogást.

Amikor elindultunk Csak-Csakba, mindenekelőtt a táj vonzott. Vallásos néprajz, legendák, zarándoklat legfőljebb másodsorban jött szóba. Titokban még örültem is, hogy Mohamed csak perzsául tud: nem telepszik majd ránk. Most mégis az ablakhoz jön, megszólít, magyarázni próbál valamit. A fiam is csatlakozik hozzánk, fülel. Néhány angol tömondat. Rákérdezünk. Lassan megértjük, hogy a barlang történetéről van szó.

Huszein imám özvegye – Jazdagird király leánya – menekülőben volt. Perzsia sivatagaiban bujdosott; férje gyilkosai mindenütt a nyomában voltak. Az asszony egy barlangba menekült. Már-már elfogták, de csodamód megnyílt, majd összeczarult a sziklafal: eltűnt az üldözött. Attól a naptól fogva – több mint ezerháromszáz eszten-deje – forrás csörgedezik a barlangban: Csak-Csak.

Miközben Mohamedet hallgatom, eszembe jut egy másik történet. Szír földön mesélték, Málulában. Pál apostol kedves tanítványa – Tekla – menekülőben volt. Pogány családja üldözte. Ő is egy barlangba húzódott. Már-már elfogták, de hirtelen utat nyitott a sziklafal. A csoda helyén pedig forrás fakadt: beteg zarándokok remélnek tőle gyógyulást. Magam is láttam, amint a láncra erősített, piszkos csészéből isznak; egyik a másik után, százával.

Itt, Csak-Csakban semmi nyoma, hogy a forrás gyógyerejében hinnének. Igaz, a nagy zarándoklat – júniusban – már elmúlt; de Mohamed sem tud gyógyulásról. A két legenda mégis egymásra rímel, s ki tudja, hány csodaforrás, hány csodabarlang van a világon. Csak-Csak azonban egyedi: a táj és a szent tűz megadja varázsát. No, és az asszony, Jazdagird leánya! Csupán itt, a szent forrásnál tudtam meg, hogy a perzsa hagyomány összeházasította a Próféta unokáját – Huszeint – az utolsó tűzimádó nagykirály leányával. S mivel a perzsa iszlám – a tizenkettes síia – számára kulcsfontosságú Huszein, a zoroasztriánusok joggal remélték, hogy hűséges asszonyának vállalása – azaz saját hitük – védelemben részesül. Fontosabb, egyetemes szempont azon-

ban, hogy a tizenkettedik imám – a mahdi, azaz Messiás –, akit Irán népe várva vár, egyfelől ugyan Mohamed próféta sarja, másfelől viszont az ősi, tűzimádó nagykirályokat is fölmenőjének tekinti. A vallások változnak és küzdenek, de a perzsa világ – közvetett formában – ma is a régi, nemzeti dinasztia leányági örökösét várja. S elméleti oldalról – számomra is meglepően – ez a fölismerés lett a kirándulás lényege.

Már visszafelé tartunk. Elmaradnak a hegyek, aztán elmarad a földút. Lassan közeledik a város, megint föltűnnek a hallgatás tornyai. Dolmányos varjak röpködnek. Délután meglátogatom a jazdi tűzoltárt. Állítólag ezerhétszáz éve tudnak a létezéséről. Nem volt mindig Jazdban; egykor a háborúk és az üldöztetés elől ide-oda mentették. Évszázadok teltek el azóta, hogy itt őrzik: a mostani Perzsia földrajzi középpontjában – kicsit mégis az embervilág peremére húzódva. Némileg szívszorító környezet. Késrnység ízt kap a közhely: őrzik a lángot... várakoznak.

OROSZ GÁBOR VIKTOR

A kétszínű élet partján

A végítéletéről – ma

*Éjszaka felriadtam, a nyitott ablakon át
két holdat láttam az égen,
s iszonyodva mondtam magamnak: eljött a Végítélet.
(Vladimír Holan)*

*Ha elvesz az igazságosság,
nincs többé értéke az ember földi életének.
(Immanuel Kant)*

*Mert az Isten nem azért küldte el a Fiút a világba,
hogy elítélje a világot, hanem, hogy üdvözüljön a világ általa.
(Jn 3,17)*

Apokaliptikus korban élünk. A tradicionális apokaliptika mellett létezik egy szekuláris apokaliptika, mely a véget egészen közelinek érzi, de reménység nélkül – a megváltást többé nem ismeri. Ez az apokaliptikus szemlélet nem lát összefüggést a vég és az üdvösség, az emberi élet végessége és beteljesedése között. Günter Anders írja: „Bár minden nap új nyereség lesz, de egyik sem jelent garanciát a holnapi nap megnyerésére. Megérkezni sohasem fogunk. Ami előttünk van, az a bizonytalanság végételenje.” Vagy Emile Cioran reménytelen pesszimizmusa: „Egy paradicsomi végső állapot víziója túltesz abszurdításában a remény legrosszabb tévelygéseit is.” Feltehetjük azonban ezt a kérdést: létezik egyáltalán vég, s ha igen, akkor mit értünk alatta; vagy pedig csupán valaminek a végéhez érkeztünk?

Korunk apokaliptikus hangnemét keresztyénként fülsértő felszólításnak érezhetjük: van-e még mondanivalótok ezek után? Úgy gondolom, rögtön gondolatmenetünk elején leszögezhetjük: egyrészt a vég profán értelmezése számunkra beteljesedés, másrészt Jézus keresztyéntől elválaszthatatlan jelentéssel bír. Továbbá a világvége nem jelent egyet az apokalipszissal, csupán annak tárgya. Másrészt a keresztyén világsszemléletet az is megkülönbözteti az apokaliptikus látásmódtól, hogy a történelmet úgy értelmezi, mint amelybe már betört az üdvösség korszaka. A történelem bezártságát felváltotta az üdvösség nyitottsága. Az apokaliptika keresztyén értelmezése tehát nem félelemmel tölt el bennünket, hanem a beteljesedés és a tisztánlátás reménységével – lelepleződés és nem abszolút vég.

Ha elvész az igazságosság ...

Feladatom az apokaliptika tárgykörébe tartozik: az utolsó ítéletről – pontosabban a végítéletről – fogok szólni. Miután a vég fogalmát a fentiekben röviden tisztáztuk, most az ítélet felé fordulunk. „Az igazság és a tévedés a kapcsolódáson és a szétválasztáson múlik.” – írja Arisztotelész. De hozzátehetjük, akár saját tapasztalunk alapján is, hogy megkülönböztetés nélkül nincs igazi ismeret. Azok a szimbólumpárok, melyek lehetővé teszik tájékozódásunkat a világban, ilyen megkülönböztetések során kristályosodtak ki: kicsi-nagy, jó-rossz, görbe-egyenes, tilos és szabad, mi az, ami etikus és mi az ami jogos, stb. Nélkülük nehezen ismerhetnénk ki magunkat a világban. Gondoljunk arra is, hogy Isten a világot a dolgok megkülönböztetésével illetve szétválasztásával teremtette, tette rendezetté – kozmosszá. Az emberi döntés meghozatalának nélkülözhetetlen feltétele a szétválasztások és az összekapcsolások során megszerzett ismeret igazságának állíthatósága. Ha nem lennénk bizonyos igazságok, maximák tudatában, akkor döntéseink lehetetlenségével konfrontálódnánk.

Arisztotelész szerint maga az igazságosság a legfőbb erény – nem mintha pótolná a boldogságot, de boldogság nem létezhet nélküle. Két alapon nyugszik igazságfogalma: egyrészt a poliszbeli egalitáson, azaz az egyének közötti egyenlőség tiszteletén, másrészt a legalitáson – a törvényesség tiszteletén. „Igazságtalannak tartjuk egyfelől a törvénszegő, másfelől a kapzsi és az egyenlőtlenséget kedvelő embert, nyilvánvaló tehát, hogy az igazságos ember is kétféle: törvénszerető és egyenlőséget kedvelő” – írja a Nikomakhoszi etikában. De a történelem során folyamatosan beigazolódtott ezen elv tarthatatlansága, vagy csak bizonyos korlátok közötti megtarthatósága. Hiszen az egyéni szükségletek, képességek, lehetőségek tényei önmagukban differenciálják az emberek együttélésének rendjét, nem kevés konfliktust hordozva magukban. Vagy megfordítva, maga az emberi természet, melynek igazság utáni vágya csillapíthatatlan, hordozza magában az abszolút igazságosság lehetetlenségét. Képesek vagyunk-e tehát igazságos döntéseket, vagy helyes ítéleteket hozni? Bizonyos mértékben igen, bizonyos mértékben nem? És kérdezhetjük: mi az igazság és hol található? Mindenesetre egyetérthetünk Immanuel Kanttal: „Ha elvész az igazságosság, nincs többé értéke az ember földi életének.”

Megmentőnk vagy bíránk?

Ha manapság ítéletről beszélünk, akkor mindenek előtt fenyegető elítélésre vagy igazságszolgáltatásra gondolunk. Azonban ezzel az ítélet bibliai fogalmát leegyszerűsítjük. Az ítélet az Ószövetségben a közösség megzavart rendjének helyreállítását jelenti vagy annak megállapítása, ami jogos. Ennek két oldala van: egyrészt büntetést és elítélést von maga után, másrészt rendet és felszabadulást hoz. Ebben a két formájában az ítélezés az uralkodó feladata, de legfőképpen az Istené, aki igazságos.

Az ítélezés alapvetően Istenre tartozik: a jót áldásával jutalmazza meg, másrészt pedig azzal szemben, aki szent akarata ellen vét, haragjával és büntetésével lép fel.

Mindezt Istennek és népének konkrét történetiségében figyelhetjük meg – természetesen különböző hangsúlybeli eltolódásokkal. A próféták sohasem a levegőbe beszélve, hanem Izrael konkrét helyzetére alkalmazva hirdették a népnek illetve királynak, hogy mi az ami jóra vezet, másrészt pedig Isten ítéletét – a büntetést és a pusztulást. A próféták ítélethirdetése Jeruzsálem és a jeruzsálemi templom lerombolásában plakatív módon igazolódott be. De értelmezhető-e itt az ítélet Isten igazságosságának megtapasztalásaként? Tekintettel a nép vétkeire és bűneire Isten ítélete csupán elítélést és büntetést jelent – különösen a deuteronomista történelemszemlélet tükrében. Ezért a fogság utáni új kezdet lehetősége egyedül Isten könyörületéből és kegyelméből vált lehetségessé. A fogságból visszatért nép minden igyekezetével és a törvény szigorú betartásával arra törekedett, hogy a jövőben egy ehhez fogható katasztrófát elkerüljön.

Isten ítéletének ez az egyszerű kétértelműsége, hogy a rosszat megbünteti, és a jót megjutalmazza, már csupán Izrael történelmének és Isten jelenlétével egybefonódott sorsának vizsgálata során is túl egyszerűnek tűnik.

Ez fejeződik ki a bűn kétféle felfogásában, amely már itt megjelenik és az egész Újszövetségen végigvonul. Jób történetében a bűnnek kettős megközelítésével találkozunk. Egyrészt Jób igaz, mivel életét teljes mértékben Isten parancsolataihoz igazítja. Másrészt, ha Isten mindent számba venne, nem lenne senki – még Jób sem –, aki színe előtt igaznak bizonyulna. Ennek felel meg az ítélet kétféle értelmezése is: az ítélet mint olyan döntés, amely a jót megjutalmazza és a rosszat megbünteti, de lehet olyan követelmények számonkérése, melyeknek az ember saját erejére hagyatkozva képtelen megfelelni. Az ítélet utóbbi értelmezésére egyedül Isten kegyelme adhat felszabadító választ az embernek.

A fogság idejétől számítva egyre erőteljesebben jelentkezik az ítélet univerzális (Ez 32,7; Zof 1,2) és apokaliptikus leírása (Dán 12). Így a későbbi időkben Isten ítéletének perspektívája kitarul és már nem csupán egy ember vagy egy nép számára releváns esemény, hanem ennél sokkal teljesebb karaktert ölt: Isten ítélete minden teremtményére, minden ellene lázadó hatalmasságra kiterjed. Izrael népének tapasztalata az, hogy Isten a földön nem juttatja érvényre igazságát, ezért várakozásuk egyre inkább a halál utáni igazságtételre irányul, amikor a történelem idővonala végpontjához érkezik. Ebben az ítéletben mindenki számbavétezik és számonkérik, minden ember és minden tett igaz illetve hamis volta felől Isten dönt.

Az Újszövetségben az ítélni szó (krinein) a szétválasztás értelmét hordozza, mely kifejezi az ítéletnek az összes teremtményre vonatkozó érvényességét és hatását: az ítélet a jónak a rossztól, az igaznak a hamistól, a bűzának a konkoltytól való elválasztása. Keresztelő János fellépésében az ítéletnek ez a felfogása és az ószövetségi váradalom továbbélése rajzolódik ki, bár sokkal élesebben. Ő az ítélet beköszönté előtt egy lépéssel járva hirdeti: mindenkinek számot kell adnia tetteiről. De vajon ki állhat meg Isten színe előtt egymagában, tettei súlyával? Isten szentsége mindent és mindenkit leleplez. Még az sem segít, hogyha valaki Ábrahám leszármazottjának vallja magát. Így Isten haragvó ítélete elől lehet menekülni, de megmenekülni biztosan nem. János egyetlen lehetséges alternatívát kínál: a megtérését.

Sokan szembehelyezik Keresztelő János bűnbánatra hívó felszólítását Jézus örömhírével, de a bibliai szövegek másról tanúskodnak. Miközben Jézus a közelgő szabadtárs és megváltás örömhírét hirdeti, még jobban kiélezi Isten ítéletének közelségét, amikor az Isten előtti számadás kikerülhetetlenségére figyelmeztet. (Mt 19,28–29; Mk 13,32–37; Lk 17,22–37) Most van az ideje a bűnbánatnak, a megtérésnek, a kitárt ajtókon való belépésnek, most, mielőtt túl késő lenne. Aki elmulasztja a jelen pillanatban rejlő lehetőséget, az kirekeszti magát, az elveszett. Mivel senki sem tudja önmagát megmenteni, egyedül az ajándékba kapott új kezdet lehetősége marad. Megfigyelhetjük azt is, hogy míg az Ószövetségben legtöbbször a törvény külső megtartása vagy be nem tartása ítéltetik meg, addig Jézusnál a beléje vetett hit (Mk 16,16; Mt 8,10–11; Lk 18,8) és a belső megtérés (Mt 11,20; Lk 11,29–32) az ítélet tárgya.

Az eddig tett megállapításaink azt a kérdést görgették maguk előtt, hogy Isten eljövetele mikor válik konkrét eseménnyé? A keresztyén hit szerint Jézus kereszthalálában és feltámadásában teljesedtek be a váradalmak. Jézus kereszthalála döntő jelentőséggel bír az ítélet megértése szempontjából. Mert más történt. Isten számonkérése helyett, amelyben senki sem bizonyulhatott volna igaznak, Isten egyszülött Fiának halála: Jézus meghalt a kereszten. Ami azt jelenti, hogy elítélésünk helyett – ami jogos lett volna – ítéletét órá helyezte. Így Jézus halála az az esemény, mely elvette a világ bűnét. Kétségtelen azonban, hogy ez a szemléletmód nem azonnal vált egyértelművé a keresztyének számára, mindenesetre leszögezhetjük: Jézus megváltó halála és feltámadása okot ad az örömezésre, hiszen a megbocsátás és az új lét lehetősége adott. De mit jelent ez az ítélet szempontjából vagy sokkal inkább: beszélhetünk-e ezek után Isten eljövendő ítéletéről?

A bűnök bocsánatáról szóló örömhír kimondása mindenesetre lehetségessé vált, hiszen Jézus ezért halt meg a kereszten. János jelen időben mondja, hogy aki hisz, az átment a halálból az életre (Jn 5,24), aki nem hisz, az már elkárhozott (Jn 3,18). Mégis keresztyének és nem keresztyének számára is érvényes: az ítélet még előttük van, feléjük tart, hiszen az eljövendő végítéletkor nekik is meg kell állniuk Isten ítélőszéke előtt. „Mert mindnyájunknak leplezetlenül kell odaállnunk a Krisztus ítélőszéke elé, hogy mindenki megkapja, amit megérdemel, aszerint, amit e testben cselekedett: akár jót, akár gonoszt.” (2Kor 5,10)

Fontosnak tartom azonban az utolsó ítélet helyiértékének meghatározását. Az ítéletről szóló kijelentések mindig az intelmek kontextusában hangzanak el. Azok az emberek, akikhez ezek az intelmek szólnak, hívó keresztyének, azok, akiket Krisztus megváltott és így bűnbocsánatban részesültek. Másrészt az igehelyek arról is tanúskodnak, hogy ezek a keresztyének Isten eszkatológikus új teremtetéséhez tartoznak. (Jn 5,24–25; 2Kor 4,7–18) És csak harmadsorban állítható, hogy nekik is Isten ítéletével kell számolniuk.

Összességében olyan láncolat áll előttünk, mely az eszkatológikus látásmód alapvonalait rajzolja ki. Az ítéletről most három dolgot állíthatunk: Jézus Krisztus személyében elrejtve megtörtént, az Úr visszajövetelében látható módon megvalósul, de mindez meghatározza a jelent. Egyúttal megállapíthatjuk, hogy Jézus két értelemben is megváltoztatta az ítélet mindaddig megszokott felfogását: az ítélet a jövőben vár

ránk (Mt 13,40) és olyan magatartásra szólít, mely ennek megfelel, de Jézusban a mennyek országa már jelen van és a döntés perceiben élünk, mely ítélet alá esik (Mt 4,17), Isten ígéje és szava már ebben az eonban megítéli a világot (Jn 16,8–11; 2Tim 4,8; Zsid 4,12). Kétségbevonhatatlan, hogy amikor az ítéletről gondolkodunk, feszültségforrások sorával találjuk szemben magunkat, hiszen maga az Újszövetség sem tár eléink tisztán átlátható rendszert.

Amikor az apokaliptikáról és a végről szoltunk, megállapítottuk, hogy keresztyén felfogás szerint a vég nem csupán a kronosz vége, hanem egy új eon kezdete, melyben az időiség feloldódik. Ezért lehetetlen lenne és nem sok haszonnal járna, ha a parúziát, a holtak feltámadását és az utolsó ítéletet kronologikusan rendeznénk el. Bár kronológiailag nem szólhatunk az utolsó dolgokról, mégis egyfajta logikus egymásutánosság áll előttünk. Hiszen az utolsó ítélet a halál után következik, ami feltételezi a halottak feltámadását, mivel a holtak nem eshetnek ítélet alá. Azonban az evangéliumok tanúsága szerint ez a kor egyértelműen Krisztus visszajövetelével kezdődik. Az a Jézus Krisztus lesz az utolsó ítéletkor az emberiség bírójává, aki hasonlóvá lett az emberekhez és magatartásában is embernek bizonyult, aki földi életében Isten Fiaként hirdette a mennyek országát és annak új mértékeit és értékeit, aki ennek alapján tart majd ítéletet. Az a Jézus Krisztus, aki azok bírójává lesz, akik bűneit elhordozta, akikért kereszthalált szenvedett, és akikért könyörög az Atyánál. Itt érdemes a reformátorok álláspontjára figyelni, akik a középkor „félelemvallásával” szemben azt hangsúlyozták, hogy Krisztus elsősorban megmentőnk és nem ítélőbíránk.

Felénk tartó ítélet

Joachim Albrecht Bengel írta majd háromszáz évvel ezelőtt: „Manapság sokat beszélnek az örök életről, azonban elszalasztják a jelenvaló kegyelmet. Te viszont törekedj arra, hogy a kegyelmet helyesen értsd meg, így a többi sem fog hiányozni számodra. Hatalmas az Úr, nagyok az Ő ajándékai, tágas az Ő háza; nagy a mi nyomorúságunk és ínségünk. Ragadd meg a számodra felkínált kegyelmet.” A még előttünk lévő ítélet ténye figyelmezteti a keresztyéneket arra, hogy szüntelenül Isten kegyelmének ajándékára szorulkanak. Az, aki bennünket kegyelmébe fogadott, mindaddig bíróként áll előttünk, amíg úton vagyunk, amíg bűnösök vagyunk. A hit nem egyenlő az egy helyben állás, a lelki semmittevés lehetőségével. A hitet és az új élet ajándékát meg kell őrizni, a jelenben érvényesülő kegyelem megragadása által.

A felénk tartó ítélet – az elkerülhetetlen számadás értelmében – specifikus helyet foglal el a keresztyén gondolkodásban. Ez az ítélet az intelmek összefüggésébe tartozik, vagyis a törvény harmadik használatához; azaz kikerülhetetlenségével a hitre jutott ember jelene számára releváns szimbólum. Az első helyen a hitnek az a bizonyossága van, hogy Krisztus a kereszten megváltott bennünket. Ezt a bizonyosságot semmiféle más szimbólumok nem rendíthetik meg, sem könyörtelen apokaliptikus víziók, sem a félelmetes világbíró képe. Az nyilvánvaló, hogy a hit bizonyossága és az előttünk álló ítélet kikerülhetetlensége között az emberi ráció számára feloldha-

atlan feszültség húzódik. De ez semmi esetre sem olyan ellentmondás, mely az Isten üdv történetében élő ember reménységét reménytelenséggé tenné, hanem a krisztushit dinamikáját lendületben tartó erő.

Zárójelbe tett reménység

Órigenész minden ember egyetemes megváltásáról szóló tanítása, melynek hangja a későbbi időkben is felcsendült, de mindig visszautasításra talált – nem utolsó sorban a reformátorok által – korunkban is számottevő visszhangra talál (pl. John T. A. Robinson: *In the End God*, 1968). Isten szeretetének végső konzekvenciája nem az-e, hogy az utolsó időkben Isten minden teremtményén megkönyörül, egy sem vesz el és senki sem ítéltetik örök távollétre Istentől?

Fontos látni: ez az állítás is tartalmazhat bibliai igazságot. Éppen a fentiekben ismertetett állításaink az ítéletről (a kereszten, a végítéletkor és ma), vagy az Úr visszajöveteléről (az utolsó ítéletben az teljesedik be, ami a keresztre feszítéskor és a feltámadáskor már megtörtént) vetik fel a következő kérdést: Krisztus kereszthalála vajon nem mindenek megváltása volt-e? Maga Órigenész például gyakran hivatkozott 1Kor 15,28-ra: „Amikor pedig majd alávetett nekik minden, akkor maga a Fiú is aláveti magát annak, aki alávetett neki mindent, hogy Isten legyen minden mindekben.” Ennek alapján még a sátán bűnbánatát is lehetőnek tartotta valamikor. De ezzel a megváltás folyamatossága mellett tett voksot, így a megváltást olyan kontinuitásként értelmezte, amely a legutolsó szellemi lény megváltásáig tart. Azok a bibliai helyek, melyek még szóba jöhetnek, sem szolgáltatnak elégséges indokot annak állítására, hogy végül mindenki üdvösségre jut. Azonban az a krisztológiai alapigazság, hogy Jézus Krisztus a világ bűnéért halt meg a kereszten, mégis ebbe az irányba mutat. A mindenek helyreállításáról szóló tanítás lehet a keresztyének zárójelbe tett reménysége, de a zárójel felbontására egyedül Isten képes.

Ellenben alig vitatható az a tény, hogy a Szentírásban nagy gyakorisággal találkozunk Isten bűnbánatra hívó szavával, amely az embert, aki önmagában elveszett, Krisztushoz való megtérésre szólítja. Ő a Megváltó, tehát nem mint már megváltottakról van itt szó, hanem arról, hogy Krisztus által lehetnek azzá. A hit döntésének pozitív megvalósulásában az ember élete megmentésre talál.

Örök sors...

Keresztyén tanítás szerint Isten ítéletének negatív következménye az örök kárhozat, melynek ellenpólusa az örök üdvösség. Ezek olyan erős szimbólumok, amelyek között nem létezik átjárhatóság, tisztaságukat az Istennel való örök együttlét és az örök távollét fogalmai biztosítják. Kétségtelen, hogy a művészetek a történelem során olyan relevanciákkal töltötték fel ezeket a szimbólumokat, amelyek az ember számára az örök élvezet és az örök szenvedés abszolút voltát jelentették. Azonban – és ezt

fontos szem előtt tartanunk – élvezet és szenvedés gyenge szimbólumok, tehát egymástól kölcsönösen függenek, esetlegesek, megfordíthatóak. Valahogy úgy, mint a gazdag férfiről szóló mesében, aki halála után egy szép helyre érkezett. Puha ágyban aludt, finom ételeket evett, pincéjében arannyal és drágakövekkel teli ládák voltak. Azonban ezer évvel később unatkozni kezdett és ezt kérdezte: hol is vagyok én valójában? Ez a ti hön áhított mennyországotok? Ez után Péter lejött hozzá a mennyországból és elmondta neki, hogy a pokolban van. Ameddig az élet kétszínűségének fénye világít rá az emberi létre, addig a valóságról nem rendelkezhet teljes ismerettel.

A jelen kétszínűsége után

Kérdés marad, hogy a végítéletről szóló keresztyén üzenetnek milyen vonatkozásai lehetnek az ember és az őt körülvevő apokaliptikus életérzés számára? Ha a keresztyén teológiának a valóságra vonatkozó mondanivalója van és ha a hit kijelentései a valóság helyes megértéséért folytatott párbeszédben autentikusak kívánnak maradni, akkor tudatosítani kell: a világnak és benne az embernek a jelen kétszínűségében való továbbélését a krisztushit nem garantálja, hanem tagadja.

Állítja viszont Isten igazságos ítéletének megtörténtét, jelenét és eljövételének kikezeshetlenségét. Mivel a keresztyén hit nem jelent egyet a világ folyamatos fennmaradásával, ezért értékeit és igazságait relativizálja a kijelentés abszolút értékeivel és Isten igazságával szemben. Igenli az ember igazság utáni vágyát, de tudatában van annak, hogy a történelem és az egyes ember életének eseményeit maga az ember – aki része ennek a folyamatnak – nem ítélni meg a tökéletesség kétségbevonhatatlanságával. Az egyes események igaz vagy hamis voltát és jelentését csak a vég, a jövő tárhatja fel teljesen. A keresztyén hit tanúságot tesz amellett, hogy ez a vég és ez a jövő Jézus Krisztus megváltó munkájában beköszöntött a világba. Az örökkévalóság jelen van a végesben, felismerhetően Isten ígéjében és rejtetten a Szentlélek által.

Isten ítélete a keresztyén reménység tárgya. Nem félelmet ébreszt, hanem a félelmek között bátorít az Isten igazsága szerinti életre, azzal, hogy ez az igazság az idők végén kiteljesedik és ez lesz az az igazság, mely az élet kétértelműségét egyértelművé teszi az örökkévalóság teljességében.

CSERHÁTI SÁNDOR ID.

Példázat a túlélésről

Meditáció a hamis sáfár esetéről Lk 16,1–12 alapján

Jézus felvilágosít Isten országáról

Jézus minden példázata, beleértve a szóban forgó példázatot is a „hamis sáfárról”, valamilyen módon kapcsolatban van Isten országával. Ez érthető is, hiszen küldetése úgy foglalható össze, hogy neki Isten országa érkezésének örömhírét kell meghirdetnie és beteljesítenie (Mk 1,14k és párh.; Lk 4,14kk!). Az ország fogalmát Istennel összekapcsolva nem szabad azonban statikusan értenünk, mintha földrajzi kiterjedéssel rendelkező területről lenne szó. Sokkal dinamikusabb valóságnak kell felfognunk. Ott beszélhetünk Isten országáról, ahol az ő jóakarata „meglesz” (Lásd: Miatyánk 3. kérése!), utat tör magának.

Isten országáról már Jézus korában is sok téves elképzelés élt, és ezek azóta is makacsul tartják magukat. Ezek a tévedések lényegében két alaptípust képviselnek. Sokan abban a hitben éltek, így például a zelóták is, hogy Isten egy nagy, szent háborúban legyőzi minden ellenségét, és már itt a földön keresztül viszi akaratát, rendbe hozva mindent, ami megnyomorítja teremtett világát. Mások viszont az ellenkező végletbe estek, és azt várták, hogy megrendítő apokaliptikus események véget vessenek a jelen világnak, s ezzel teret adjanak Isten mennyei országának. Ma is vannak olyanok, akik A. Ritschlhez, a 19. századi neves teológushoz hasonlóan Isten országának megvalósulását az emberiség fejlődésében, erkölcsi tökéletesedésében, valamiféle földi mennyország elérésében látják. Ennek megfelelően „az építi Isten országát”, aki ehhez a folyamathoz hozzájárul. Mások szerint ez nem megy ilyen töretlenül. A jelenvaló világot fel kell váltania Isten eljövendő világának.

Jézus példázatai viszont arra figyelmeztetnek, hogy a jelen és a jövő szorosan összefügg egymással. Mindennapos tapasztalataink szerint is egy-egy velünk most történő és talán egészen jelentéktelennek látszó esemény súlyos következményeket vonhat maga után, és döntően meghatározhatja későbbi sorsunk alakulását. Így vagyunk az örökkévaló sorssal is, amely Istennél vár reánk. Isten Jézus Krisztus által részesévé lett a történelemnek, napjaink eseményfolyamának, és a hirdetett ige által keresztezi életünk útját, megszólít, hogy döntés elé állítson. Örökkévaló sorsunk dől el a válaszon, és lesz ilyen módon, ami a jelenben történik, eszkatológikus eseménnyé, a múlt pillanat örökérvényűvé. Westermannak is ez a véleménye példázatunkról: „Útmutatás a jelenben reánk váró tennivalókról” (*Vergleiche und Gleichnisse*. Calver 1984. 127. o.).

A példázatban szereplő birtok sáfára, kezelője életének kritikus pontjához érkezett, „a kés a torkán van” (J. Jeremias: *Die Gleichnisse* 181. o.), és a jövője múlik azon, túl tudja-e élni a válságot vagy belebukik. De hogyan élhetjük túl jó reménységben

az Istennel való találkozás alkalmait? Egy olyan találkozását, amelyért Jézus életével fizetett a kereszten, és amelyben szembe kell néznünk a kendőzetlen valósággal? Eről szól Jézus többek között ebben a példázatban is.

Mit mondhatott Jézus példázata első hallgatóinak?

Amikor Jézus elmondta példázatát, és az első keresztyének azt továbbmondták, a saját korukra kellett tekintettel lenniük, különben nem lett volna érthető a hallgatók számára. Nekünk viszont ezért a példázat első hallgatói helyébe kell képzelniük magunkat, hogy azután átültethessük a mi gondolatvilágunkba, amit ők hallottak ki Jézus szavaiból. Megpróbálom tehát a példázatot újra elmondani, de most már úgy, ahogy a Jézus koráról szerzett ismereteink azt közel hozzák hozzánk. Közben eltérő szedéssel igyekezem megkülönböztetni a Bibliában található szöveget a hozzá fűzött magyarázattól (targumtól).

Lk 16,1–12: (1) De (Jézus) a tanítványaihoz is szólott, miután befejezte a „tékozló fiúról”, valójában „a két testvér édesapjáról” a farizeusoknak és írástudóknak mondott példázatát: **Volt egy birtokától távol élő gazdag ember, akinek volt egy sáfára, intézője, és ezt bevádolták nála, hogy az ő vagyonát, amely egyike lehetett a galileai nagybirtokoknak, eltékozolja.** (2) Amikor maga elé hívatta, ezt mondta neki: **Mi az amit felőled hallok? Adj számot a te sáfárkodásodról, mert nem lehetsz tovább sáfár.** (3) Majd a dráma Jézus példázatmondásának gyakori elemével (Pl.: Lk 15,17kk; 18,11kk!), a belső vívódás bemutatásával folytatódik: **A sáfár pedig ezt mondta magában: Mit tegyek, mert az én uram elveszi tőlem a sáfárságot. Ásóhoz-kapához nincs erőm, koldulni szégyellek.** (4) Rájöttem – a görögben a „tudni” ige aorisztoszbán áll, tehát mozzanatos értelmet kap –, **hogy mit fogok tenni, hogy amikor elmozdítanak a sáfárságból, az emberek befogadjanak házaikba.** (5) És miután magához hívatta urának minden egyes adósát, aki talán bérlőként bérleti díjjal vagy a termény bizonyos százalékával tartozott, esetleg közvetítő kereskedőként hitellelvel kötelezte el magát, **így szólt az elsőhöz: Mennyivel tartozol az én uramnak?** (6) Az pedig így felelt: **Száz korsó olajjal.** (Az eredeti szövegben egy közel-keleti mértékegység, a „batus” található, amely hozzávetőlegesen 40 liter /Biblich-historisches W.buch II. 1163. kol./, tehát a tartozás összesen 40 hektóliter volt, amelyhez kb. 146 olajfa termésére volt szükség. Pénzbeli értéke mintegy 1.000 dénár lehetett. /J. Jeremias: *Die Gleichnisse*. 180. o./). (A sáfár) erre ezt mondta: **Fogd az írásodat, foglalj helyet, és írf gyorsan ötvenet!** A kötelezvényt ugyanis a sáfár őrizte. Hogy a csalásra ne lehessen rájönni, az adósnak kellett saját keze írásával javított kötelezvényt kiállítania. Ezután egy másikhoz így szólt: **Te pedig mennyivel tartozol? Az erre ezt felelte: Száz kórus búzával.** (A kórus szintén régi közel-keleti űrmérték volt. Száz kórus mintegy 400 hektólitert tett ki. Eszerint az adós írása körülbelül 550 mázsa búzáról szólt, ami tekintélyes mennyiség volt. A korabeli viszonyok között megfelelt 42 hektár termésének. A pénzbeli érték is magas volt. Hozzávetőlegesen 2.500 dénár. /Jeremias i.m. 180. o./ Megjegyzendő, hogy egy dénár egy napi napszámnak felelt meg /V.ö.: Mt 20,2,9/). (A sáfár) ezt mondta neki: **Fogd az írásod, és írf nyolcvanat!** (8) És megdicsérte az Úr a hamis sáfárt, mert okosan cselekedett. A fogalmazás meg-

engedi, hogy ennél a kijelentésnél a sáfár gazdájának véleményére gondoljunk. A magyarázók többsége azonban Jézus értékítéletének tartja. Lukács ugyanis nem egyszer húsvét előtt is megelőlegezi Jézusnak az „Úr” címet (Lásd pl.: 7,13; 10,1; 13,15 stb.). Egyébként sem illene bele a példázatba, ha a megkárosított gazda dicsérné meg sikkasztó intézőjét. **Mert – és talán az indoklás már a példázat későbbi hallgatóinak szóló tanulság – ennek a jelen világnak fiai – vagyis a jellegzetességeit magukon viselők – okosabbak a világosság fiainál – a megvilágosodottaknál, amilyenek a kumráni kegyesek is hitték magukat (1QS I 9; II 16. stb., J. Ernst: *Komm* 315. o.) a maguk fajtájával szemben.**

A folytatás lazán kapcsolódik a példázathoz, mintha későbbi alkalmazással volna dolgunk (Lásd: J. Jeremias: *Gleichnisse* 43. o.). Ha viszont következő mondatokat gondosan összevetjük a példázat vonásaival, a kapcsolópontok mégis felismerhetővé válnak. **(9) És én nektek azt mondom: szerezzetek barátokat – a szegények vagy az angyalok közül? – magatoknak a hamis mammon segítségével – a mammon arám szót a zsidó rabbiknál is megtaláljuk (Bill I. 434. o.), és az ember anyagi javainak összességét jelölték vele. „Hamissága” nemcsak abban állt, hogy sokan hamis úton jutottak hozzá. Hamis, mert nem váltja be a hozzá fűződő reményeket –, hogy amikor majd cserben hagy, befogadjanak titeket az örök hajlékokba. (10) Aki hű a csekélyen, a sokon is hű az, és aki a csekélyen hamis, a sokon is hamis. (11) Ha tehát a hamis mammonnal nem bántatok hüen, ki fogja rátok bízni az igazit? És ha az idegen tulajdonnal nem bántatok hüen, ki fogja a tieteket odaadni nektek?**

Jézus sajátos módon veszi igénybe a példázat műfaját

Az Isten ígéjére figyelő és bibliaolvasó ember számára kezdettől fogva nehézséget okozott, hogy Jézus ebben a példázatban egy korrupt és velejéig tisztességtelen embert állít példaként az övéi elé. A fenntartásunk nem szűnik meg akkor sem, ha valami nyakatekert mentséget és erkölcsi igazolást igyekszünk találni Jézus számára. Ehelyett inkább azt kell tudatosítanunk magunkban, hogy kötött műfaji sajátosságokkal rendelkező példázattal van dolgunk, amelyet Jézus ezen felül még a maga egyéni módján alkalmaz a hatásos igehirdetés érdekében.

A hamis sáfáréhoz hasonlóan első hallásra megbotránkoztató tartalmú példázat nem egy található Jézus igehirdetésében. Gondolhatunk az éjszaka kellemetlenkedő barátról (Lk 11,5kk) vagy a hamis bíróról (Lk 18,1kk) mondott példázatokra. Az „elidegenítés” brechti módszerét egy ellenszenves magatartás túlzó, „hiperbolikus” kisarkításával már Jézus eredményesen alkalmazta. Sőt a képtelenségtől, az „oxümoron”-tól sem riad vissza, mint például a tű fokán magát átréselő teve képének felidézésével (Mk 10,25 és párh., Mt 23,24!).

Számolnunk kell azzal is, hogy Jézus előszeretettel él rabbi kortársainak érvelési módjaival. Különösen is gyakran használja Hillél rabbinak a „kisebbről a nagyobbra” (a minore ad maius), a jelentéktelenebből a fontosabbra következtető logikai lépését. Így érzékelteti Jézus, hogy az anyagi javakhoz való viszonyban, mint cseppben a tenger, tükröződik az egész ember.

Amikor Jézus szavainak értelmét keressük, semmiképpen sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy példázattal van dolgunk, és nem allegóriával. Allegória esetében a kép vagy történet minden vonása jelentéssel bír. Amikor viszont példázatról van szó, az elbeszélő egyetlen hangsúlyos pontra „hegyezi ki” mondanivalóját. Ezt a pontot nevezi a szakirodalom „tertium comparationis”-nak, vagyis a hasonlítás harmadik elemének, amely a felhasznált képet (Bildhálfte) és a megvilágítani kívánt körülményt (Sachhálfte) összekapcsolja. Nem nehéz észrevennünk, hogy a hamis sáfár példázatának esetében ez a hangsúlyos pont az az előrelátás, amellyel ez a csirkefogó a jövőjét elrendezi. Az elbeszélésnek egyéb vonásai, a kétségbeesett helyzet érzékeltetése stb., mind azt a célt szolgálják, hogy a hallgató érdeklődését a feszültséget feloldó fordulatra irányítsa. Természetesen a példázatban ily módon elrejtett célzást az elbeszélőnek alkalmaznia kell, és ezért a 8–12-ik versig terjedő részben levont következtetéseket, – a magyarázók többségének véleményével szemben – nem kell feltétlenül utólagos hozzátoldásnak tekintenünk.

Az anyagi kérdések szerepe az emberi sors alakításában

Az evangélisták közül elsősorban Lukács az, aki fáradhatatlan Jézus anyagi kérdésekkel foglalkozó ígéinek felidézésében. Bizonyára jól tudta, hogy „a világosság fiaiban” is mennyi a zűrzavar és ellentmondás az emberi életnek ezen a területén. Egyrészt hajlamosak piszkosnak, aljasnak és megvetendőnek, minősíteni, ugyanakkor a legfőbb biztosítéknak, „mammonnak” tekinteni, és szinte szerelemmel csüngen rajta (1Tim 6,10!). Nem csoda, ha az ilyen tisztázatlan viszony képmutatásba sodorja az embert. Apám gyakran példálózott egy nagyon buzgó, hívő ismerősével, akit egyszer meglehetősen nagy kölcsönrel segített ki. Amikor a visszafizetés határideje lejárt, többször is figyelmeztette kötelezettségének teljesítésére, és kérte, hogy hozza el tartozását. De az adósa mindig azzal bújta ki a fizetés alól, hogy erre sohasem alkalmas az idő. Hétköznapi dolgoznia kell, vasárnap pedig nem nyúl pénzhez.

Jézus mindent megtesz azért, hogy a vagyont megfossza attól a súlyától, amelyet értékítéletünkben és törekvéseinkben betölt. Már magában a példázatban is öncélú kuporgatás tárgya helyett eszköznek mutatja be valami fontosabb cél elérése érdekében, de különösen is lenézően beszél róla a példázathoz fűzött megjegyzésekben. „Csekély” jelentőséget tulajdonít neki. „Hamis mammonnak” mondja, amely nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, és a döntő pillanatban „hagyja cserben” az embert. Követőtől „idegen az ilyen tulajdon”, és nem érzik otthon magukat benne, mert sokkal nagyszerűbb örökség vár rájuk.

Mégis résen kell lennünk. Mert ezen a mindenestül evilági, múlandó és ezért jelentéktelen valamin múlhat végső sorsunk. A pénzzel, a keresettel, a vagyonnal való találkozásunk és bánásmódunk így lesz eszkatológikus eseménnyé, a túlélés próbatételévé. A hűség és megbízhatóság egy és oszthatatlan. Aki a csekélyen nem hű, annak gondjaira nem lehet nagyobb értéket sem bízni. Nem ártana ma is szem előtt tartanunk: A pénzügyekben megbízhatatlan az Isten ügyében és dolgaiban is életveszélyesen gondat-

lannak fog bizonyulni. Jézus tehát példázatával belénk akarja sulykolni: A jelent és a jövőt, az evilágot és a másvilágot minden minőségi különbség ellenére is eltéphetetlen szálak kötik össze. A huszadik század egyik legjelentősebb teológusa, Bonhoeffer tett erre nagy hangsúlyt: A végső, örökkévaló dolgok („die Letzten”), az azt megelőzőken („die Vorletzten”) múlnak (Ethik 128kk o.). Az ésszerűen gondolkodó szekuláris ember is tudja, hogy a jövőért adott esetben anyagi áldozatot is kell hozni, mert az élet az igazi vagyon. Mennyivel inkább tisztában kellene lennie az anyagiak rendeltetésével akkor annak, akinek szemét Isten felnyitotta az örökkévalóság távlataira.

A példázat elbeszélésében Jézus nagy hangsúlyt tesz arra, hogy a hamis sáfár anyagi javakkal az emberek jóindulatát igyekezett megnyerni. „Szerezetek magatoknak barátokat a hamis mamonnal!” – vonja le Jézus a tanulságot. Értsd: Ne halmozd fel a vagyont, mert úgy sem viheted magaddal, hanem tegyél vele jót. A pénz, annyi szenvedés forrása, a szeretet eszközévé nemesedhet. Sárból valódi arany!

Lars Levi Laestadius születésének 200. évfordulójára

Finn és skandináv tudományos és egyházi körökben az elmúlt évben ünnepelték Lars Levi Laestadius születésének 200. évfordulóját. A jubileumról az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke is megemlékezett, tudományos szeminárium keretében. A szeminárium díszvendége Juha Pentikäinen professzor volt, a Helsinki Egyetem Összehasonlító Vallástudományi Tanszékének vezetője, aki Laestadiust mint tudóst, korának híres botanikusát, néprajzi, mitológiai és lappológiai művek szerzőjét mutatta be. Az eseményről az Evangélikus Élet is hírt adott 2000. június 10-i számában, a július 2-i számban pedig közölte Csepregi Mártának a laestadianizmusról és annak magyarországi hatásáról tartott előadását. A Finn Irodalmi Társaság az elmúlt év végén megjelentette Laestadius lapp mitológiájának finn fordítását Pentikäinen professzor szerkesztésében (Lappalaisten mytologian katkelmia [A lappok mitológiájának töredékei]. Szerkesztette Juha Pentikäinen, svédből fordította Risto Pulkkinen. Tietolipas 170. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2000. 379 lap). A kiadvány előszavában a szerkesztő a kézirat hányatott sorsát ismerteti, s ennek magyar vonatkozása is van: a kézirat egy részét Reguly Antal is lemásolta, s mivel éppen ez a rész kallódott el később Franciaországban, az eredeti Reguly másolatából lehetett rekonstruálni. Az Előszó mottója is éppen egy Reguly-naplóbeli idézet: 1840 júliusában azt írta a fiatal magyar tudósjelölt naplójába, hogy senki mástól nem tanult annyit Svéd- és Finnországban, mint Laestadiustól, akit a legokosabb embernek tartott azok között, akikkel találkozott. A kötet utószava Laestadius életútját és tudományos munkásságát ismer-teti. Az alábbiakban ennek rövidített változatát közöljük.

A fordító

Lars Levi Laestadius, a tudós lapp hitébresztő

Lars Levi Laestadiusnak biztos helye van az elmúlt százötven év finn és skandináv egyháztörténeti irodalmában. Vallási vezetőként ismerik, aki-nek a nevről elnevezett ébredési mozgalom a 19. század közepétől kezdve fejt ki hatását Svédország, Finnország és Norvégia északi része-in valamint Északnyugat-Oroszország evangélikus közösségeiben. A ki-vándorlókkal együtt a mozgalom áterjedt Észak-Amerikára is.

Laestadiusnak az ébredési mozgalomban betöltött szerepe sorsdöntő

hatással volt megítélésére is. Mindannak, amit az élet más területén alkotott, nagy része feledésbe merült, vagy félremagyarázták – nem is annyira azért, mert vallási vezetői szerepét hangsúlyozták, hanem inkább ellenfelei próbálták tudományos érdekeit csökkenteni attól kezdve, hogy Laestadius jelentősége megnőtt az egyházban.

Laestadius élete (1800–1861)

Lars Levi Laestadius Jäckvikben, a svéd Lappföld déli részén született 1800. január 10-én, és Pajalában halt meg 1861. február 21-én. Életét négy szakaszra lehet osztani. Mindegyik szakaszt eltérő anyagi, szociális és kulturális körülmények, valamint különböző szerepek, feladatok és érdeklődések határozták meg. E négy szakasz a következő:

1800–1816: gyermekkor és ifjúsága előbb otthon, Jäckvikben, majd féltestvére, Carl Erik Laestadius parochiáján Kvikkjokkban ennek haláláig.

1816–1824: Petrus nevű öccsével együtt töltött diákévei előbb a härnösandi gimnáziumban, majd az Uppsalai Egyetemen. Petrus Laestadius, aki később újságíró és lappológus lett, kezdetben szintén foglalkozott botanikával és ökológiával, és elkísérte Lars Levit kutatóútjaira, melyek során bejárták a svéd Lappföldet, de eljutottak Közép-Norvégiáig és a dél-svédországi Skånéig.

1824–1844: pappá szentelése és lelkeszi munkája előbb Arjeplogban, majd Karesuantóban, miközben az észak-svéd gyülekezetek felügyelője volt. Aktív tudományos munkássága a növény- és állattan, a néprajz és a filozófia területén. Több tudományos expedícióban vett részt, többek között a francia La recherche csoport munkájában 1838–40-ben.

1844–1861: megtérése után széleskörű tevékenysége a vallási mozgalom élén ébresztő igehirdetőként, népművelőként és -nevelőként, újságíróként. 1849-ig a lapp többségű Karesuantóban szolgált, majd haláláig a finnek lakta Pajalában, a Tornio-folyó svédországi oldalán.

Laestadius tudományos munkásságának négy ága

A svéd evangélikus egyházban betöltött hivatala mellett Laestadius állandóan több tudományterület aktív művelője volt, és többféle tudósszerepben is megjelent. Ezek a szerepek együttesen alkotják azt a páratlan egészet, melyet e különös ember élet-története és személyisége alkot. A mozgalom, melyet elindított, már életében heves viták célpontja lett. A vitában maga Laestadius is részt vett, többek között az *Ens Ropandes Röst i Öknen* [Kiáltó Hang a Pusztában] című folyóiratával, melyet 1852–54-ben jelentetett meg. A szócsata halála után is folytatódott, s mind a mai napig megosztja a véleményeket. Sokan nem tudják elválasztani Laestadius személyét a laestadianizmussal kapcsolatos előítéleteiktől. Szintén sokan vannak, akik nehezen tudják felfogni, hogyan lehetett Laestadius egy személyben tudós és vallási vezető.

Laestadius tudományos tevékenységének és többféle identitásának újraértékelése mára időszerűvé vált. Születésének 200. évfordulóján a Svéd és a Norvég Tudományos Akadémia által rendezett rendezvényeken természettudósok és a humán tudományok képviselői közösen próbálták árnyaltabbá tenni a róla kialakult képet. A bo-

tanikában elért eredményeiért Laestadiust annak idején jelölték a Svéd Akadémiába, de a jelölést csak hárman támogatták, így nem lett tag. 2000. január 10-én a Svéd és a Norvég Királyi Tudományos Akadémiák a Svéd Akadémia természettudományi és bölcsészeti osztályainak rangos ülésén úgy döntöttek, hogy közös kiadványt jelentetnek meg, melyben részletesen megrajzolják a tudós portréját. Laestadius munkássága négy tudományterületre terjed ki.

Híres ökológus és botanikus volt, aki igen jól ismerte az északi területek természeti viszonyait. A sarkvidéki botanikában Carl von Linné legtehetségesebb utódaként tartják számon. Több nemzetközi expedícióban vett részt szakértőként. Amikor J. P. Gaimard, a franciák Skandináviába, a Spitzbergákra és Grönlandra irányuló expedíciójának vezetője megvásárolta Laestadius növénygyűjteményét, ez 6700 növényt tartalmazott. A gyűjtést haláláig folytatta: bőséges növény-, rajz- és feljegyzésgyűjteménye a Svéd Tudományos Akadémia tulajdonában van a stockholmi Természettudományi Múzeumban. A növény- és állattani írásait tartalmazó hagyaték egy életre szóló tudományos érdeklődés bizonyítéka. Az első feljegyzések Kvikkjokkból, iskolás éveiből valók, s a fáradhatatlan növénygyűjtő még életének utolsó nyarán, 1860-ban is talált és dokumentált addig ismeretlen növényfajokat.

Teológusként és vallásfilozófusként Laestadius kamatoztatni tudta széleskörű felvilágosodás kori pszichológiai, filozófiai és teológiai ismereteit. Főbb művei közé tartozik a *Crapula Mundi* [A világ csömöre] című lelkeszvizsgai dolgozata (1843), a *Darhushjonet* [Az elmebeteg] című háromrészes műve, melyet 1851 előtt írt, valamint a Postillákban közölt finn, svéd és lapp nyelvű beszédei.

A lappológia területén is jelentőset alkotott. Az anyjától tanult pitei nyelvváltozaton kívül még két lapp nyelvet tanult meg, Kvikkjokkban a lulei lappot, Karesuantóban pedig a hegyi lappot. Nyelvtant is írt, a „sátrakban hallott” pitei és lulei lapp alapján. „Sátorlapp”-nak nevezett helyesírása azonban megmaradt egyéni kezdeményezésnek és nem vált népszerűvé, mivel túl nehéznek és a korábitól túlságosan eltérőnek tartották.

Tudományos munkásságának legkevésbé ismert területe etnográfiai, mitológiai és mitográfiai működése. Etnográfusként feljegyzéseket készített, hogy bemutassa a lappok hagyományos életét, mitológusként népi hiedelmeket gyűjtött, hogy megalkossa belőlük azt a rendszert, melyet ő a lappok mitológiájának nevezett, mitográfusként pedig a lapp mitológiából kiindulva a lappok történetét próbálta felvázolni. Laestadius munkamódszerére az volt a jellemző, hogy nem csupán kutatta a lapp mitológiát, hanem teljes szívvel benne élt az ő „belső háztartásukban”, ahogyan a lappok lelkivilágát, tulajdonképpen vallásukat találóan nevezte. A mitológiai összefoglalást is a franciák, éppen J. P. Gaimard megrendelésére kezdte el írni, aki az esti tábornótűz melletti beszélgetések során meggyőződött Laestadius alapos ismereteiről ezen a téren is. A kézirat több részletben 1840–45 között készült el, majd másfélszázados hanyódás után teljes terjedelmében először csak 1997-ben jelent meg eredeti nyelven, svédül, *Fragmenter i Lappska Mythologien* címmel, majd 2000-ben finnül, kritikai kiadásban, jegyzetekkel ellátva.

Természetes, hogy Laestadius a terepen, tudományos központoktól, levéltáraktól

és könyvtáraktól távol, magányos tudósként írta műveit. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kéziratok a tizenkét gyerekes családapa íróasztalán születtek, nélkülözések, betegségek és halálesetek közepette. 1843-ban a *Crapula Mundi* írásának idején sodródott Laestadius lelki válságba, mely végül az északi ébredési mozgalom vezetőjévé tette.

Lars Levi Laestadius elhallgatott lapp származása

A Laestadiust érintő könyvtárnyi szakirodalom alig érinti a tudós gyökereit és lapp identitását. Már a kérdésfeltevés is mintha illetlennek tűnne. Laestadius sok műve, elsősorban mitológiája és saját élettörténete azt bizonyítja, hogy „kulturális anyanyelve” a lapp volt, és erősen élt benne a lapp önazonosságtudat. Azt is mondhatnánk, hogy ő minden idők legismertebb lapp személyisége.

Lars Levi Laestadius kétnyelvű családban született. Apja híres svéd papi dinasztia leszármazottja, kinek felmenői a 16. századig ismertek, és a 17. századtól kezdve a Lappföldön élnek. Anyja déli lapp volt, s felesége, Brita Kaisa Alstadius, akivel 1827-ben kötött házasságot, szintén lapp származású volt. Laestadius mind anyja, mind felesége családjának hagyományait megörököltette mitológiájának lapjain.

Laestadius lapp anyanyelvű volt attól függetlenül, hogy a család beszélt nyelveként a svédet használták. A beszélt nyelvnél fontosabb az a körülmény, hogy Lars Levi gyermekkorától kezdve lapp környezetben élt, ez alakította világképét és mentalitását. Ő maga így vall erről *Crapula Mundi* című lelkészvizsgai dolgozatának 18. fejezetében: „Én, Laestadius, ha van bennem némi vallásosság, Istenbe vetett bizalom, némi türelem a szenvedések közepette, úgy eme eredményeket bizonyosan nem az iskolában tanultam, hanem az atyai házban, anyám kebelén kaptam a hitet és a vallást. Mert a boldog gyermekkorban tapasztalt példaadásnak, anyám könnyeinek és éjszakai fohászainak köszönhetem azt, hogy valamit tudok a hitről és a vallásról.”

Laestadius a vallást itt az anyanyelvvvel állítja párhuzamba, melyet az ember az anyaölből sajátít el. Ő maga *homo religiosus* „vallásos ember” volt, aki hitt a természetfeletti világ létezésében, s azt lapp módra értelmezte. Később, ébresztő igehirdettként sajátos módon szötte a lapp hitvilág elemeit prédikációiba.

Érthető, hogy Laestadius szorosan kötődött a lapp kultúrához, hiszen diákéveit és pajalai szolgálati idejét leszámítva mindig lappok lakta területen élt. Kvikkjokkban máig több családban él az a hagyomány, hogy a Laestadius-testvérek játék közben lappul beszéltek. Laestadius lelkész szolgálat is főként lappok között zajlott. 1834-es vizitációs naplójából kiderül, hogy a lelkész januárban és februárban végigjárta „az összes, gyülekezete területén lévő lapp szálláshelyet”. Tudott lappul, mielőtt Karesuantóban megtanult volna finnül, hogy tartani tudja a kapcsolatot az egyre nagyobb számban beköltöző finn telepésekkel is. Amikor Karesuantóból Pajalába költözött, a prédikáció nyelvét lappról finnre váltotta. Ebből a nyelvváltásból következik az a folyamat, melynek során a laestadianizmusban a finn nyelv lett a *lingua sacra* „szent nyelv” mindenütt, ahol a mozgalom elterjedt. Észak-Amerikában, a finn és skandináv kivándorlók között 1972 óta végzett te-repmunkáim során gyakran tapasztalhattam, hogy a laestadianus családokban öt-hat nemzedéken keresztül fennmaradt a finn nyelv. Még ma is az a gyakorlat, hogy egyes

észak-amerikai skandináv emigráns gyülekezetekben vasárnaponként legalább egy prédikáció finnül hangzik el annak ellenére, hogy a hallgatóság jobban tud angolul.

A lapp identitás és Laestadius tanítása a kegyelem rendjéről

A „kegyelem rendjéről” szóló tanításban, mely a laestadianus tanok egyik sarkalatos pontja, fontos szerephez jut a lapp identitástudat. Mind Laestadius postilláinak, mind a követők igehirdetéseinek fontos eleme a Szentlélek megszakítatlan működéséről szóló tanítás. A Szentlélek a földön élő, egymáshoz láncszemekként kapcsolódó szentek életében fejt ki hatását. A sort Jézus Krisztus nyitja, aki mennybemenetele előtt a „kulcsok hatalmát” Péter apostolra és rajta keresztül az akkor még tiszta ősegyházra hagyta. Miután az első pápának elismert Péter mártírhalált halt, elkezdődött a katolikus az-az egyetemes egyház hanyatlása. A tiszta hagyományt az üldözött, földalatti egyházak tartották életben egészen Luther Mártonig, akinek a laestadianus tanításban igen fontos, szinte mitikus helye van, mint aki az igazságot ismét napvilágra hozta. A szigorú lutheránus ortodoxia és a felvilágosodás idején azonban a lutheri tanok is „halott doktrínává” váltak a svéd egyházban, míg Lars Levi Laestadius újra életre nem keltette őket, és átadta „a fájdalmaik között létrejött, elsőszülött svéd-lapp gyülekezeteknek”. Az ő küldetésük, hogy végigéljék a Jelenések könyvéből ismert „utolsó idők harcait és megpróbáltatásait”.

Laestadius mitikus és eszkatológikus gondolkodásának középpontjában van az a meggyőződés, hogy minden intézményesedett egyház mélyén működik egy gyülekezeti mag, ecclesiola in ecclesia. Jézus tanítványaitól kezdve a mai „felébredt keresztényekig” az igaz hit őrzőinek feladata az, hogy hirdessék a bűnök bocsánatát. Laestadius szerint az ember a lelke mélyéig bűnös, de része lehet a megváltásban, ha megtér, és elfogadja a hívők gyülekezetében elhangzó szavakat: „Meg vannak bocsátva bűneid Jézus nevében és engesztelő vérében”.

Mindennek fényében igen jelentős, hogy abban a láncolatban, mely az apostoli időktől a német Lutheren és a herrnhuti Zinzendorfon keresztül a laestadianusokig közvetítette az igazságot, a Laestadius előtti utolsó személy lapp volt. A nagy ébresztő így vall arról a találkozásról, mely 1844 nyarán Åselében történt vizitációs útján:

„... egy Maria-nevű lapp leány a oltár előtti beszéd után megnyitotta nekem szívét... Hosszú utat járt be, míg világosságot talált a sötétségben...Itt van egy Maria, gondoltam, aki Jézus lábainál ül. És én csak most látom azt az utat, gondoltam, mely az életre vezet. El volt rejtve előlem addig, amíg nem beszéltem Mariával. Az ő egyszerű elbeszélése vándorlásáról és tapasztalatairól olyan mélyen hatott rám, hogy én is felismerem az utat. Azon az estén, melyet Maria társaságában töltöttem, ízelítőt kaphattam a mennyi boldogságból. ... Emlékezni fogok erre a szegény Mariára, ameddig csak élek, és remélem, hogy találkozom vele a síron túli dicsőséges világban.”

Vitathatatlan, hogy Åselében történelmi jelentőségű találkozás zajlott le Laestadius és a lapp leány között. De a lány neve nem Maria volt, hanem Milla Clemensdotter. Az esemény erősen kiszínezve jelenik meg a Laestadius-életrajzokban és a szépirodalomban. A mítosz megszületését egyrészt az segítette elő, hogy Laestadius lelki anyja valóban a lappok közül került ki, másrészt, hogy az elbeszélés később fontos he-

lyet kapott a követők által feljegyzett hagyományban. A Maria névnek bibliai gyökei vannak; a „Lapp Mária” mitikus prototípusában legalább négy bibliai alak olvad össze: Szűz Mária, Magdalai Mária, Betániai Mária – Lázár és Márta testvére – (Lk 10,38–42, Jn 11,2. 12,3), és a bűnös asszony, aki könnyeivel mosta és hajával törölte meg Jézus lábát (Lk 7,37–38).

Ez a mítosz a laestadianizmus kezdetének erősen lapp jellegét hangsúlyozza: a kegyelem szakrális folytonosságának utolsó láncszeme Laestadius előtt egy tanulatlan lapp nő volt. Ugyanakkor a mítosz megmagyarázza azt az elsöprő kezdeti sikert is, melyet a laestadianus ébredés a lappok körében elért. A tarhegyek nomád réntartói által közvetített evangélium két évtized alatt a svédországi finnek lakta Tornio folyó völgyéből futótűzként terjedt szét a svéd Lappföldön, elérve a ruijai (norvégiai) lapokat és az Atlanti-óceán partvidékén élő finn nyelvű kvéneket is, még mielőtt az Amerikába irányuló kivándorlás elkezdődött volna. A kivándorlókat szállító első hajókon lappok és finnek egyaránt voltak, nagy részük laestadianus, akik 1872-ben az első amerikai finn gyülekezetet alapították a felső-michigani Calumetban. Amerikában, a Laestadius örökét ápoló apostoli-lutheránus gyülekezetekben máig él a lappkvén eredet tudata. E gyülekezetek alapítói közé tartozott Laestadius Lotta nevű lánya és Juhani Raattama laikus prédikátor Pekka nevű fia, mindketten az amerikai laestadianus hagyomány központi alakjai.

Csepregi Márta fordítása

Berggrav oslói püspök teológiájának fő vonásai a norvég egyházi harcban

Események és teológia

A német megszállás kezdetétől (1940. április 9.) a II. világháború végéig (1945. május 8.) tartó norvég egyházi harc történetéről elég részletesen és csaknem kifogástalan pontossággal tájékozódhat a magyarul olvasó is,¹ ha érdeklí a téma. Az eddig lefordított és közölt beszámolók elsősorban az eseményeket idézik fel. Az elmúlt években azonban a norvég Gunnar Heiene egy Berggrav életrajzot,² a német Arnd Heling pedig egy teológiai tanulmányt tett közzé.³ Heiene életrajzi műve az események mellett is behatóan foglalkozik a norvég egyházi harc vezéralakjának, Eivind Berggrav oslói püspöknek a gondolkodásával és teológiájával, s természetesen Heling sem tudja úgy tárgyalni Berggrav teológiáját, hogy a kor eseményeit ne ábrázolná. E sorokkal arra vállalkozom, hogy bemutassam e harc teológiájának néhány vonását, miközben a történelmi eseményeket csak a teológia megértéséhez elengedhetetlenül szükséges mértékben vázolom. A teológia bemutatásánál különösen a harc során keletkezett számos, a kormányhoz vagy a lelkészekhez intézett hivatalos – az egyházi vezetők által kiadott egyéni vagy egyházi testületi – nyilatkozatra figyelek. Az áttekintést megkönnyíti, hogy az öt évig zajlott norvég egyházi harc egymástól élesen elhatárolható korszakokra osztható, amelyek mindegyikéből jellegzetes megnyilatkozások emelhetők ki.

I. Kivárás és taktikázás

A „Weserübung Nord” keretében a német egységek 1940. április 9-től kezdődően nagy erővel szállták meg – az I. világháborúban részt nem vett – Norvégia egyre nagyobb területeit. A hadműveletek megkezdésével együtt kiadott memorandumban biztosítani ígérték Norvégia függetlenségét és integritását: a kimondott szándék tehát nem a hódítás volt, hanem a megszállással megelőzni a britek hasonló lépését. Az egyébként teljesen jelentéktelen norvég nemzetiszocialista párt (1936-ban a szavazatok 1,8%-át kapta) vezetője, Vidkun Quisling már az első nap estéjén bejelentette, hogy pártja veszi át a hatalmat, ő a kormányfő és a külügyminiszter, de őt sem az északi országrészbe menekült király és kormány, sem a parlament, a Storting helyükön maradt tagjai nem ismerték el. Oslóban a legfelső bíróság elnöke adminisztrációs tanács, tulajdonképpen norvég önkormányzat felállítását javasolta, a németekkel folytatott tárgyalásokba bevonta Berggravot is. A sikeres tárgyalások révén alig egy héttel a támadás után (április 15.), miközben északon még fegyveres ellenállás folyt a németek ellen és a király s a kormány is az országban volt, délen Hitler kénytelen elszenvedni első politikai vereségét: a német nagykövet jelenlétében a jelenlevő legmagasabb norvég közjo-

gi méltóság, a legfőbb bíróság elnöke kinevezi az adminisztrációs tanácsot. Ezután kezdi meg működését a Hitlernek közvetlenül alárendelt és teljhatalmú birodalmi megbízott, Terboven. Ő egyrészt ígéretet tesz a szabad vallásgyakorlásra, másrészt a németekkel jobban szimpatizáló államtanács alakítására tárgyalásokat kezdeményez, amelyekben Berggrav is részt vesz. Mivel feltételeit a norvégok nem fogadják el, 1940. szeptember végén kihirdeti a trónfosztást, felosztatja az adminisztrációs tanácsot és a politikai pártokat, a nemzetiszocialista párt kivételével, és e párt tagjaiból s szimpatizánsaiból álló államtanácsot nevez ki. Az első korszak ezzel ér véget.

Oslo püspöke e kezdeti szakaszban – talán azért, mert várta, hogy tisztázódjanak az arcvonalak, és hogy a németek betartják a nemzetközi jogot és teljesítik, amit ígérnek, – kerülte a konfrontációt. Két szöveggel lehet ezt érzékeltetni.

Nyár közepén (1940. július 18.) közöltek a norvég újságok egy felhívást bűnbánatra és imádságra, amelyet Berggrav, valamint az egyházon belüli különféle laikus szervezetek és a szabadegyházak egy-egy vezetője írt alá:

„Norvég keresztyének!

E sorsdöntő időben legyünk egyek bűnbánatban és imádságban. Bánjuk meg őszintén bűnünket és vétkünket.

Vállaljuk magunkra keresztyén felelősségünket.

Merítsünk erőt az imádságból, amelyet az országért és a népért, s különösen azokról mondunk, akik jövőnkért a felelősséget viselik.”⁴

A szövegben csak a „sorsdöntő idő” kifejezés utal a rendkívüli helyzetre. A kegyesség általános megnyilvánulása, amikor bűnbánatra és imádságra hív. Nagyon fontos mozzanat azonban a levertségnek és tehetetlenségnek ebben a helyzetében a felelősségre utalás, amely felelősségben mindenki osztozik, bár ez a felelősség nem egyforma. Éppúgy lehetett a Londonba menekült királyra, az ott megalakult kormányra, a hazai fegyveres ellenállókra, mint az adminisztrációs tanács tagjaira gondolni. Hatalmas üzenete volt a három aláíró személy együttesének is, hiszen ez a három irányzat egyfelől átfogta az egész norvég keresztyénséget, másfelől a közöttük mintegy kétszáz év óta feszülő ellentétek miatt addig együtt sem szóban, sem írásban nem léptek föl. Az adott helyzetben az egységet különbségeik és ellentéteik elé sorolták.

Az ún. „egyházi imádság” (az istentisztelet végén elmondott könyörgő imádság) a másik sajátos szöveg. Már 1940 nyarán követelte az egyházügyi főosztály, hogy a rádiós istentiszteleteken ebből az imádságból hagyják ki a királyért és a kormányért mondott részeket. Amikor pedig a megszállók kimondták a trónfosztást és felosztaták az adminisztrációs tanácsot, maga Berggrav fogalmazta át a szöveget és ezt elfogadtatta püspöktársaival is. Így sikerült elébe vágnia annak, hogy az új hatalom írjon elő valamilyen nem kívánt vagy egyenesen elfogadhatatlan szöveget. Szeptember végétől már nem imádkoztak az emigrációban levő királyért és a kormányért, hanem helyettük „honfitársainkért a távolban és a tengeren”. Ez a megfogalmazás alkalmas volt arra, hogy a gyülekezetek mégis az uralkodóra gondoljanak, és sikerült elhárítani az új hatalom képviselőinek imádságba foglalását.

A lépés persze példátlan volt, hiszen legalisan a királyt nem fosztották meg trónjától és a kormány sem mondott le, az államegyház püspöke mégis kihagyja őket az egyházi

imádságból. A döntés elsősorban a külföldön élő norvégok körében váltott ki megütközést, akik – rádióadásaikban – nem vonakodtak hazafiatlanságát Berggravnak szemére vetni. Ő azonban úgy tartotta, a megszállók vagy a norvég kormányservek hatályosan elrendelhetik, hogy az imádság ilyen fordulatai ne alkossák a hivatalosan előírt istentisztelet részét. Elképzelhető, hogy a norvég népet nem látta elég felkészültnek a harcra vagy az ügyet nem tartotta elég súlyosnak ahhoz, hogy amiatt induljon meg a harc.

II. Integrálás és csatározás

Az államtanács 1940. szeptemberi kinevezésével egyre inkább nyilvánvalóvá lett, hogy kezdetét vette az a folyamat, melynek célja a németek részéről a norvég társadalom nemzetiszocialistává tétele és háborús célokra való mozgósítása. Ezek a törekvések nem tettek kivételt a norvég egyházzal sem és az egyház az egyik legerősebb ellenfélnek bizonyult. A harcnak ez a szakasza a nemzetiszocialista ifjúsági szervezet elleni tiltakozásig és a püspökök lemondásáig tartott (1942. február).

Ennek a szakasznak a kezdetén már előre vetíti árnyékát a későbbi nagy küzdelem. Arra a lelkészek között felvetődő kérdésre, hogy mi a teendő, ha az államhatalom hűségnyilatkozatot kívánna, Berggrav püspöknek a lelkészekhez küldött körlevele (1940. október 23.) először még a hagyományos választ adja: „Lojális voltam és akarok is maradni a fölém helyezett felsőbbtség iránt Róm 13,1–5 értelmében és hivatali kötelességeim iránt, Isten ígéje szerint hűséges a lelkiismeretemhez (ApCsel 5,29) és a hazához, amelyet Isten adott.” A lelkiismeretet és a meggyőződést hangsúlyozza, de teológiai értelemben: „Az egyház az evangélium szolgálója népünk között. Ez kell, hogy vezérfonalunk legyen, amint minden dologban legmélyebb elkötelezettségünk is.” Ezen túl senkit sem szabad és nem is lehet hajszojni.⁵

A lelkészeknek és gyülekezeti tanácsoknak így ír (1940. október 31.): „... Először is ragaszkodjunk ahhoz, hogy ebben a helyzetben a legfontosabb, hogy a helyzet nem a legfontosabb, hanem Isten, aki minden helyzetnek Ura. ... Vannak igazságok és kötelezettségek, amely sohasem változtathatók meg. Amit Isten megszabott, emberek nem változtathatják meg. ... Minden keresztyén embernek feladata, hogy megkülönböztesse a nap váltakozó értékeit és azt a rendíthetetlen, amellyel Isten ígéje lelkiismeretünket megköti és szabaddá teszi. A meggyőződéshez körültekintően ragaszkodni és tőle sem csábításra, sem fenyegetésre nem tágítani, valamit megtenni vagy elhagyni, nem olyasmi, amiben választhatunk...”⁶

Az első pillanatban nemcsak mi, de talán az egykoriak sem érezték ki ezekből a gondolatokból az ellenállás elszántságát és megalapozását. Mintha inkább kerülni akarna minden közvetlen vitát a nemzetiszocializmussal.⁷ Óvakodjon mégis minden visszatekintő, hogy e szavakat akár csak taktikázásnak, akár pusztán örök általánosságok megfogalmazásának fogja fel. Inkább elvileg jelölik ki azokat a sarokpontokat, amelyeken majd a konkrét eseményekre válaszolva konkrétan járni kell, s amelyen az oslói püspök és vele sokan mások jártak. Ez azonban valóban még csak az előkészület órája, a tényleges küzdelem még nem kezdődött el.

Az előkészületekhez tartozik még egy szinte felmérhetetlen jelentőségű lépés. Amikor 1940. október végén Berggrav felmérte és megfogalmazta, hogy a fő veszedelem a

brutális Gestapo erejére támaszkodó pogány életszemlélet, felismerte egyszersmind azt is: ebben a helyzetben a keresztyének nem engedhetik meg maguknak, hogy egymással hadakozzanak. Sikerült megnyernie a legbefolyásosabb laikus vezetőt, Ludvig Hopét, aki a Kína-misszió élén állt, s aki korábban a népegyház-államegyház legradikálisabb kritikusa volt, – és a belmisszió vezetőjét, Ole Hallesby professzort, aki 20 évvel korábban mindenféle együttműködést elutasított liberálisokkal, hogy együtt hozzák létre a Közös Keresztyén Tanácsot (Kristent Samraad). Nem adminisztratív szervet akartak, hanem közös irányítást, egyeztetést, azonos fellépést a nép és az egyház ügyében. Hatalmas megerősítést jelentett, amikor egy alkalmi gyűlésen, egy nevezetes missziói házban, 3.000 ember előtt jelentették ki: „Amikor mi most a különböző táborokban levő sok barátunkat felszólítjuk, csatlakozzanak a Közös Keresztyén Tanácshoz, akkor ezt azért tesszük, mert a Tanács a mi régi, kipróbált, reformátori és haugianus irányunkat kitérők nélkül akarja követni, az ihletett isteni ige alapján, egyházunk lutheri hitvallása szerint. Ebben a hatalmas és kritikus időben jobban érezzük, mint valaha, hogy egyedül a régi, csonkítatlan evangélium képes népünket megmenteni.”⁸

A Szentírásra, Lutherre és Haugéra való hármas hivatkozás valami egészen sajátos kombináció. Roppant leegyszerűsítése lenne a helyzetnek is, a résztvevő irányzatoknak is, ha e hármat azok valamelyikével egyenként azonosítanánk. Berggravot, aki valláspszichológiából doktorált, aki élénk társadalmi és kulturális érdeklődést tanúsított, hiszen börtönlelkészi szolgálata előtt újságíróként és pedagógusként is tevékenykedett, és nem volt egyik egyházi irányzatnak sem elkötelezettje, liberális teológusnak tartották. A hármas megjelölés azonban nemcsak az általa összefogott személyek sajátosságaként fogható fel, hogy azután csak az egyiket kapcsoljuk össze az ő nevével, hanem jellegzetesen kapcsolódik az ő felfogásával is.

Nem csinált titkot abból a norvég püspök, hogy voltak olyan idők, amikor nehézségei voltak a Szentírással, de élete folyamán egyre többet jelentett a számára. Átéltte, hogy nem egyszerűen az ember olvassa a Bibliát, hanem a Biblia olvas minket.⁹ Amikor 1942. február 27-én váratlanul rendőrségi kihallgatásra hurcolták, zsebében ott lapult egy kis Biblia. Visszaemlékezve mesélte egyszer, hogy a BBC és a Biblia „adtak nekünk bátorságot és reménységet napról napra. Természetesen más volt a látószögünk, de lélektani oldalról nézve összekapcsolódtak, mert mindkettő bizodalmat árasztott.”¹⁰ Amikor olyan élesre fordult a helyzet, hogy bármelyik pillanatban számolnia kellett letartóztatásával, előkészített táskájában ott volt a Biblia, a görög nyelvű Újszövetség és egy konkordancia. Három évig tartó házi őrizetében azután valóban egyik kedves foglalatossága volt a Filippi levél lefordítása a kortársak számára. Élete utolsó nagy feladataként a Bibliatársulatok Világszövetsége elnökévé választotta. Ebben a tisztségben megrendítő szavakkal foglalta össze az 1800 éves Biblia jelentőségét.¹¹

A Magyarországon szinte egyáltalán nem ismert Hans Nielsen Hauge (1771–1824) egyszerű parasztszaládból származott, aki 25 éves korában egy lelki élmény, valamint lutheránus pietisták és korai pietisták hatására az Isten iránti engedelmességet és a tevékeny krisztuskövetést hirdette. Működése nyomán kis közösségek jöttek létre, szerette az országban, amelyek ugyan nem szakadtak el az államegyháztól, de az – főként kezdetben – értetlenül és gyanakvással tekintett rájuk. Maga Hauge emiatt összesen 10

évig börtönben is ült. Az „eretnek” Hauge irányzata itt jelenik meg először pozitív hangsúllyal az igazi reformatori irány mellett, az államegyház püspökének jelenlétében. Felbecsülhetetlen történelmi jelentőségű pillanat ez Norvégia egyháztörténetében! Nem kis része volt ebben a liberálisnak tartott Berggrav püspöknek, aki a haugianus vonalat a következőképpen határozta meg: „a hatékony hit vonala, a hitvalló élet, az engedelmeskedő keresztyénység, az ébredés és a biztos járás egészséges kombinációja, a laikus önállóság norvég összekapcsolása az autoritatív egyházzal.”¹²

Magától értődőnek tűnhetne az evangélikus püspököt a lutheri reformáció elkötelezettjének tekinteni. Az volt kétségtelenül, oly módon mégis, hogy az megérdemli a figyelmet. A lutheranizmust két irányból látta veszélyeztetve. Az egyik irány, ha protestációnak tartják, akár a római katolicizmussal, akár a kálvinizmussal szemben. A másik a biblicizmus, amikor egy bizonyos tan van előtérben. Véleménye szerint „a lutheriből élni kell”, a lutheranizmus lényege ugyanis az evangéliumnak és hitbeli atyáink keresztyén tapasztalatának forrásaiból áradó élet. Ahol az élet és a tan közötti belső kapcsolat elvész, ott mindkettő oda van. Ennek jelét a protestantizmus két legnagyobb gyengeségében látja, egyrészt nemzeti hatalomvágyában, másrészt az elkülönülő felfogások önhittségében. „Ezáltal külső sajátossága közvetlen ellentétben van belső értékeivel.” A Lutheránus Világkonvent 1929-es koppenhágai, második ülését – véleménye szerint – nagy mértékben „unalmasság és bőbeszédűség”, „életidegen teológizálás”, „szűk féltékenység” és „konfesszionális önfajúság” jellemezték. Meggyőződése volt, hogy az északiak egészen más hagyományt képviselnek és különösen Svédország járult hozzá, hogy az igazi Lutherhez elvezessen.¹³

Valláspszichológusi kutatásainak is volt része abban, hogy Oslo püspöke Luther gondolkodásában elsősorban ne a fogalmakat lássa meghatározónak, hanem az élményt, azokat az erőtevékenységeket, amelyekkel kapcsolatba került. Úgy látta, hogy Luther írásai is hemzsegek azok a kifejezések, amelyek ezt tükrözik, teológiai gondolkodásának ezért olyan drámai a megjelenése. Luthernél a „keresztyénység nem valamilyen állapot, hanem mozgás: „... a keresztyén ember nem valaki, akivé ő lett, hanem valaki, akivé lesz. »A keresztyén kegyesség nem istenes lét, hanem istenessé válás, nem egészség, hanem egészségessé válás, nem forma, hanem gyakorlás, még nem vagyunk azok, de azok leszünk, ... nem értünk még célt, hanem utat találtunk, amelyen járunk.«”¹⁴

Nyomatékosan hangsúlyozza Berggrav Luther teológiájának az organikus egységét. Azt, amit Luther különösen a Galata levélhez írt kommentárjában fejt ki, hogy a hit és a cselekedet nem két külön dolog, hogy nem lehet a hitet – mint valami nyersanyagot – a szeretet cselekedeteivé átalakítani. A hit Isten munkája bennünk és ennek a folyamatnak a szerves, organikus gyümölcse, hogy egészen más emberekké leszünk teljes szívből, teljes lélekből, teljes elméből, teljes erőből. A keresztyénységben tehát semmiképpen sem kétféle – egy erkölcsi és egy vallásos – érzületről kell beszélni, hanem csak egyről. Az emberi személyiség sem két részből áll, keresztyéniből és emberiből, hanem csak egyből.¹⁵

A norvég egyházi harc szempontjából is fontos Berggrav számára, hogy bár a jézusi és a lutheri szemléletben is tud Isten és a gonosz dualizmusáról annyiban, hogy ez a kettő létezik, de ez semmiképpen sem jelenti, hogy Isten csak félig Isten. „A harc

tény, de a győzelem Istené. Isten szuverenitása kétségen kívüli; az ellenállás is. ... Isten benne áll, egyúttal azonban fölötte. Ez nem »tan«, ez paradox. Ezt hitben ragadjuk meg. ... Luther gondolatmenetében: Ha e világ fejedelme nem képes kárhozatra juttatni, akkor valójában szánalmas ...»¹⁶

A fentiek elégséges módon illusztrálják és igazolják is, hogy az egységes keresztyén fellépés létrehozása Berggrav oldalán sokkal mélyebben gyökerezett, mint valami diplomáciai sakkhúzás, netán ügyes kompromisszum. Az ő integráló alkatában¹⁷ adva volt a készség a különböző irányzatoknak nemcsak megszólítására, hanem megértésére és megértetésére, s persze meggyőzésére is. Érvei olyan hatásúak voltak, hogy püspöktársai vagy helyettesei, valamint az állami és a gyülekezeti teológiai fakultás professzorai nem kényszeredetten, hanem szabadon álltak mögé. A Hope és Hallesby által képviselt irányzatoknak – nyilván a múlt éles vitái miatt – nehezebb volt ezt a belső egységet elérniük.¹⁸

Alkati és lélektani, vagy teológiai irányzatok egyeztetésénél is lényegesebb, hogy Eivind Berggrav püspök felismerte: a kezdődő harc nem pusztán az egyház szabadságáért folyik, hanem az igazságért és igazságosságért. S az elválasztó vonal nem az egyház és a világ között húzódik, hanem azok között, akik az igazság és igazságosság elvéhez való rendíthetetlen ragaszkodást szent kötelességnek tekintik vagy nem tekintik annak.¹⁹ Az egyházon túlmutató nagy ügyek pedig, amelyekért az egyháznak már érdemes a sörpök közé állnia, nem sokáig vártattak magukra. A jogrend, az ifjúság nevelése és a szülők felelőssége, az igehirdetés témái, valamint az államegyház voltak azok a legfőbb területek, amelyeken a norvég egyház elszánt küzdelmét a továbbiakban folytatta.

1. Az egyház 1941 elején látta először szükségesnek elvileg is tisztázni az államhatalommal való viszonyát az egyházügyi főosztályvezetőnek küldött tiltakozásokban, majd válasz híján ezek közreadásával egy pásztorlevélben.²⁰ A püspökök leszögezik, hogy a norvég egyház a norvég állammal, mint jogállammal áll viszonyban. Alapvető kérdés tehát, hogy az állam eleget tesz-e jogi és erkölcsi kötelezettségeinek. Megállapítják a püspökök, hogy ennek megvalósulását kétségesse teszik a nemzetiszocialista rohamosztatok erőszakos cselekményei és ezeknek eltűrése, sőt, támogatása a rendőrség által. A bíróságok függetlenségét oly mértékben csorbították, hogy a legfelső bíróság tagjai nem láttak más kiutat, mint a lemondást. Ezzel a püspökök körlevele szerint olyan jogbizonytalanság következett be, amely megkérdőjelezi a jogállamiság meglétét. S harmadszor, egy rendelkezéssel nem ismerik el a lelkészek elkötelezését a gyónási titok megőrzésére. Elismerik, hogy az egyháznak nem dolga, hogy az állam rendjét megszabja, de feladatuknak tartják, hogy szóljanak, ha az állam nem tölti be hivatását, ti. nem a jogot, igazságot és jóságot valósítja meg. Ez nem értelmezhető úgy, hogy az egyház beavatkozik a politikába, mert ez az egyház kötelessége, amint az is kötelessége, hogy szavával a népet visszatartsa az erőszaktól és igazságtalanságtól.

A norvég püspökök Berggrav vezetésével a felsőbbbségről szóló lutheri tanításnak, amelyet sokszor egyoldalúan úgy értelmeztek, hogy teljes mértékben lojálisnak kell lenni iránta, így kissé, mégis jól érzékelhetően új irányát fogalmazták meg. Nem új ez az irány, ha figyelembe vesszük, hogy az Ágostai Hitvallás 16. cikke is említi: „Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek” (ApCsel 5,29). Érthetetlen módon,

jó négyszáz évig mégis alig akadt ilyen helyzet. A norvég egyházi harc az ellenkezőjének ritka példája. Berggravnak a Lutheránus Világszövetség második világgyűlésén (Hannover 1952) tartott előadását ezért követte nagy ellenkezés és értetlenség még német teológusok részéről.²¹ Az új azonban nemcsak annyi, hogy egy adott ponton az „inkább Istennek” helyzete áll fenn, hanem ennek indoklása is: az a jogrend, amelyet az egyháznak hirdetnie, az államnak megvalósítania kötelessége, nem meghatározó törekvése az államnak. Egyáltalán nem arról van szó, hogy egymással küzdő felek, szociális partnerek, társadalmi erők állnának vitában egymással. Azt az isteni jogrendet kéri számon a püspökök, és annak a jogrendnek a védelmében szólnak, amelynek az állam is, az egyház is – mindegyik a maga módján – alá van rendelve.

2. A küzdelemnek ebben a szakaszában az ígehirdetések szabadsága és tartalma lett további vitatémává. A nemzetiszocialista kormányzat beleszólása az egyház leg-sajátosabb feladatába a rádiós istentiszteleteknél kezdődött: először csak azt igyekeztek elérni, hogy az egyházi imádságban ne említsék a királyt és kormányát, majd az ígehirdetések tartalmába is kezdtek beleszólni. Az egyházügyi főosztály – a lelkészek által csak „szájkosár-rendeletnek” nevezett iratában – a legnagyobb óvatosságra intette a lelkészeket, mert a prédikációkkal kapcsolatosan „a jövőben a panaszokat alaposan kivizsgálják és esetleg államellenes propaganda kísérletének minősítik” azokat. Ezért legyen ígehirdetésükben előtérben az, ami az evangéliumban a „lelki építést” szolgálja és megfelel annak, ami örökkévaló, és ne érintsék azokat a kérdéseket, amelyek „az ország sajnálatos politikai meghasonlásához” kapcsolódnak.²²

Az oslói püspök itt sajátos eszközhöz folyamodott. 1941. április 27-én „Kedves Henrik!” megszólítással magánlevélnek álcázott, aláírás nélküli körlevelet adott ki, melyben válaszolni igyekezett a kihívásra. Lutherre hivatkozik, akinek a számára Isten igéje aktuális volt, egyáltalán nem csak lelkileg építő. Ha Isten igéjének aktuális tartalmát elhagyjuk, ha az örök ige nem világítja meg az aktuális helyzetet, akkor az ige múzeumi tárggyá válik: „Különös kísértés ez: arra csalogatva, hogy »központosan« a Megfeszítettet és értünk történt kiengesztelését hirdessük, félrevezetnek arra, hogy ennek a megfeszített Úrnak a mai bűnösök felett mondott dorgáló beszédét eláruljuk.”²³

Néhány héttel később a püspökök körlevele határozottan leszögezi, hogy az ígehirdetés tartalmába senkinek sincs joga kívülről beleszólnia: „Az egyháznak megvan a maga rendje, amelytől nem lehet eltérni anélkül, hogy az egyház lényegét és az ige szabadságát el ne játszanánk. Ehhez a rendhez hozzátartozik az ügyelés az ígére és a szentségekre, amely egyedül az egyház illetékessége az erre rendelt és elkötelezett felvigyázók által.”²⁴

A lelkészeknek nem szabad arra gondolniuk, hogy ők az állam kenyerét eszik, vagy hogy az állam rendelkezésére kell állniuk – írta kedves Henriknek Eivind Berggrav. Ha ez a gondolat foglalkoztatja őket, akkor nagyon messzire eltávolodott központi és igazi lényegétől a norvégiai egyház.²⁵

3. Megint újabb front nyílt az egyházi harcban 1942 februárjában, amikor – már Quislingnek a német birodalmi biztos, Terboven által a Norvégiában addig ismeretlen miniszterelnöki tisztségbe való beiktatása után – törvény írta elő minden 10 és 18 év közötti fiú és leány belépését a nemzetiszocialista ifjúsági szervezetbe. Tiltá-

kozásukban a püspökök Bergravval az élen azzal érvelnek, hogy a szülők és gyermekeik közötti viszony olyan alapvető, a teremtésből következő rend, amelyet senki sem bonthat fel. Ezért a családi otthon felelősségét sem lehet másra ruházni. Az iskola vagy egy ifjúsági szervezet legfőljebb a szülők segítségére lehet, amennyiben ezt a szülők elfogadják, igénylik és lelkiismeretükkel összeegyeztethetőnek tartják. Adott esetben, a gyermek érdekét tekintve, még az a joga is megvan a szülőknek, hogy gyermeküket kivegyék az iskolából. Ha az állam ezt nem tartja tiszteletben, akkor erőszakkal hatol be a családi otthonokba és Isten parancsolatát lábbal tiporja. A szülők felelősségét nem veheti át sem az állam, sem az iskola.

Az egyházügyi főosztállyal folytatott vitában érdekes olvasni, mint hivatkozniak mindkét oldal képviselői Lutherre, a Nagy Kátéra, a negyedik parancsolatra. Az oslói püspök által képviselt álláspont ebben a kérdésben is sajátos és határozott. A gyermeknevelés alapvető jog és kötelesség, amelyet senki sem vehet el. Aki ezt nem ismeri el, Isten rendjét borítja fel. Megint csak nem egyszerűen az állam és az egyház vitatkoznak vagy éppen alkudoznak a vallásos nevelés szabadságának a kérdésében, hanem olyan ügy szószólójaként lép föl az oslói püspök, amely nem pusztán az egyház ügye, hanem teremtési rend. Bizonyára az érvelésnek ez a módja is hozzájárult ahhoz, hogy mindkét teológiai fakultás, mintegy 150 egyetemi és főiskolai tanár, valamint az ország 11.000 tanítójának és tanárának 90%-a, és a szülők tízezrei sorakoztak fel tiltakozó írásukkal a püspökök mögött. Az ellenállás következtében a törvény végrehajtása tulajdonképpen meghiúsult.

4. Végül pedig a Quisling beiktatásával kapcsolatos trondheimi eseményekre adott választ kell megemlíteni. A beiktatás napján, 1942. február 1-jén, állami intézkedéssel megakadályozták, hogy a dómprépost megtartsa a szokásos vasárnapi istentiszteletet. Helyette állami ünnepséget tartották, nemzetiszocialisták jelképeivel díszítették fel a templomot, de az egyenruhás pártembereken kívül más szinte nem is foglalt helyet a padosorokban. A gyülekezet délutánra meghirdetett vasárnapi istentiszteletére viszont a rendőrség nem engedte be a hívőket. Ez az esemény szolgáltatott alkalmat a nemzetiszocialista államhatalomtól való radikális elszakadásra. A püspökök 1942. február 24-i körlevele, mely közzétette az egyházügyi főosztályhoz küldött beadványt is, leszögezi az egyházi életbe történt jogtalan beavatkozásokat: politikai szimbólumokat helyeztek el a templomban, nem engedtek istentiszteletet tartani a megszkott rend szerint és időben, a rendkívüli időben tartott istentiszteletet pedig a rendőrség megakadályozta. Az államnak az lenne a kötelessége, hogy védelmezze az egyház rendjét, az istentiszteleti életet, az igehirdetést és a szentségek kiszolgáltatását, a gyülekezet épülését támogassa. Ha nem így tesz, akkor megsérti az állam és egyház közötti viszonyt. Ami a lelkészeket illeti, az istentiszteletek tartása olyan kötelességük, amely erősebben köti őket bármilyen jogi előírásnál. Ez a kötelesség és ez a jog – jelentik ki a püspökök – érinthetetlen. A trondheimi eseményekkel az állam visszaélt az egyház ügyeinek intézésével kapcsolatos feladatával, nem teljesítette az egyházzal kapcsolatos kötelezettségét. Mindezt csak tetézte az állam azzal, hogy a délutáni istentiszteletet szétkergette, a dómprépostot pedig megfosztotta hivatalától. „Lutherrel együtt megkíséreltük, hogy szolgálataunkkal lojálisok legyünk felsőbbbségünk iránt,

amíg Isten ígéje és parancsa azt lehetővé tette. De amint Luther számára elérkezett a pillanat, úgy eljött az a mi számunkra is, amikor meggyőződésünkre kell hallgatnunk és védelmeznünk kell az egyház jogát az állam jogtalanságaival szemben. Államformák változhatnak, de egyházi atyjával együtt az egyház tudja, hogy mindennel szemben, amit Luther zsarnokságnak nevez, maga Isten áll ígéjével és Szentleke hatalmával. Jaj nekünk, ha nem engedünk inkább Istennek, mint embereknek!”²⁶

A levéllel és a benne jelzett lépéssel a püspökök kinyilvánították, hogy az államegyház nem az állam egyháza. Az államnak az államegyházban is csak segítő szerepe lehet, amennyiben átvállal bizonyos adminisztratív feladatokat annak érdekében, hogy az egyház elvégezhesse isteni küldetését. Nem szólhat bele azonban ennek a küldetésnek a rendjébe és tartalmába. Ha mégis megteszi, az egyháznak és tisztségviselőinek kötelessége felmondania ezt a kapcsolatot. A püspökök valamennyien megtették ezt a lépést, megpecsételve tiltakozásukat. Lemondtak állami hivatalukról, azonban ragaszkodtak egyházi tisztségükhöz és a felszentelésükben kapott kötelességeikhez, és ezzel tanúságot tettek egyházi elhivatásukról, vagyis arról, hogy olyan szolgálatban állnak, amelyet nem az állam, hanem magasabb elhívás bízott rájuk.

Helyt kell adni annak a megállapításnak, hogy a püspökök lépése nem politikai lépés volt. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy Quisling hatalomra kerülése vagy az államszervezet megváltoztatása ellen tiltakoztak volna. Lehetne az ellentétet arra a nevezőre hozni, hogy az állami és az egyházi illetékesség értelmezése felől folyt a vita. Berggrav a kérdést mégis másik, magasabb szinten közelítette meg: úgy, mint az állam jogszerű működésének problémáját.

III. Hitvallás és elutasítás

A püspökök lemondását az államhatalom elfogadta, de állami és egyházi tisztségük között nem volt hajlandó különbséget tenni: 1942 nagypéntekén lakhely elhagyási tilalmat mondtak ki rájuk, hogy ne prédikálhassanak. Az igazán ártító erejű lépés mégsem a lemondás volt. Ezt követte egy másik, még jelentősebb: húsvétkor a legtöbb istentiszteleten felolvasták a lelkészek azt a hitvallást, amelyen Berggrav már hosszabb ideje dolgozott. Már az év eleje óta úgy gondolta, hogy a szakítás az állammal elkerülhetetlen. Sokan mások ugyanígy gondolkodtak, de türelmetlenebbek voltak és Berggrav lépéseit túl lassúnak találták.²⁷ Március végén a Közös Keresztyén Tanács egy hajnalba nyúló megbeszélésén már az utolsó simításokat is elvégezték a szövegen, amikor Berggrav még mindig nem volt biztos, hogy jó-e a szöveg. Látna Hallesby bizonytalanságát, újabb átdolgozást javasolt: tompította egyes elutasító fogalmazások élet és még inkább ügyelt egyház és politika szétválasztására, nem akarta ugyanis az ellenfelet szükségtelenül provokálni.

A szöveg, – „Az egyház alapja – hitvallás és nyilatkozat” –, mely istentiszteleti felolvasásként nem mondható rövidnek, sallangmentes ünnepélyességgel fejtette ki a norvég egyház álláspontját mindazokban a kérdésekben, amelyek körül az addigi harc folyt.

Az első rész – „Isten ígéjének szabadságáról és az ige iránti elkötelezettségünkről” – a Szentírást vallja a keresztyén tanítás és élet egyetlen alapjának és mértékének, az evangélikus hitvallásokat pedig a hit számára mutatott igaz útnak. Ebből fakad Isten

és emberek előtti legfőbb kötelességként Isten ígéjének csorbítatlan hirdetése. Az egyház szolgálja ezért nem fogadhat el az egyház rendjén kívüli utasításokat az ige hirdetésére nézve, különösen nem földi hatalomtól vagy felsőbbbségtől. „Hitvallást teszünk Isten ígéjének szabadságáról és ezen ige iránti elkötelezettségünkéről.”

A második rész – „Az egyházzól és az ordinációról” – az egyházat a hívők közösségének vallja, amelyben az evangéliumot tisztán hirdetik és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki. Az egyház, amelyet a Megváltó Úr alapított, nem lehet valamely földi hatalmasság eszköze. Az egyház gyülekezési szabadságát jogosan senki sem korlátozhatja. Az egyházban maga Krisztus hívott el különféle szolgálattevőket. Ez az elhívás a norvég egyházban 900 év óta az ordinációval történik, amelyet olyan személy ad át, aki maga is elhívást kapott erre imádsággal és kézrátétellel. Ez az elhívás életre szóló, amelyet alkalmatlanság, hűtlenség vagy más bűn esetén meghatározott rend szerint csak az egyház vonhat vissza. Az egyház ezért nem tűrheti el, hogy valamely hatalmasság politikai és világi szempontokra tekintettel ezt az ordinációt semmissé tegye. „Hitvallást teszünk a gyülekezet közsiklájáról, Jézus Krisztusról és a bibliai szolgálatra rendelés függetlenségéről és jogáról minden ezen kívül eső szempont ellenében. Minden lelkésznek hűségessnek kell lennie lelkési esküjéhez és inkább Istennek kell engedelmeskednie, mint embereknek.”

A harmadik rész – „Az egyház szent összetartozásáról” – a Szentírás szerint vallja, hogy az egyház Krisztus teste, amelyben sokféle szolgálat és munkaág van, s ezek összetartoznak az életben is, szenvedésben is. Az egyház testéhez nemcsak az ige szolgálai tartoznak, lelkészek és teológiaiag képzett laikusok, hanem mindazok, akik hivatásukban Isten akarata szerint dolgoznak. Ha a világi hatalom a keresztyén iskolát, a keresztyén otthont, az önkéntes keresztyén munkát vagy a keresztyén szociális tevékenységet akarja lehetetlenné tenni, akkor ez az egész egyházat és minden tagját érinti. Ha valakit jogtalanul, meggyőződése miatt üldöznek vagy gyötörnek, akkor az egyház a lelkiismeret őre és az üldözöttek mellé kell állnia. „Az igazi evangélikus egyháznak a lelkiismeretre gyakorolt minden erőszak ellen kell lennie és nem lehet közömbös, ha egyes tagjait és szolgálait önkényesen kiszemelik és olyasmért kell szenvedniük, ami felől társaik – saját meggyőződésük megvizsgálása után – azonos véleményen vannak. Ez megsebzí Krisztus testét és véték a szent összetartozás ellen.”

A negyedik részben – „Az egyház és a szülők jogáról és kötelességéről a gyermeknevelésben” – kijelentik, hogy „minden keresztyén apának és minden keresztyén anyának kötelessége és joga gyermekeit az egyház hitében és keresztyén életre nevelni.” Ezt a jogot Norvégia alkotmánya is biztosítja. Mivel a keresztség a hívők közösségébe való betagozódás, ezért a gyermek keresztyén nevelése az egész egyház ügye, a keresztyén iskolával és a keresztyén otthonnal együtt. Az egyház hűtlen lenne keresztyén nevelői felelősségéhez, ha közömbösen nézné, hogy a világi felsőbbbség a keresztyén felfogástól független nevelést szervez. Nem szabad szülőket és tanárokat arra kényszeríteni, hogy gyermekeiket lelkiismeretük ellenére a keresztyénségtől idegen áramlatoknak szolgáltassák ki.

Az ötödik részben – „A keresztyének és az egyház helyes viszonya a felsőbbbséghez” – kijelentik, hogy a hitvallások világosan megkülönböztetik a kétféle rendet

vagy kormányzatot, a világit és az egyházit. A kettőt nem szabad összekeverni, a maga módján mindkettőnek Istent kell szolgálnia a nép között. Az egyház hivatása, hogy az örök javakat kezelje és Isten igéjének világosságát ragyogtassa az emberek között. Az állam hivatása nem a lelkekkel kapcsolatos, hanem az, hogy a testet és a testi dolgokat védelmezze nyilvánvaló jogtalansággal szemben, s az embereket fegyelmezze, hogy megmaradjon a polgári igazságosság és béke. Bűn Isten ellen, ha az egyik kormányzás a másik fölé akar kerülni. Világi dolgokban az egyház nem lehet az állam fölött. Az állam pedig nem lehet a lelkek zsarnoka azzal, hogy előírja, mit kell hinni, gondolni vagy érezni: ebből csak lelkiismereti konfliktusok, jogtalanság és üldözés származik. Ilyen esetekben az állam többé nem Isten eszköze, hanem démonikus hatalom. A keresztyének számára ez egyúttal az engedelmesség határa. A felsőbbségnek a lelkiismeretért, azaz Istenért engedelmeskedünk, ezért tehát Istennek inkább, mint embereknek. Ahol a lelkeknek akkor kell félniük, ha Isten útját követik, ott a felsőbbség nem Isten akarata szerint való, ott az egyház Isten és emberek előtt való kötelessége, hogy a felsőbbségnek elmondja az igazság szavát. „Az egyháznak a Szentírás és a hitvallás alapján állást kell foglalnia olyan esetekben, amikor a lelkiismeretet totalitárius követelések elé állítják, és amikor megtagadják azt a jogot, hogy mindent Isten igéjének alapján és a keresztyén lelkiismeret szerint megvizsgáljanak. Hitvallást teszünk arról az engedelmességről, amelyet a Biblia minden földi dologban a felsőbbséggel szemben követel.”

A hatodik rész – „Az államegyházról” – kijelenti, a norvég államegyházi struktúra nem jelenti, hogy az állam a maga külső hatalmával és a maga állami vagy politikai szempontjai szerint uralkodhatna az egyházon. Az államegyházi szervezet kizárólag azért jött létre, mert az állam kész volt az egyházat szolgálni és a keresztyén hitet védelmezni. Az alkotmány az állami szerveket ezért kötelezi el a Szentírás és a hitvallás mellett. Az egyház az állammal való összekötöttsége ellenére is Jézus Krisztus egyháza, Istenhez tartozó és lelkileg szabad. Azok a vagyontárgyak, amelyeket az állam az egyház részére kezel és használ, nem az állam tulajdonát képezik, hanem a keresztyén egyházét a népben, azzal a céllal, hogy az evangéliumot és a gyülekezet ügyét szolgálják. „Ragaszkodunk Jézus Krisztus egyházának lelki szabadságához az állami kormányzással való együttműködésben is, amely az egyházat Isten igéje és a hitvallás szerint szervezi és védelmezi.”

E rövid ismertetés is érzékelteti, hogy a hitvallás tömör teológiai összefoglalása két év egyházi harcának. A szöveg nemcsak azáltal kapott hitelesítő pecsétet, hogy az istentiszteleti gyülekezet felállva hallgatta végig, hanem azáltal is, hogy a felolvasást a lelkészek túlnyomó többségének szóbeli, majd írásban is megerősített nyilatkozata követte, melyben lemondanak állami – nagyjából az anyakönyvvezetőinek megfelelő – hivatalukról. Maga Berggrav, aki a hitvallásnak egyik fő szerzője volt, lakását nem hagyhatta el, az istentiszteleten nem vehetett részt, a felolvasást nem hallhatta, a gyülekezetet nem láthatta.

A körlevél teológiai sajátosságait az alábbi vonásokban vázolhatjuk:

a) Amint Berggrav korábbi nyilatkozataiban, úgy itt is feltűnik, hogy érvelésében meghatározó a jogrendre hivatkozás. Nem jogász érvelés ez, inkább lehetne alkotmány-

joginak nevezni. A végső érv és tekintély azonban nem a norvég alkotmány, hanem az isteni jogrend, amelyet az államnak és az egyháznak is tekintetbe kell vennie.

b) Valóban nem bocsátkozik sem politikai vitába a hatalom kérdéséről, az államrend felépítéséről vagy a megszállás jogszerűségéről, sem pedig ideológiába például a nemzetiszocialista elképzelések szerint új rend, új Európa stb. értékelésébe vagy elemzésébe. A jogrendre hivatkozás tehát semmiképpen sem az aktuális politikai jogrendre való hivatkozás.

c) A norvég keresztyénségen belüli korábbi sokféle feszültség, nem egyszer éles harc, valamint a norvég társadalomban is jelenlevő szekularizációs és keresztyénellenes irányzatok ellenére is az a kiindulási alapja, hogy a norvég társadalom és a norvég nép keresztyén.

d) Az államegyházi szervezet világos teológiai és jogi értelmezését adja, amelyet nekünk, más múlttal a hátunk mögött és más körülmények között élőknek is illik ismernünk.

e) Az eseményeket is ismerve tanulságos nyomon követni, mint vált robbanó erejű politikai erővé az, aminél Berggrav éppen a politikai konfrontációt akarta elkerülni.

f) Az „Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek” elve nem soha be nem következő eshetőség, hanem pontosan meghatározható valóságos kihívás.²⁸

g) A norvég egyház bizonyosságot tett arról, hogy nemcsak államegyházként, hanem önmagát kormányzó és fenntartó szabad népegyházként is képes élni.

h) Nem foglalkozik a hitvallás a zsidókat fenyegető veszedelemmel, noha ekkor léptették újra hatályba az alkotmánynak már 1851-ben törölt pontját, mely nem engedte zsidók letelepedését Norvégiában. Berggrav egyetértett azzal, hogy a zsidók érdekében szólni kell. Maga is tiltakozott, amikor törvénnyel akarták megtiltani norvégok és zsidók házasságkötését.²⁹ Stratégiai okokból azonban úgy vélte, amint az ezzel kapcsolatos kritikákra később válaszolta, hogy ebben az időben nem volt szükséges a hallatlanul robbanékony zsidókérdés felvétele a nemzetiszocialista állammal való leszámolásba.

IV. Helytállás és tehetetlenség

Berggrav püspöknek és a Közös Keresztyén Tanács néhány más tagjának 1942. április 8-i letartóztatásával az egyházi harc negyedik korszaka kezdődött, amely az 1945. májusi német kapitulációig tartott. A harcot folytató Időközi Egyházvezetőséget Hallesby professzor vezette egészen 1943. május 15-i őrizetbe vételéig.

Két mozzanatot emelünk ki ebből a korszakból.

A püspökök lemondása után helyetteseik nem voltak hajlandók helyükre lépni, de a kormánynak lassacskán sikerült a lelkészek között olyanokat találni, akik vállalták a feladatot. Figyelemre méltó, ahogyan a lelkészek csaknem teljesen egységesen – aláírt levél küldésével – felléptek velük szemben. Az érvelés kettős: ezek a püspökök tisztükre nem az egyház rendje szerint kapták elhívásukat, és nem az arra elhívott személyek iktatták be őket tisztségükbe.

Norvégiában 1933-ban kb. 1800 zsidó élt, a lakosság tizedszázalékban kifejezhető része. Mégis felháborodást keltett, amikor 1942 őszén minden zsidó vagyont elko-

boztak, először csak a 15 éven felüli zsidó férfiakat, majd minden zsidót elfogtak. 1942 novemberében két vasárnapon is imádkoztak értük és felolvasták az Időközi Egyházvezetőség körlevelét.

Ez a körlevél – melynek szerzője feltehetően Ole Hallesby professzor – tiltakozik a zsidók kollektív megbüntetése ellen, az alkotmányban biztosított joguk megvonása ellen; megállapítja, hogy Isten egy vérből teremtette az emberi nemet, ezért mindenkinek egyenlő az emberi értéke és emberi joga, amelyet a hatóságoknak tiszteletben kell tartaniuk. Ha az egyház hallgatna ebben a helyzetben, részes lenne a felelősségben és a jogtalanságban. Az egyháznak kötelessége emlékeztetnie az államot, hogy Isten törvényét lábbal tapossa e jogtalansággal. Ez a megszólalás az egyház részéről nem beavatkozás a politikába, hanem a felsőbbbség megintése, hogy a legfőbb felsőbbbségnek, Istennek engedelmeskedjék. Meg kell állítani a gyűlöletkeltést a sajton keresztül. A figyelmeztetés az egész népnek szól: aki gyűlöletben él és gonzságra ingerel, Isten ítéletét hívja maga ellen.

A körlevél határozott hangja és érvelése lényegében megegyezik Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök 1944. november végén Szálasi Ferenchez írt leveleinek hangjával és érvelésével. Lényeges különbség azonban, hogy a norvégiai zsidók 58%-át sikerült Svédországba menekíteni.³⁰ Külön érdekesség, hogy a zsidók érdekében az első tiltakozást a hitvalló norvég egyház által el nem ismert Quisling-püspök, Lars Frøyland írta.³¹

Amikor az Időközi Egyházvezetőség a norvég férfilakosság munkaszolgálatba küldése ellen tiltakozott,³² Ole Hallesbyt és Ludvig Hopét is letartóztatták. Az egyházvezetőség ezzel nemcsak illegálissá, de névtelenné is vált. A háború végéig nem adtak már ki olyan körlevelet, amely a korábbiakhoz hasonló jelentőségű lett volna. Egyesek álltak ellen és viselték ennek esetleges következményeit. Maga a norvég lakosság is kimerült a háború és az állandó terror alatt,³³ meg a csalódás miatt is, mert sokszor úgy érezték, magukra maradtak a harcban.

* * *

Gunnar Heiene a norvég püspök nagy ívű, olvasmányos életrajzát, Arnd Heling a norvég szellemi és egyházi életet a maga összetettségében bemutató teológiai elemzést adott olvasói kezébe. Ötven év távlatából, a tudós történész és teológus igényességével rajzolják meg egy valóban ellenálló püspök és gondolkodó teológus hős alakját, amelyet nem kisebbít, ha tévedéseit vagy gyengéit is feltárják.

Heling kézenfekvőnek tartja a német egyházi harccal való összehasonlítást, de azonnal hozzá is teszi, hogy ez tulajdonképpen lehetetlen, mert túl sok a különbözőség. Véleménye megalapozott. Éppen ezzel késztet saját múltunk megismerésére és tanulságok keresésére.

Jegyzetek

- ¹ Gustav Aulén: A norvég egyházi harc. Fordította Ordass Lajos, 1942. szeptember 21. In: Ordass Lajos *Válogatott írások*. Bern, 1982. 40–57. – Einar Molland: *A norvégiai evangélikus egyház története a német megszállás alatt*. Fordította Leskó Béla és Pósfa György. *Evangélikus Theologia* 1947/6, 45–58; 1947/7, 58–77. (1944. szeptemberében készült beszámoló.) – Eivind Berggrav: *A norvég egyház háborús tapasztalatai*. Fordította Terray László. *Lelkipásztor* (23) 1948/11, 443–450. – Ordass Lajos: *Akikkel az Úton találkoztam*. Budapest, 1996. 39–54. o.
- ² Gunnar Heiene, Eivind Berggrav: *Eine Biographie*. Mit einem Geleitwort von Eduard Lohse. Übersetzt von Barbara Franz. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1997. 250 S.
- ³ Arnd Heling: *Die Theologie Eivind Berggravs im norwegischen Kirchenkampf*. Ein Beitrag zur politischen Theologie im Luthertum. [Eivind Berggrav teológiája a norvég egyházi harcban. Adalék a politikai teológiához a lutheranizmusban.] Neukirchener: Neukirchen-Vluyn, 1992. 305 S.
- ⁴ Heling, 145. Ahol erre nézve nincs utalás, ott jelen tanulmány szerzője a fordító.
- ⁵ Heling, 146–147. o.
- ⁶ Heling, 141. o.
- ⁷ Heling, 146. o.
- ⁸ Heling, 151–153. o.
- ⁹ Heiene, 233. o.
- ¹⁰ Heiene, 235. o.
- ¹¹ Heiene, 249. o.
- ¹² Heling, 153. o.
- ¹³ Heling, 110–111. o.
- ¹⁴ Heling, 111–112. o.
- ¹⁵ Heling, 113. o.
- ¹⁶ Heling, 114. o.
- ¹⁷ Vö. már-már naivnak tűnő békeközvetítési kísérleteit a háború kezdetén, tárgyalásait Lord Halifax brit hadügyminiszterrel és Hermann Göringgel 1939 decemberében és 1940 januárjában.
- ¹⁸ Vö. azt a nyilatkozatot, amelyet ezek az irányzatok adtak ki röviddel a Közös Keresztyén Tanács megalakulása után. Ebből idézetek olvashatók: Molland, 50. Heling, 153. o.
- ¹⁹ Aulént idézi Heling, 249–250. o.
- ²⁰ Szövege németül: *Norwegische Kirchendokumente. Aus den Jahren des Kampfes zwischen Kirche und weltlicher Macht 1941–1943. Gesammelt und übersetzt von Laure Wyss. Zweite Auflage. Evangelischer Verlag: Zollikon-Zürich, 1946. 80 S. 5010.*
- ²¹ Heling, 8–17. o.
- ²² Heling, 160–161. o.
- ²³ Heling, 162. o.
- ²⁴ 1941. június 12. Heling, 161. o.
- ²⁵ Heling, 162. o.
- ²⁶ Aulén 48. Fordította Ordass Lajos.
- ²⁷ Heiene, 160. o.
- ²⁸ A Quisling-püspökök arra hivatkoztak, hogy ilyen magatartásra okot adó esemény a nemzetiszocialista kormányzat alatt nem fordult elő. Vö. *Norwegische Kirchendokumente*, 46.
- ²⁹ Heling, 198–199. o.
- ³⁰ Heling, 199. o.
- ³¹ Heling, 200. o.
- ³² 1943. május 8.
- ³³ Heling, 202. o.

Sorsforduló

A magyarországi evangélikusság tapasztalatai a szovjet hadseregről és a kommunisták egyházpolitikai gyakorlatáról 1945-ben

„Isten a holnapot elrejtette előlünk. Engedelmesen és bátran rá kell bízunk magunkat kezére, hogy vezessen lépésről lépésre a jövő vaksötétjében. De közben szabad és kell számolnunk minden lehetőséggel: az emberileg legrosszabbal is. Mi lenne, ha egyházunkra elnyomatás szakadna, – akár véresen és kegyetlenül, akár hideg számítással és szívós makacssággal?!¹ Ezekkel a szavakkal kezdődött a Harangszó című országos evangélikus hetilap 1944. november 19-i számának vezércikke. Veöreös Imre, a cikk írója égetően aktuális kérdést tett fel, hiszen ekkor már minden józanul gondolkozó ember látta, hogy a második világháborút a náci Németország elvesztette, s a vele szövetséges Magyarország igen komoly megpróbáltatások előtt áll.

Az országot 1944 márciusa óta megszállva tartó német csapatokat és a magyar hadsereget feltartóztathatatlanul szorította vissza a szovjetek hadigépezete, mind nyilvánvalóbbá téve azt a tényt, hogy hazánkra a frontharcok pusztító áradata után a szovjet megszállás keserű időszaka vár. Az elkerülhetetlenül bekövetkező orosz invázió pedig magában hordozta azt a fenyegető veszélyt, hogy a győztes nagyhatalom népünkre erőlteti saját politikai-hatalmi berendezkedési formáját. Arra vonatkozóan, hogy egy ilyen változás mit jelentene a magyarországi keresztény egyházak számára, nyomasztó aggodalmak éltek az újságcikk szerzőjében csakúgy, mint a kor átlag magyarjaiban. Ez érthető, hisz a magyar és a német háborús propaganda gondoskodott arról, hogy a Szovjetunió lakosságának millióit megnyomorító pártállami rendszer szörnyűségei, ha lehet, a valóságosnál még elborzasztóbb formában jussanak a hazai közvélemény tudomására. Bár az idézett írás nem nevezte néven a bolsevik diktatúrát, mégis minden olvasója előtt világos volt, hogy ennek a magyarországi megvalósulási lehetőségétől való félelem vezette írójának tollát, amikor kérdéseit így folytatta: „Vajjon /sic!/ mit fog csinálni az az evangélikus ember, akinek vallásossága kimerült templomba járásban – akkor, amikor nem lesz temploma?!...aki közgyűléseinken élte ki magát – akkor, amikor az egyház nem lesz közjogi testület?!... aki gyermekei vallási nevelésének gondját elintéztetnek látta az iskolai vallásoktatással – akkor, amikor nem lesz hittanóra?!²”

Veöreös – szinte profétai ihletettséggű kérdéseire – végül a félelmek közepette is bizakodó választ adott. Meggyőződése volt, hogy a vallás- és egyházellenes diktatúra ugyan sok olyan embert eltántoríthatna az evangélikus egyháztól, aki csak megszkasból vagy érdekből járt korábban templomba, ám az igazán élő hitű evangélikusok nem rettennének meg egy ilyen válságos helyzetben sem. Bennük, a Jézus ügye iránt őszintén elkötelezettekben látta az egyház fennmaradásának biztos zálogát.

Az idézett cikk megjelenésekor a magyar lakosság egy része már ízelítőt kapott a rettegéssel várt szovjet csapatok valóságos magatartásából, mivel az ország területének jelentős hányada az ő ellenőrzésük alatt állt. Az emberek által a számukra a kommunizmust megtestesítő Vörös Hadseregről szerzett első tapasztalatok általában nem voltak kevésbé riasztóak, mint a róla szóló rémhírek. Mialatt az ország nyugati fele és Budapest még a nyilasok véres terrorjától szenvedett, a keleti országrészben a front átvonultával megjelenő orosz katonaság garázdálkodása keserítette meg az ott lakók életét. A szovjet hadialakulatok fosztogató katonái a templomokat és más egyházi létesítményeket sem kímélték. Így sok helyen újabb károkat okoztak a harcok során még el nem pusztult evangélikus egyházi tulajdonban. Csupán néhány jellemző példát említünk meg erre vonatkozóan: Benkóczy Dániel, szegedi evangélikus lelkész, a Csanád–Csongrádi Evangélikus Egyházmegye esperese lelkészi naplójába feljegyezte, hogy 1944. október 15-én, a város elfoglalása után négy nappal orosz katonák fosztották ki. Betörték lakásába és a gyülekezeti irodába, ahol mindent szétdúltak és az egyházi perselyt felfeszítették. A templomot szintén átkutatták, de ott nem találtak más számukra hasznos dolgot, mint az úrvacsorához használt bort az oltár háta mögött. Azt megitták és az irodában dorbézoltak.³ Kecskemét evangélikus gyülekezetének impozáns bérházát, a „Luther-palotát” és az evangélikus templomot a városba bevonuló orosz katonaság és a helyi lumpen elemek fosztották ki 1944. november elején. Később a bérházat lefoglalta a szovjet hadsereg és katonai kórházat létesített benne.⁴ A budapesti egyházi intézményeket ért atrocitások során a fővárost ostromló szovjet katonák 1944 karácsonyán betörték a hűvösvölgyi Evangélikus Hadiárva-házba. Az ott elhelyezett gyermekeket gondozó diakonisszákat bezárták egy raktárba, majd hajtóvadászatot indítottak a nagyobb lányok után. Erőszakoskodásuknak a kényszerű fogságukból nagy nehezen kiszabadult diakonisszák határozott fellépése vetett véget. Ezt követően a kellemetlen látogatók egy borzalmas éjszaka emlékét hátrahagyva az épületben talált élelmiszerekkel együtt távoztak.⁵

Az ilyen események hírét a németek és a nyilasok propagandagépezete juttatta el a fennhatóságuk alatt álló területeken élőkhez. Igaz, a szovjetek ténylegesen megtörtént kegyetlenkedéseit gyakran kitalált esetekről szóló beszámolókkal tették még elrettentőbbé. Érthető tehát, hogy az emberek döntő többsége mindenütt félelmek közepette készült a Vörös Hadsereg megjelenésére. Ezt lehetett tapasztalni Győrben, a Dunántúl egyik jelentős evangélikus központjában is. Ott az evangélikus lelkészcsaládok nőtagjai két héten át az öregtemplom padlásán bujkáltak az oroszok elől.⁶ Ugyanekkor a győri diakonissza anyaházban levő nővérek szintén aggódtak a szovjet csapatok viselkedése miatt. 1945. március 30-án, nagypénteken éjjel beöltöztették a diakonisszajelölteket, azt remélve, hogy a közösség egyenruhája némi védelmet nyújt nekik a zaklatások ellen.⁷ A diakonissza anyaház lakóit szerencsére nem érte komolyabb bántódás. Ám azt, hogy félelmük nem volt alaptalan, bizonyítja Győr római katolikus megyés püspökének, Apor Vilmosnak mártírhalála. Aport a püspökvár pincéjébe menekült nőkre törő orosz katonák sebeztek halálra, amikor védelmezni próbálta az óvóhelyen tartózkodó asszonyokat és lányokat.

A szovjet katonai alakulatok által elkövetett garázdálkodás nagysága függött attól,

hogy parancsnokaik mennyire akarták, illetve tudták megkímélni a polgári lakosságot. Előfordulhatott, hogy egyes szerencsésebb települések lakóit „csupán” értéktárgyaiktól szabadították meg, ennél fájóbb megpróbáltatások azonban nem érték őket. Általánosságban elmondható, hogy a szovjet hadvezetés az elfoglalt falvakban és városokban az első napokban saját katonái részéről tapasztalható kilengéseket követően a rend helyreállítására törekedett, hiszen a front mögötti területek viszonylagos nyugalmanak biztosítása stratégiai érdek volt. Az elviselhető életkörülmények megteremtése részeként a szovjet katonai hatóságok lépéseket tettek az egyházak működési lehetőségeinek szavatolására, jól tudván, hogy ez a bizalmatlan magyarság megnyerésének egyik lehetséges eszköze. Az elsőként kihirdetett tudnivalók között a lakossággal mindenhol közölték, hogy a templomokban és az imaházakban engedélyezik az egyházi szertartások végzését. Utasították a magyar közigazgatási szerveket, hogy járjanak el a templomi harangozás zavartalanságának és az istentiszteletek megtartásának ügyében.⁸

Ezekre az intézkedésekre valóban szükség volt, mert a szovjetek vallásellenességéről szóló hírek hatására sok településen még harangozni sem mertek a Vörös Hadsereg alakulatainak megérkezését követően. Ez történt a Vas megyei Bükön is, ahol 1945 nagypéntekén a helyi evangélikus lelkész félt megtartani az istentiszteletet. Attól tartott, hogy az oroszok ezért kivégzik. A szertartás vezetését a faluban tartózkodó Roszík Mihály teológiai hallgató vállalta el. A továbbiakban őt idézzük: „Éppen a kezdéshez készülődtünk a templomban, amikor bejött egy orosz százados, és kérte, hogy kezdjük meg az istentiszteletet. Mondtam, hogy nem merünk harangozni. Erre ő megfogta a kötelet, és Nagypénteken ő harangozott be az istentiszteletre. Ugyanígy történt Húsvét vasárnap és hétfőn.”⁹ A büki lelkészhez hasonlóan sok evangélikus egyházi személyben éltek komoly aggályok jövőjüket illetően ezekben a hónapokban. Közülük többen – a nyilas hatóságok kényszerítésére vagy önként – elhagyták szolgálati helyüket és beálltak a szovjetek elől menekülők tömegébe. Ugyanakkor az evangélikus lelkészek és más egyházi alkalmazottak zöme a veszélyekkel szembenézve gyülekezetében maradt. Ehhez ebben a nehéz időszakban szilárd hitre és nem kevés személyes bátorságra volt szükség.

A Vörös Hadsereg által ellenőrzött településeken a helyzet normalizálódásának megindulával a szovjet katonai parancsnokságok igyekeztek biztosítani a lelkipásztorok szabad mozgását. Mindegyiküket felszólították a papi öltözet utcán történő viselésére, mondván: így elkerülhetik, hogy a szovjet katonák bántalmazzák vagy közmunkára vigyék el őket. Ezért az evangélikus lelkészek a frontharcok befejeződése után még jó ideig Luther-kabátban közlekedtek, s ez valamelyest védelmet nyújtott nekik.¹⁰ Vas megyében a papoknak fehér karszalagot kellett hordaniuk, rajta a „lelkész” szó orosz megfelelőjével.¹¹ Később a szovjet katonai szervek a lelkipásztoroknak igazolásokat adtak ki, amiket az orosz katonáknak elvileg tiszteletben kellett tartaniuk.¹² Az egyházak bizalmatlanságának eloszlátására tett újabb próbálkozásként a szovjet hadvezetés hozzájárult ahhoz is, hogy a magyar közigazgatási apparátus a lelkészeket mentesítse a közmunkavégzés kötelezettsége alól.¹³ Ezeket az intézkedéseket a szovjetek propagandagépezete annak bizonyítására akarta felhasználni, hogy az

ország új megszállói tiszteletben tartják az egyházak jogait és a vallásszabadságot. Ezt minden lehetséges eszközzel igyekeztek a lakosság tudatába belesulykolni. Az erre irányuló erőfeszítések során nyilatkozatokat írtak alá a különböző felekezetekhez tartozó egyházi személyekkel arról, hogy működésüket a szovjet katonaság semmilyen módon nem korlátozta.

Az egyik ilyen közismertté vált dokumentumot Szegeden hozták nyilvánosságra 1944. november 2-i dátummal. Szövege a következőképpen szól: „A magunk részéről kijelentjük, hogy az orosz hadsereg a vallás szabad gyakorlatában senkit sem akadályoz, sőt bennünket arra hívott fel, hogy az Istentiszteletet (sic!) az eddigi rend szerint tartsuk és folytassuk. Senkit lelkeszi mivolta miatt bántódás nem ért. Felekezeti iskoláinkban a tanítás éppúgy megkezdődött, mint a többi iskolákban. Kormányzó Urunk október 15-iki rádiószózatában megadott irányítását mi is az ország érdekében valónak tartjuk.”¹⁴ A nyilatkozatot kézjegyével látta el Dr. Halász Pál római katolikus kanonok, Bakó László református lelkész és Benkóczy Dániel evangélikus lelkész, esperes. Az idézett sorok belekerültek abba a fölhívásba, amit Budapest népéhez és a magyar honvédekhez intéztek, felszólítva őket a németekkel való szembefordulásra. Az úgynevezett „Szegedi Kiáltvány” röpcédulákra nyomtatott példányait aztán a szovjet repülőek szórták le a még német ellenőrzés alatt álló országrészre.¹⁵ Az 1945. január 20-án, Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti szerződés értelmében a békekötésig az ország felett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) gyakorolt fennhatóságot. A helyi katonai erőviszonyokat tükrözte, hogy a SZEB elnöke a szovjet Vorosilov marsall lett, míg az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia képviselője csak jelképes volt a bizottságban. A SZEB összetétele jelezte, hogy Magyarország sorsának alakításában a Szovjetunió kapta a fő szerepet. A SZEB szovjet vezetése az általa fontosnak tartott belpolitikai kérdésekben utasíthatta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, s akarátát a magyar kormányserveken és a nekik alárendelt hatóságokon keresztül hajthatta végre.¹⁶ Ezért a magyarországi harcok befejeződése után, a közállapotok rendeződésével a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság kapcsolata a hazai egyházakkal áttételessé vált. Ha a Vörös Hadsereg nálunk állomásozó alakulatait irányítóknak vagy a Szovjetunió magyarországi politikai megbízottjának – 1945 novemberétől követének – valamilyen kifogása, esetleg igénye merült fel az egyházakkal kapcsolatban, akkor azt hivatalos úton a magyar állami vezetőkkel közölték és elvárták, hogy azok intézkedjenek a problémás kérdésekben. A szovjetek céljainak másik megvalósítási eszköze a Magyar Kommunista Párt (MKP) volt, amelynek tagjai felelős pozíciókba jutva hűségesen teljesítették moszkvai elvtársaik utasításait. Egyházpolitikai téren természetesen ugyancsak ezt tették. Az ország valóslási közösségei pedig 1945 tavaszától – az egyházakkal való közvetlen kapcsolattartásból háttérbe vonuló Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság helyett – egyre inkább a kommunistákkal kerültek kényszerű érintkezésbe.

Mindezek következtében a magyarországi egyházak helyzetében 1945 folyamán bekövetkezett negatív változásnak – a háborús pusztítás és a szovjet katonai jelenlét mellett – fontos tényezője volt a kommunista párt vallásfelekezetek iránti magatartása. Az MKP a Vörös Hadsereg által elfoglalt területeken nagy lendülettel kezdte meg a legális

politikai szervezkedést. Valóságos társadalmi támogatottságánál jóval nagyobb befolyást biztosított számára a szovjet csapatok magyarországi jelenléte. Így a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterei között három kommunista szerepelt. A belügyminiszteri tárcát ugyan a parasztpárti Erdei Ferenc kapta, ám ő erőteljesen rokonszenvezett a kommunistákkal. Ráadásul a rendőrség tisztikarában hamarosan többségbe jutottak a kommunista párthoz tartozók. Az újonnan felállított Politikai Rendészeti Osztály már teljesen a kommunisták fennhatósága alatt állt. Ezzel az MKP meghatározó szerepre tett szert a politikai hatalom megragadásáért folytatott harc szempontjából rendkívül fontos állami szervben.¹⁷ A politikai rendőrség feladatkörébe tartozott a háborús és népellenes bűnöket elkövetett személyek felkutatása és bíróság elé állítása. Ezeket az eljárásokat a szervezet kommunista irányítói gyakran ellenfeleik megfélemlítésére használták fel. A rendőrségen kívül a kommunisták ott voltak a jelentősebb állami, közigazgatási és más hivatalokban is.

1945-ben a Magyar Kommunista Párt taktikai megfontolásokból igyekezett kerülni az egyházakkal történő összeütközéseket. A kommunista vezetők a rendelkezésükre álló fórumokon szüntelenül azt hangoztatták, hogy az ország újjáépítésében együtt kívánnak működni a vallásos tömegekkel és a demokratikus magatartást tanúsító egyházi személyekkel. Szavakban kiálltak a vallásszabadság teljes mértékű biztosítása mellett, s csupán a „reakciós módon viselkedő” egyháziak ellen hirdettek harcot. Ezeknek a deklarációknak az értékét azonban nagyon kétségessé tette az a tény, hogy a kommunisták fenntartották maguknak a jogot a reakciósság mibenlétének saját szempontjaikon alapuló, önkényes értelmezésére. Az MKP 1945 szeptemberében, a budapesti törvényhatósági és az azt követő nemzetgyűlési választásokra kidolgozott programjában így összegezte az egyházakkal kapcsolatos álláspontját: „A reakció a hívőket, az egyházat akarja szembeállítani a kommunistákkal. A Magyar Kommunista Párt a vallásszabadság biztosításáért száll síkra, tiszteletben tartja mindenki vallásos hitét, a magyar jövő biztosításáért együtt akar haladni a magyar nép hívő tömegeivel. A Magyar Kommunista Párt az egyházak és a magyar demokrácia közötti jó együttműködésért száll síkra, és ezért tiszteletben tartja az egyházak jogállását.”¹⁸ Az idézetben szereplő kijelentések őszinteségét meg kell kérdőjeleznünk, hiszen tudjuk, hogy az elkövetkező évek során a kommunisták az egyházak jövőjére vonatkozó 1945-ös ígéreteikkel éppen ellentétesen kezelték a magyarországi vallási közösségeket.

Hogy a kommunista vezetők egy pillanatig sem gondolták komolyan a fenti megnyilvánulásukat, azt maga Rákosi Mátyás vallotta be a Magyar Dolgozók Pártjának 1948. júniusi alakuló kongresszusán tartott beszámolójában: „Minden tárgyilagos ember egyetért velünk abban, hogy mi 1945 tavaszán, minden ellenállás nélkül végrehajthattuk volna az állam és az egyház szétválasztását és azokat az intézkedéseket, amelyeket a nyugati demokráciák előttünk évtizedekkel vagy egy-két évszázaddal már előbb megtettek. Mi nem éltünk ezzel az alkalommal akkor, mert előre láttuk, hogy a demokrácia egészséges fejlődése során eljön az idő, amikor a magyar nép zöme a kérdések rendezését politikai érettségének eredményeképpen (sic!) maga fogja követelni.”¹⁹ Tehát a kommunisták a második világháború befejeződését követően elhatározták az állam és az egyház szeparációját, amit természetesen nem lehetett megvalósí-

tani az egyházi jogállás megváltoztatása nélkül. Pedig többek között pontosan e jogviszony fenntartására tettek ígéretet az 1945-ös választási programjukban! Ehhez még hozzá kell számítanunk, hogy Rákosiék egyáltalán nem akartak megállni az egyházak és a magyar állam viszonyában valóban szükséges demokratikus változtatások megtételénél. Céljuk az volt, hogy az egyházi életet teljesen alá vessék a kiépítendő pártállami rendszer akaratának. Ezt már a koalíciós időszak első évében elhatározták, de mélyen hallgattak róla, látván, hogy ennek nyílt hangoztatása ellenérzést váltana ki a társadalom döntő többségéből.

Ugyanakkor a kommunista propaganda hazug módon mindent elkövetett a vallásos emberek gyanakvásának elosztatására. Az MKP központi napilapjában, a Szabad Népből 1945 folyamán nem csak a párttal szemben felhozott vallás- és egyházellenesség vádját igyekeztek cáfolni, hanem arról próbálták meggyőzni a hívő tömegeket, hogy együtt kell működniük a kommunistákkal: „A Magyar Kommunista Párt, a munkáspártok a rend pártjai a gazdasági és politikai reakciók (sic! nyilván reakció – G. Zs.) zűrzavart és csődöt előidéző mesterkedéseivel szemben; a hívőknek a rend pártjait kell támogatniuk. A Magyar Kommunista Párt a törvényes rend, a magyar demokrácia megszilárdításának, konszolidációjának pártja, lehet-e hívő, aki nem a demokratikus rend megszilárdításán keresztül akarja biztosítani a termelő munka nyugalomát és biztonságát, a személyes szabadságot?”²⁰ – írta a lap 1945 őszén.

A lakosság vallásos részének megnyerésére a kommunisták többször szerepeltettek rendezvényeiken olyan egyházi személyeket, akik – jóhiszeműségből vagy más okok miatt – hajlandók voltak támogatni az MKP politikáját. Ez történt 1945 szeptemberének elején is, amikor a kommunista párt újpesti szervezete nagygyűlést rendezett az értelmiség számára. A rendezvényen megjelent dr. Rajki Márton, az újpesti katolikus egyházközség világi elnöke és Mándy Lajos, református lelkész. Ők kifejtették azon véleményüket, hogy a kommunisták céljai összeegyeztethetők az evangélium szellemével, mert a demokráciát, a szabadságot és az emberi egyenlőséget akarják megvalósítani.²¹

Előfordult, hogy a Szabad Nép olyan levelekről számolt be, amelyeket hívők, vagy éppenséggel lelkészek küldtek az újsághoz, s bennük rokonszenvüket fejezték ki a kommunista párt iránt. 1945. október 25-én például Fuchs János, egyházasközi evangélikus lelkész *Kommunizmus és egyház* című írásából közölt szemelvényeket a napilap. Ha a szerkesztők torzításmentesen vették át Fuchs sorait, akkor levele felért egy választási kortesbeszéddel, mert többek között ezt tartalmazta: „A reakciós propaganda hazugságairól, amely (sic!) a kommunizmust ijesztő, egyházfaló szörnyként állította be, már lehullott a lepel. Sem a felszabadító Vörös Hadsereg, sem a Kommunista Párt nem üldözi az egyházat, nem bántja a papokat és nem dönti le az oltárokat. ... A kommunista vezérférfiak kijelentése, hogy pártjuk a vallásszabadságot száll síkra, tiszteletbentartja (sic!) mindenki vallásos hitét, és a haza felvirágoztatásáért együtt akar haladni a magyar nép hívő tömegeivel, elég garancia kell legyen az egyházaknak arra, hogy e megnyilatkozás mögött álló férfiak meg is fogják tartani a szavukat...”²² A lelkész úgy látta, hogy az MKP senkit sem terrorizál, s csak ennek a pártnak a vezetésével képzelhető el az ország gyors újjáépítése. Levelét a következő

szavakkal zárta: „Egyház és kommunizmus között nincs tehát ellentét. Ha a kommunizmus az emberiség szabadságáért és egyenlőségéért küzdő eszméket tűz maga elé, az egyháznak sietnie kell, hogy megragadja a felé nyújtott segítő kezét...”²³

Fuchs fenti véleménye a kommunisták tökéletes félreismeréséről tanúskodott és kevés visszhangra talált az evangélikus egyházban. Ezen persze nem lehet csodálkoznunk, hiszen a kommunista párt szép szövegeket hangoztató propagandája gyakran éles ellentétben állt a valósággal. Amíg az MKP vezetői Budapesten a vallásszabadság biztosításáról és az egyházak támogatásáról szónokoltak, addig számos vidéki település kommunistái már nyílt harcot hirdettek „a nép ópiuma” ellen. Ez derül ki abból a jelentésből is, amit Tátrai Károly, csorvási evangélikus lelkész 1945 áprilisában küldött egyházi felsőbbségének. Jelentésében Tátrai leírta, hogy a falu kommunista vezetésű földosztó bizottsága – a földosztásról szóló törvény ellentmondásait kihasználva – nem adott földet az arra jogosan igényt tartó evangélikus egyházközségnek. Sőt, inkább el akarta venni a gyülekezet meglevő földtulajdonát! A községben egyébként aggasztó volt a helyzet, mert a kommunista párt kezében levő helyi szervek nem engedelmeskedtek felettes hatóságai utasításainak. A csorvási kommunisták a helység egyházi közösségeinek meggyengítésére törekedtek és fenyegető híreket terjesztettek arról, hogy a felekezeti iskolákat hamarosan bezárják, az egyházi járulékot önkéntessé teszik, az egyházak államsegélyét pedig megszüntetik.²⁴ Hasonló állapotok uralkodtak a környék többi településén is.

A földosztás kapcsán az evangélikus gyülekezetek kárára elkövetett visszaélésekről egymás után érkeztek a panaszok az egyház országos vezetőségéhez. Ennek következtében báró Radvánszky Albert – az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelője – először írásban, majd személyes találkozón szóban kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy intézkedjen az evangélikus felekezetet törvényesen megillető javadalmi földek védelmében.²⁵ Gróf Teleki Géza erre ígértet tett. Az egyetemes egyházi felügyelő és a miniszter 1945. május 18-i megbeszélésén Radvánszky tiltakozott az evangélikus egyházi tisztségviselőket érő súlyos zaklatások miatt, melyek különösen Békés megyében és a Monori járásban történtek nagy számban. A kultuszminiszter ezen a téren szintén kilátásba helyezte segítségét.²⁶

A Radvánszky Albert által említett inzultusok közül a legkomolyabbak azok voltak, amelyek során lelkészeket tartóztattak le, esetleg internáltak. 1945 júniusában csupán a Bányai Evangélikus Egyházkerület lelkészi karából tizenegyen voltak a politikai rendőrség fogságában, vagy internáló táborban. Az egyházkerület két lelkipásztorát ugyanekkor hadifogolytáborban tartották fogva.²⁷ A további három evangélikus egyházkerület egyházi személyiségei közül többen ugyancsak erre a sorsra jutottak. 1945. augusztus végén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt levő fogolytáborokban hét evangélikus lelkész raboskodott.²⁸ Ezzel egyidejűleg más lelkipásztorokat a magyar hatóságok fosztottak meg szabadságuktól. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy néhány esetben ezek az intézkedések megalapozottak voltak. Azonban az őrizetbe vettek vagy internáltak között sok olyan evangélikus egyházi személyt találunk, akit rosszakaróinak rágalmai, illetve az egyházakkal szemben álló politikai erők alaptalan vádjai juttattak elkeserítő helyzetbe.

Az ilyen igazságtalan eljárások sorából kiemelkedett Turóczy Zoltánnak, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspökének ügye. Turóczyt 1945 májusában letartóztatta a politikai rendőrség, s június 25-én, Nyíregyházán a népbíróság háborús bűntett vádjával tízévi fegyházbüntetésre, állásvesztésre és ugyanilyen időtartamú közéleti jogfosztásra ítélte.²⁹ A népbíróság érvelése szerint Turóczy püspöki körleveleiben és egyházkerületi jelentéseiben, valamint különböző egyházi és társadalmi egyesületekben tartott előadásai alkalmával – tizenkét esetben – olyan kijelentéseket tett, amelyekkel a közvéleményt jelentős mértékben befolyásolta a Szovjetunió elleni háború erőteljesebb folytatására. Ennek alapján az ítélezők úgy látták, hogy a püspök magatartása kimerítette a háborús bűncselekmény fogalmát. Ezzel szemben Turóczy védekezésében rámutatott, hogy az ügyész az általa elmondott vagy leírt majdnem 1250 megnyilatkozásából mindössze tizenkettőt kifogásolt. Ezek is olyanok voltak, amelyek kevés hallgató előtt hangoztak el, az újságok pedig torzítva számoltak be róluk. Hangsúlyozta továbbá, hogy sérelmezett állásfoglalásai sohasem politikai indíttatásból fakadtak, hanem az evangélikus egyház jövője miatti aggodalmából.³⁰ A tiszakerületi püspök szavai helytállóak voltak. Turóczy semmivel sem hangoztatta többször a Szovjetunió és a kommunizmus ellen vívott harc fontosságát, mint a közélet bármely szereplője a korabeli Magyarországon. Az a tény, hogy néhány ilyen – a korszakban már közhelyszámba menő – mondatra hivatkozva ennyire súlyos büntetést róttak ki rá, mutatja az ügyében döntést hozó népbíróság elfogultságát és az egész eljárás koncepciós jellegét.

Felvetődik a kérdés: mely politikai erőknek állhatott érdekében hazánkban 1945 nyarán, hogy egy népszerű és nagy tekintélyű egyházi vezetőt demonstratív módon perbe fogjanak és börtönbe zárjanak? Nyilván azoknak, amelyek a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelmük során szembe találták magukat a keresztyén egyházakkal. Ezen erők közül pedig 1945-ben csak a politikai rendőrséget maguknak kisajátító kommunisták voltak abban a helyzetben, hogy egy magas egyházi méltóságot viselő személyt letartóztathassanak, és bíróság elé állíttathassanak! Azt a feltételezésünket, hogy a Turóczy-per kivitelezésének irányítóit a kommunisták között kell keresnünk, megerősíti Rákosi Mátyás egy elejtett mondata. Rákosi visszaemlékezéseinek egyik részében arról ír – egyébként alaptalanul –, hogy szerinte Magyarországon az egyházak közül az evangélikus kompromittálta leginkább magát a nácizmussal kapcsolatban. E fejtegetése közben teszi az alábbi megjegyzést: „Emlékszem rá, hogy hányszor követelték nálam, hogy a nyíregyházi lutheránus püspököt, aki különösen lelkes híve volt Hitlernek és nagy aktivitást fejtett ki, tartóztassák le.”³¹ Hogy kik követelték az MKP főtitkárától a „nyíregyházi lutheránus püspök”, vagyis Turóczy letartóztatását, azt nem említi meg Rákosi. Ám világos, hogy az ezzel a követeléssel adódó lehetőséget ő és a pártja egyaránt felismerte, s nem akarta elszalasztani. Népbíróság elé állították tehát a tiszai egyházkerület püspökét – vagy legalább döntő szerepet játszottak ebben –, hogy a rá kiszabott igazságtalan ítélettel megfélemlítsék a magyarországi keresztyén egyházak vezetőit. Így a Turóczy-per egyike lett a második világháborút követő években a hazai egyházi személyiségek ellen lefolytatott első koncepciós pereknek.

Turóczy nyolc hónapot töltött börtönben, annak ellenére, hogy az ügyében hozott ítélet nem emelkedett jogerőre. 1945. november 27-én az evangélikus egyházi veze-

tők a református Bereczky Albert államtitkárral együtt felkeresték Ries István igazságügy-minisztert és Turóczy Zoltán esetében pertörlést kértek. A püspök ugyan 1946. március 1-jén kiszabadult fogságából, azonban az ellene indított eljárást csak 1948 májusában szüntette meg kegyelmi úton a köztársasági elnök. Püspöki funkcióit 1948. február 1-jétől láthatta el ismét, először csak belső szolgálatra korlátozva, majd a számára adott amnesztia után teljes jogkörében.³²

Turóczy peréről a korabeli evangélikus egyházi vezetés és a hívők úgy vélekedtek, hogy az a kommunisták műve. Ugyanezen az állásponton voltak a letartóztatott vagy internált többi evangélikus egyházi személy sorsáról értesülve is, kivéve persze azon kevés esetet, amikor a felelősségre vontak valóban bűnösnek bizonyultak. Most csak egyetlen példát idézünk arra, hogy az 1945-ben a magyar rendőrség által az evangélikus lelkészek és más egyházi alkalmazottak ellen folytatott adminisztratív eljárások a közvélemény szemében mennyire az MKP-hoz kapcsolódtak. Ez a következő: Schrödl Mátyás leveli esperes-lelkészt 1945 májusában letartóztatták és bevitték a mosonmagyaróvári rendőrségre. A Volksbundban való aktív részvétellel és vezető szereppel vádolt evangélikus esperes felesége az egyházi felsőbbbséghez fordult segítségért. Levelében kifejezetten azt írta, hogy férjét „a kommunista párt letartóztatta”. De a levél soraiból egyértelműen kiderül, hogy Schrödl valójában nem a kommunista párt nyílt önkényeskedésének esett áldozatául – bár az ország egyes részein ilyen gyakran előfordult –, hanem az ügyében intézkedő rendőröket azonosította házastársa a kommunistákkal.³³ Persze ismerve a politikai rendőrség állományának pártszerinti hovatarozását, nem kell különösebben csodálkoznunk a kétségbeesett asszony reakálásán.

Az evangélikus egyház vezetői 1945 folyamán több alkalommal tiltakoztak az illetékes hatóságoknál, sőt magánál a miniszterelnöknél a kommunisták által irányított politikai rendőrség túlkapásai miatt. Így például Radvánszky Albert egyetemes egyházi felügyelő 1945. május 15-én beadványában arra szólította fel Dálnoki Miklós Bélát, hogy tegyen intézkedéseket a rendőri szervek önkényes lépéseinek felszámolására. Radvánszky külön kérelmezte, hogy a lelkészek és az evangélikus egyház világi előjárói szabadlábban védekezhessenek az ellenük felhozott vádakkal szemben. Ezenkívül kérte a politikai rendőrség bizonyos tagjai részéről tapasztalható, az emberi méltóságot sértő bánásmód sürgős megszüntetését.³⁴ Más alkalommal az egyház vezetése az igazságügy-miniszter figyelmét hívta fel a népbíróságok tevékenységében mutatkozó olyan anomáliákra, melyek az evangélikus lelkészeket sújtották.³⁵

Kitért a fenti problémákra a református és az evangélikus egyház közös memoranduma is, amelyet Ravasz László református püspök és Radvánszky Albert, az evangélikus egyház egyetemes felügyelője adott át Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek 1945. május 28-án. A protestáns egyházak és a magyar állam új viszonyok közötti kapcsolatának tisztázását kívánó irat egyik része felsorolta a két felekezet vezetőinek panaszait. Ezek sorában szerepelt a letartóztatott egyháziak helyzete: „Itt kérjük ismételtten azt a kiméletet a lelkészjellegű letartóztatottak iránt, amelyet mindenütt a világon meg szokta (sic! nyilván szoktak) adni. – Ha van bűnös közöttük (sic!), bűnhődjenek. De ne siessenek a letartóztatással, engedjék őket szabadlábban védekezni, s ha jogos a gyanú, őrizték őket lakásukon »honestia custodiaban«. Ma, amikor Kriston József,

Thuróczy Zoltán püspökök, Makkai Sándor volt erdélyi püspök, továbbá Szabó Zoltán püspökhelyettes és Uray Sándor volt tiszántúli püspökhelyettes fogságban, vagy őrizetben vannak, rá kell mutatnunk, hogy a nemzetközi egyházi közvélemény nagy ítélőszéke előtt is folyik az ő pörük, s ha a bánásmód kifogásolható, a perben a magyar nemzet jó hire lesz a vesztes.”³⁶ Az egyházak működési szabadságának értelmezését, a földreform egyházi hatásait, az egyes felekezetek számára járó államsegélyek és egyéb juttatások, az egyházi sajtó és iskolák, valamint a hadifoglyok és internáltak ügyét érintő memorandum miniszterelnökhöz történő benyújtását Radvánszkyék egybehangolták a katolikus egyház ugyanilyen lépésével. Előzetes megbeszélések alapján május 28-án a református és evangélikus egyházak képviselőivel együtt Grósz József kalocsai érsek szintén megjelent Dálnoki Miklós Bélánál és a katolikus püspöki kar nevében a protestánsokéhoz hasonló tartalmú emlékiratot adott át neki.³⁷

A történelmi keresztény egyházak ismételt tiltakozásainak hatására a politikai rendőrség magatartása 1945 végére valamelyest visszafogottabbá vált, bár az egyházi személyeket érintő visszaélések nem szűntek meg egy csapásra. A számos egyéni tragédiát okozó rendőrségi túlkapások és az egyháziakat sokszor hátrányosan megkülönböztető népbíróági gyakorlat mellett 1945 folyamán az egyház életét megkeserítették a vallásos szervezeteket időnként érő zaklatások is. Ezek egyelőre még nem szervezetteren és központilag irányítva zajlottak, mint ahogyan az egy-két évvel később történt. Sokkal inkább egyes túlbuzgó és türelmetlen kommunisták, esetleg más baloldali politikai csoportokhoz tartozó személyek helyi akcióiról volt szó. Azonban több településen a vallási egyesületeket érő támadások olyan méreteket öltöttek, hogy a felelős egyházi vezetők kénytelenek voltak rámutatni ezek törvényellenes jellegére. Ezt tette például Czapik Gyula egri érsek 1945 októberében, amikor a következő nyilatkozatot bocsátotta ki: „Az egri érsek avval kapcsolatban, hogy egyes helyeken a közigazgatási szervek az Ellenőrző Bizottságra hivatkozva, a vallásos egyesületek működését betiltottnak vélték, más esetekben a vallásos egyesületek vezetőinek nevét követelték, ismét más esetekben pedig politikai pártok felszólítást küldöttek vallásos egyesület működésének beszüntetéséről, közli papjaival, hogy mindezen esetekben félreértésen alapuló és jogtalan eljárásról van szó.”³⁸ Azokon a településeken, ahol a szélsőbaloldali beállítottságú helyi tisztségviselők a katolikus egyesületek ellen támadást indítottak, az evangélikus vallási szervezetek sem kerülhették el a háborgatást.

Amint a fentiekben láttuk, már az 1945-ös évben sok méltánytalanság érte a magyarországi vallási közösségeket. Az egyházak – köztük az evangélikus – visszafogott módon ugyan, de többször kifejezték tiltakozásukat az őket érő inzultusok ellen. Az evangélikus egyházi vezetés ilyen témájú megnyilatkozásaiban tartózkodott attól, hogy az evangélikusságot sújtó intézkedésekért felelős politikai pártot, vagy pártokat nyíltan megnevezze. Ám kimondatlanul is világos volt, hogy a szóvá tett visszaélésekért leggyakrabban a kommunisták felelősek. Az MKP propagandája alapvetően két módszert alkalmazva igyekezett cáfolni azt a tényt, hogy a pártnak meghatározó szerepe van az egyházakkal szembeni kilengésekben. Egyrészt, ha sehogy sem sikerült a kifogásolt ügyekben a felelősséget másra hárítani, akkor a kommunisták megpróbálták azt a látszatot kelteni, hogy az egyházellenes lépéseik „a fasiszta maradványok

és a reakció elleni harc” részét képezik. Másrészt amennyiben ez az eljárás eredménytelennek bizonyult, akkor úgy tüntették fel ezeket az eseteket, hogy nem a párt vallásellenes alapállásának következményei, hanem egyes szélsőségesen viselkedő párttagok vagy pártfunkcionáriusok egyéni akciói. A legkirívóbb túlkapások felelősei közül néhányat látványosan felelősségre vontak, hogy ezzel szemléltessék a párt egyházak iránti „jóindulatát”. A Szabad Nép 1945 augusztusának végén például beszámolt arról, hogy az MKP kizárta tagjai közül az egerszovátai pártszervezet titkárát, mert az a nyilvánosság előtt alaptalanul súlyosan megsértette a község plébánosát.³⁹ Ugyanakkor a kommunista párt napilapja mindig védelmébe vette az egyházellenes atrocitásokkal vádolt politikai rendőrséget.

A megpróbáltatásokkal teli 1945-ös esztendő során az evangélikus egyház nyugtalanító tapasztalatot szerzett a Magyar Kommunista Párt formálódó egyházpolitikai gyakorlatáról. A magyarországi evangélikusok döntő része számára már a második világháború befejeződését követő néhány hónap alatt világossá vált, hogy a kommunisták – képmutató propagandájuk ellenére – komoly veszélyt jelentő ellenségei a vallásnak és az egyházaknak. Az evangélikus egyház vezetése 1945-ben több alkalommal kinyilvánította, hogy őszintén bánja a múltban elkövetett hibáit és mulasztásait, egyidejűleg üdvözi az ország demokratikus átalakulását. Azonban az evangélikus hívők és lelkészek egyházuk szabadságával együtt éppen ezt a demokratizálódási folyamatot féltették az MKP-től. Amilyen örömmel nyugtázták, hogy az új államhatalom egyelőre nem korlátozza az egyházak működési lehetőségeit, ugyanolyan aggodalommal figyelték a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét befolyásuk kiterjesztésére ügyesen felhasználó kommunisták rosszul kendőzött egyházellenes törekvéseit. A növekvő aggodalmak nem bénították meg az evangélikusság felelős tisztségeiben levő vezetőinek tetterejét, hanem az egyház jogainak és autonómiájának megvédéséért tett erőfeszítésekre ösztönözték őket.

A demokratikus jogrendnek és az evangélikus egyház szabadságának megvédelmezésére irányuló elszántság tükröződik abból a pásztorlevélből is, amelyet 1945 adventjén a Magyarországi Evangélikus Egyház Püspöki Kara adott ki. A Kapi Béla, Kuthy Dezső és Ordass Lajos püspökök, valamint Marcsek János püspökhelyettes által aláírt körlevél szövege a lelki megújulás szükségességéről, majd így folytatódott: „Ha saját szívünkben elvégeztük az adventi tisztogató munkát, akkor emelhetjük fel határozott szavunkat magyarságunk felelős vezetői felé. De akkor viszont az Úr Lelke kényszerít, hogy félreérthetetlenül tudtul adjuk: keresztyén hitünkhöz és mindahhoz, ami ebből következik, tántoríthatatlanul ragaszkodunk. Magyar multunkból semmit eltörölni nem engedünk, amit Isten nyilvánvaló áldásával kísért és így ítélte életreméltónak. Megmondjuk, hogy közéletünkben irányító szót csak attól fogadhatunk el, aki önzetlen szolgálatra kész és tisztult életfelfogással él. Nemzeti életünk területén sem törvényt, sem rendelkezést el nem fogadhatunk, csak ha Isten kijelentett akaratával megegyező. Mert csak így érvényesülhet az örök jog, az örök igazság és a boldogulást munkáló őszinte örök szeretet. Megmondjuk félreérthetetlenül, hogy nemzeti életünk fundamentuma nem lehet hatalmi érdekek ránk bejelentett igénye, sem egymást váltogató világnézet, hanem egyedül csak az élet teremtetője és betetőzője: a hatalom Istene!”⁴⁰

Tudjuk, hogy a megújulásra és a nemes eszmék megoltalmazására kész evangélikus egyháznak igen kemény önvédelmi harcot kellett folytatnia az elkövetkező években a totális diktatúrára törő kommunista párttal és annak politikai csatlósaival szemben. Az egyenlőtlen küzdelemben az 1940-es és az 1950-es évek fordulójára az érdekérvényesítési lehetőségeiktől teljesen megfosztott evangélikusok maradtak alul. Ám az átmenetileg látszólagos vereséget szenvedő magyar evangélikusság hősi erőfeszítései közben olyan hitvalló személyiségeket adott a magyar kereszténységnek, akik méltán kerülhetnek nemzetünk nagyra becsült történelmi alakjainak sorába.

Jegyzetek

- ¹ Harangszó. Országos Evangélikus Néplap. Főszerk.: Szabó József. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Győr 1944. november 19. 203. o. Veöreös Imre a cikk megjelenésekor a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület missziói lelkésze volt.
- ² Uo.
- ³ Szegedi Evangélikus Egyházközség Irattára. Lelkészi napló 1941–44.
- ⁴ Emlékkönyv 1792–1992. A Kecskeméti Evangélikus Gyülekezet története. Szerk.: Kis János és Szilágyi Tibor Házinyomda GMK Kecskemét, é. n. 56–60. o.
- ⁵ Fabiny Tamás: *Sem magasság, sem mélység...* Keken András életregénye. Plantin Kiadó és Nyomda KFT, h. n. és é. n. 114–115. o.
- ⁶ Veöreös Imre: Kétarcú évek: 1945–1948. In: *Credo*. Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata, Szerk.: Bárdossy György. 1996./1–2. sz. 57. o.
- ⁷ Buthy Ella – Túrmezei Erzsébet – Kovács Pál: Isten elhívott szolgálóleányai. In: *Diakonia*. A Magyarországi Evangélikus Egyház időszaki folyóirata, Szerk.: Veöreös Imre. 1990./1. sz. 43. o.
- ⁸ Somlyai Magda: *Történelemformáló hétköznapiak 1944 ősze – 1945 tavasza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 177. o.
- ⁹ Roszik Mihály: „Velem vándorol utamon Jézus...” Press+Print Lapkiadó és Nyomdaipari Kft., Kiskunlacháza, 1997. 10–11. o.
- ¹⁰ Koren Emil: *Kárpátaljai Napló 1939–1945*. Evangélikus Teológiai Akadémia Nyomdája, Budapest, 1997. 251. o.
- ¹¹ *Nem Voltam egyedül*. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról I. kötet. Szerk.: Mirák Katalin, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség kiadása, Budapest, 1995. 93. o.
- ¹² *A pécsi evangélikus egyház története*. Összeáll.: Márfiné Angyal Edit, Molnár Csaba Nyomdája, Pécs, 1995. 16. o.
- ¹³ *Délmagyarország. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapja*. Felelős szerk.: Erdei Ferenc, 1944. december 30. 4. o.
- ¹⁴ *Délmagyarország*, 1944. november 24. 1. o.
- ¹⁵ Pál József: *A katolikus egyház Szegeden az ország felszabadításának időszakában (1944 szeptember – 1945 április)*. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XII. Szerk.: Blazovich László. Szegedi Nyomda, 1987. 170. o.
- ¹⁶ Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. Aqua Kiadó és Nyomda, Budapest, 1995. 23–31. o.
- ¹⁷ Vida István: *Koalíció és pártharcok 1944–1948*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 57–58. p.
- ¹⁸ *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 158–59. o.
- ¹⁹ Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 303. o.
- ²⁰ *Szabad Nép*. A Magyar Kommunista Párt központi lapja. Főszerk.: Révai József. 1945. szeptember 29. 1. o.
- ²¹ *Szabad Nép*. 1945. szeptember 7. 3. o.
- ²² *Szabad Nép*. 1945. október 25. 2. o.
- ²³ Uo.

- ²⁴ Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban: EOL), Egyházgyetem iratai (továbbiakban: Eei), 65/1945. sz.
- ²⁵ EOL, Eei, 70/1945. sz. és 133/1945. sz.
- ²⁶ EOL, Eei, 133/1945. sz.
- ²⁷ EOL, Eei, 312/1945. sz. A politikai rendőrség tartotta fogva Csaba Gyula, Honéczy Pál, Kiss Benő, Huszák József, Kálmán Lajos, Gabányi Géza, Pröhle Sándor, Blatniczky Jenő és Zeman Mihály lelképásztorokat. Biszкуп Ferenc és Pál Béla lelkészeket internálták. Hadifogolytáborban volt Keve Lajos és Ponicsán Imre.
- ²⁸ EOL, Eei, 554/1945. sz. A fogolytáborban levő hét lelkész: Szepesi István, Németh Tibor, Tarján Béla, Morvay Lutár Sándor, Járosi Andor, Lágler Béla és Garam Zoltán.
- ²⁹ EOL, Eei, 149/1945. sz.; 150/1945. sz. és 335/1945. sz.
- ³⁰ Boleratzky Lóránd: Mi az igazság Turóczy Zoltán püspök rehabilitációja körül? In: *Keresztyén Igazság*. Az Ordass Lajos Baráti Kör folyóirata. Felelős szerk.: id. Kendeh György, 1996. nyár, 10. o.
- ³¹ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I. kötet, Szerk.: Feitl István, Gellériné Lázár Márta és Sipos Levente, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 512. o.
- ³² Fabiny Tibor: Az evangélikus egyház. In: *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 147. és 152. o.
- ³³ EOL, Eei, 189/1945. sz.
- ³⁴ EOL, Eei, 104/1945. sz.
- ³⁵ EOL, Eei, 302/1945. sz.
- ³⁶ EOL, Eei, 180/1945. sz. 7. p. A memorandum szövegében szereplő Kriston József név valószínűleg elírás. Feltehetően a római katolikus Kriston Endre egri segédpüspökről van szó, aki 1945 májusa és november között valóban letartóztatásban volt. (Lásd: Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. III. kötet. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1996. 90. o.)
- ³⁷ *Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rend.: Török József. Szent István Társulat, Budapest, é. n. 224–225. o.
- ³⁸ *Kis Újság*. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt lapja. Felelős szerk.: Dessewffy Gyula. 1945. október 5. 1. p., Az idézetben szereplő Ellenőrző Bizottság a SZEB.
- ³⁹ *Szabad Nép*. 1945. augusztus 29. 3. o.
- ⁴⁰ EOL, Eei, 1061/1945. sz. Marcsek János a börtönben levő Turóczy Zoltán tiszakerületi püspök helyetteseként látta el kézjeggyével a körlevelet.

Egyháztörténet a hitoktatásban

Az alábbi visszaemlékezés – vagy ismertető tanulmány – némileg sajátos szín az ötvenes évekre vonatkozó történetírásban. Nem a terrort és nem a bűnöket állítja középpontba; másrésről azonban azt sem állíthatjuk, hogy szerencsenmosdatást végez. Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik benne az ellentmondásos történelmi helyzet.

A Rákosi-korszakban a vallástalanodás erőltetett, mesterkélt folyamat. Csupán részben tekinthetünk rá úgy, mint a társadalom érzelmi-tudati állapotát valóban tükröző, szerves jelenségre. Az egyháznak ugyan a torkán volt a kés, már a pusztá lét határára szorították, de a diktátúra fiatal volt, a történelmi vallások pedig nagyon mélyen gyökereztek. Így történhetett, hogy a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése után az evangélikus egyház könnyedén mozgósított egy sor nagy formátumú történészt. A folytatás ugyan nem volt ennyire rózsás, de az 54-es konferencia önmagában is figyelemreméltó – mint az alábbiakban majd látni fogjuk.

Az egyházvezetés jól látta, hogy a kommunista uralom idején az egyháztörténet-írás szerepe döntő lehet. Mivel a keresztyénséget az egyedül üdvözítő marxista-leninista-sztálinista történelemszemlélet nevében bombázták, olyan egyháztörténet-írára volt szükség, amely – ha óvatosan is – képes vállalni a kihívást. Azt is jól látták, hogy az a – „kegyes vereskedés”-nek csúfolt – irány, amely a maradék egyházi sajtóban uralkodott, színvonalában gyatra, látásmódjában önállótlan, híveinket pedig taszítja. Másra volt szükség, és az első Nagy Imre-kormány idejében résznyire mégis megnyíltak az ajtók...

a szerkesztő

Történészek, teológusok, katechéták konferenciája 1954-ben

A történelem – keresztyén felfogás szerint – nem „tanító mesterünk”, mert egy a mi Mesterünk, az, aki a mennybemenetele előtt így szólt tanítványaihoz: „Nékem adott minden hatalom mennyen és földön”, – az, akit a Jelenések könyve „pankrátor-nak” – Mindenhatónak nevez és így mutatkozik be: „Én vagyok a kezdet és a vég, az Alfa és az Ómega”. Ebből nem következik, hogy a történelemből nem lehet és nem kell tanulni. Ez fokozott mértékben áll az egyháztörténetre, annak kutatására és tanítására. Milyen szerepet tölt be az egyháztörténet tanítása az egyház katechetikai munkájában? Milyen legyen az egyháztörténeti hittankönyv? Miként felelhet meg a történetírói és a katechetikai elvárásoknak? Mit, mennyit és hogyan tárjon fel a fiatal nemzedék számára az egyház történetéből? Szerkesztését milyen célkitűzés határozza meg, milyen szándék vezérelje? – Ezek a kérdések igényeltek megfontolást egy-

házunk számára 1954-ben, az ún. Rákosi-korszak idején, amikor az általános oktatást a sztálinista ideológia csillagképe határozta meg.

Az új egyháztörténeti tankönyv elkészítésére Sólyom Jenő teológiai professzor kapott megbízást az Evangélikus Sajtóosztálytól. Viszonylag kedvező pillanatban, amikor Rákosit egy időre Nagy Imre cserélte fel a kormányzat élén. A kedvező pillanatot Dezséry László püspök, a Sajtóosztály vezetője felismerte. Úgy látta, alkalom nyílt kiváló világi egyháztörténészeink egybehívására azzal az indoklással, hogy legyenek segítségül a készülő egyháztörténeti tankönyv (tankönyvek) szerkesztésénél. Nemcsak a tankönyv érdekében, hanem annak ürügyén az ő érdekükben is kérte közreműködésüket. Azért hívta meg őket, hogy érezzék: egyházunk figyelemmel követi életüket és munkásságukat. És azért is, hogy szembesüljenek az egyház küldetésével és a nagy változások idején az egyház számára adott feladatokkal. Cseréljék ki nézeteiket világi történészeink, teológiai tanáraink és katechetikai munkát végző lelkészeink kétnapos tudományos konferencia keretében. Meghívására a következő történettudósok jöttek el: Mályusz Elemér, Kosáry Domokos, Kossányi Béla az OLSZ igazgatója, Komjáthy Miklós, Szalatnay Rezső, Makkai László, Gyapay Gábor. Egyházunk vezetői közül Dezséry László püspök (elnökként), Vető Lajos püspök és Grünvalszky Károly főtitkár vett részt az alkalmon. Rajtuk kívül Karner Károly, Sólyom Jenő, Wiczian Dezső, Pálffy Miklós, Pröhle Károly, Ferdinánd István, Nagy Gyula teológiai tanárok, valamint H. Gaudy László egykori fővárosi vallásitanítási igazgató, a konferencia jegyzője, Szilády Jenő, Gyöngyösi Vilmos, Ottlyk Ernő, Fekete István, Rédey Pál, Szeberényi Tamás lelkészek, Benczúr László püspöki titkár, a szervezőmunka végzője volt jelen.

Az értekezlet összehívására jelentős mértékben inspirálta a püspököt Mályusz Elemér professzor, akit egyetemi katedrájának elvesztése után még Ordass Lajos püspök bízott meg Országos Levéltárunk igazgatásával. Wiczian Dezső teológiai tanárral karöltve hatékony munkát végeztek. Munkájuk, majd később Sólyom Jenő teológiai professzor munkássága nyomán alakult ki az Evangélikus Országos Levéltár mai struktúrája. Mályusz Elemér szorgalmazta, hogy a lelkészek, de maga az egyházvezetőség is vegye komolyan az irattárak kezelését és a levéltárak gondozását. Magával vitte a budavári Országos Állami Levéltárba a püspököt, hogy példán érzékeltesse, miről van szó. Rossz példaként idézte egyik lelkészünk kijelentését, aki szerint selejtezni kell a sok hivatalos iratot, mert ugyan kit érdekel a napról napra halmozódó sok papír. Így válaszolt a lelkésznek: Ennyire nem hisztek munkátok jelentőségében? Nem hiszitek, hogy egy idő múlva a történészeket érdekelni fogja útkeresések, munkátok, helytállásotok a történelem e sajátos szakaszán? A legjelentéktelenebb iratot is meg kell őrizni. Kérte a püspököt, bízassa a lelkészeket, és akit csak tud önéletrajzírásra. A kiértékelést bízzák a jövő történészeire. – Szalatnai Rezső író, történész és pedagógusként szintén szorgalmazta az összejövotelt. Örömmel vállalta a közreműködést Makkai László teológiai képzettséggel is rendelkező református történész. Vele ökumenikus munkásságuk során került közvetlen kapcsolatba a püspök.

Eredetileg a főtí Mandák Otthon lett volna a tanácskozás színhelye. A meghívottak elfoglaltsága miatt végül a Déli Egyházkerület Puskin utcai püspöki hivatalában jöttek össze március 30-án és április 1-jén, szerdán és csütörtökön, délután 3 órai kezdet-

tel. Ezután Solyom Jenő elkészítette tankönyve részletes vázlatát és ennek megvitatására május 13-án ismét összejöttek a meghívottak. – Az egyháztörténeti konferencia előkészítésére március 18-án, este 8 órára meghívta Dezséry püspök Solyom Jenőt, Karner Károlyt, Mályusz Elemért, Szalatnai Rezsőt, Botta Istvánt. A tanácskozás eredményét pontokba szedve Benczúr László foglalta össze. Ezt és Solyom Jenő tankönyv-vázlatát a meghívottak előre megkapták. Végül így alakult ki az ügyrend:

Szerda délután 3 óra: Botta István – Milyen katechetikai, didaktikai szempontok érvényesüljenek az új tankönyv megírásánál? – Az előadásnak tisztáznia kell, hogy mi az egyháztörténet tanításának a célja az egyházban. Korreferens: Szalatnai Rezső.

Szerda délután 5 óra: Gyapay Gábor- Elavult értékelések, figyelmen kívül hagyott szempontok eddigi hittankönyveinkben az általános történelem és a hazai történelem szempontjából.

Szerda este 8 óra: Solyom Jenő – Az új egyháztörténeti tankönyv vázlata.

Csütörtök délután 3 óra: Ottlyk Ernő – 70 év egyháztörténeti tankönyveinek értékelése.

Csütörtök délután 5 óra: Wiczián Dezső – Az egyháztörténet-írás mai (főbb) teológiai problémái.

Csütörtök este 8 óra: Makkai László – A 19. és a 20. század egyháztörténetének főbb kérdései egyetemes és hazai viszonylatban.

Érdemes lenne a konferencia egész anyagát közzétenni, mert figyelemre méltó dokumentum arról, hogy az 1948-as „fordulat éve” után, az akkori kihívások figyelembevételével és az adódó lehetőségek megragadásával miként igyekezett a Magyarországi Evangélikus Egyház konkrét feladat megoldása érdekében a legjobb egyházi és világi embereit odaadó és türelmes szellemi munkára mozgósítani. A közzétételt akadályozza, hogy az elhangzott előadások kézírata hiányzik. Gaudy László ugyan részletes gyorsírói feljegyzést készített róluk és a hozzászólásokról is, ezek azonban nem szövszerinti lejegyzések. Solyom Jenő később elkészítette és megküldte kiegészítését az 1954. május 13-án tartott értekezlet Gaudy által készített jegyzőkönyvéhez. Ez a májusi értekezlet tárgyalta Solyom Jenő részletesen kidolgozott tankönyvtervezetét. A tárgyaláson elhangzottakra 17 oldal terjedelmű reflexióval is válaszolt. Ez már nem került plénum elé, de megtalálható a konferencia iratai között.

A konferencia résztvevői élénken kapcsolódtak be az elhangzott előadások és javaslatok megbeszélésébe. Száznál több hozzászólás hangzott el. Ezek részletes ismertetése lehetetlen. Általában észrevehető volt, hogy a történészeket az érdekelte, hogy miként hatottak az egyház életére és szolgálatára a történelmi és társadalmi változások. Illetve miként hatott formálón az egyház jelenléte a történelmi és társadalmi folyamatokra. A teológusokat és katechétaikat viszont – a lutheri reformáció szellemének megfelelően – inkább az foglalkoztatta, hogy miként felelt meg a történelem sodrásába került egyház jézusi küldetésének, figyelembe véve azt, hogy Jézus Krisztus az egyház feje és egyben a történelem láthatatlan Ura. A történészekkel együtt keresték, miként kapcsolódik a hazai egyháztörténet az egyetemes egyháztörténelemhez. – Senki se abból indult ki, hogy milyen állami elvárások érvényesülnek

sztálinista szemléletű közoktatásunkban. Az egyháznak mint sajátos történelmi ténynek a létezésére és az egyház minden időben és mindenütt érvényes küldetésére összpontosítottak, anélkül, hogy vitázni vagy védekezni igyekeztek volna. Az előadásokat követő viták jellegzetesebb ütközőpontjait néhány kiragadott idézettel kísérelhetjük meg érzékeltetni.

Botta előadása hangsúlyozta: cél a tanítvánnyá tevés és az egyházszeretetre nevelés. Ezért „a könyv minden paragrafusában Krisztusnak kell középpontban lenni.” Nem szabad egyes személyek kiemelésével dicsekvést keltenünk. Szalantai korreferátuma ezzel ellentétben azt hangsúlyozta, hogy dicsekedjünk nagyjainkkal, mert a köztudat nem értékeli az evangélikusság szerepét nemzetünk történetében. Legyen a könyv olvasmányos és öntudaterősítő. Beletartozik hazai egyháztörténetünkbe Kosuth, Petőfi, Mikszáth. Mások szerint ez kétséges. Legföljebb evangélikus milióból jöttek. A két nézőpont közötti feszültség érezhető volt a további viták során is.

Gyapay négy legutóbb használt egyháztörténeti hittankönyvet elemzett. 28 pontba foglalva tekintette át az egyháztörténet sajátos korszakait. Amikor rámutatott az elavult értékelésekre, megfogalmazta azokat a kihívásokat, amelyekkel egy-egy korszaknak szembesülnie kellett. A „lelki egyházat” és a „szervezett egyházat” nem szabad szembeállítani, mindkettőt be kell mutatni. A nagy emberek szerepeltetése illusztratív legyen. Hiánya az eddigi tankönyveknek – többek között –, hogy nem foglalkoznak a Biblia keletkezésének történetével, és elhanyagolják a 18. századtól kezdve az egyetemes történelmet. Vitatták: mennyiben „forradalmi jelenség”, „felépítmény?”, „népi mozgalom?” a keresztyénség. Luther szerepét nem értékelhetjük Engels módjára. Kíváncsú a középkor bővebb értékelése. Nem lehet „hitébresztő”, de legyen lelkesítő és szolgáljon példával a hittankönyv. Segítsen eligazodni a kihívások között. „Az egyház beágyazottsága a történelemben nem tévesztendő össze a társadalmi vetülettel.”

Ottlyk 10 általános iskolai és 10 gimnáziumi tankönyv elemzésével foglalkozott. Azt vizsgálta, mit emeltek ki, mit hagytak el. Nagy Konstantinuszt pl. idealizálják. Rövidre fogott és egyoldalú a középkor megrajzolása. Luther életrajzáának ismertetése hangsúlyosabb a tanítása és egész műve bemutatásánál. Hiányzik a keleti egyházak és az újkori katolicizmus ismertetése, de a bibliafordítások és a külmiszió is. Igényli a társadalmi összefüggések és a haladó hagyományok figyelembevételét, a közelmúlt kritikai feltárását. Kevés hozzászólás követte előadását, mert kérdéseit Gyapay előadása kapcsán nagyrészt megvitatták. Súlyom Jenő arra hívta fel a figyelmet, hogy tulajdonképpen nem a tankönyveket, hanem a tanterveket kéne vizsgálat tárgyává tenni.

Wiczián előadása alapvető kérdéssel foglalkozott: „Hogyan lehet az egyháztörténetírás egyszerre történettudomány és teológiai tudomány?” A probléma alapjában véve a kinyilatkoztatás és a történelem viszonyának tisztázása. Az egyház ugyanis rejtett valóság a történelemben. Az inkarnáció láthatatlan folytatódása. Lényegét csak a hit ismeri fel. Történelmi jelenlétének azonban vannak ismertető jelei Luther szerint. Ezek első sorban az íghirdetés, a szentségek kiszolgáltatása és a keresztség, a szenvedés. Az egyház nemcsak a világ megvetése és erőszaka következtében szenved, hanem tagjainak bűne miatt is, amikor hatalomra törnek, vagy a hatalom vazallusaivá válnak. „Földi útjai tehát nem a hatalom, s dicsőség útja, hanem a szegényes külső és a keresztség alatt

való elrejtettség.” A történeti módszer feladata, hogy a valóságot elfedő látszatot tárja fel. Ezért ne becsüljük le a történészek munkáját. Bornkammot idézi: „Az egyháztörténet az evangéliumnak és a világban történő hatásainak története.”

Makkai szándékosan provokatív előadása nem volt korreferátum. A 19. és a 20. század egyháztörténetének főbb kérdéseit felvázolva mégis az előző előadás alapelveivel szállt vitába. Szerinte a probléma nem az egyház és a világ viszonya, hanem az, hogy miként él az egyház a társadalomban és a társadalom az egyházban. A 19. században felbomlik a feudális rend és a régi közösségi formák szétszakadnak. Közösség nélküli tömegek jönnek létre. Ezekből alakul ki a proletariátus. A burzsoá államhatalom igyekszik megakadályozni a népegyház felbomlását. A nemzeti ideológia alá igyekeznek befogni a tömegeket. A történelmi egyházak görcsösen kapaszkodnak az államba, a hatalomba. A gyülekezetekből kivágódnak az ekkleziolák. Nemcsak a proletariátus idegenedik el az egyháztól, hanem az értelmiség is. Schleiermacher megpróbálja menteni, ami menthető. A vallás forrása nem Isten, hanem az emberi szív. A kialakuló osztályegyházhoz az uralkodó és a kispolgári rétegek ragaszkodnak elsősorban. A modern egyháztörténet 1848-ban kezdődik, amikor Wichern és Kierkegaard felméri a helyzetet. Mindennek hazai vetületét is bemutatta az előadó. Teológiai fejlődésünk sivár. „Otromba írásmagyarázás uralkodik a szószékeken.” 1900-zal új korszak kezdődik a közösségi jelleget hangsúlyozó ébredési mozgalmakkal. A teológiai ébredés jelentősége válik végül döntővé. – Gyapay nem értett egyet Makkai előadásával, mert azt a benyomást kelti, hogy az egyháznak utol kell érnie a társadalmi fejlődést, holott az a kérdés, hogy a társadalom mikor fog találkozni az egyházzal. Makkai válasza: az egyháznak önmagát kell megtalálnia. – Dezséry fontosnak találta azt, amit Wiczián az egyháztörténész egyházi kapcsolatáról és „egzisztenciális objektivitásáról” mondott. Azt emeljük ki, amivel nevelni akarunk.

Sólyom Jenő sokszorosítva kézbe adta tankönyvvázlatának tervezetét. Ismertette a hozzáfűzött bevezetést. – Az egyháztörténelem feladatát a következőképpen határozta meg: „Összefüggően elmondani azokat a történelmi eseményeket, eseménysorozatokat, amelyekben többé-kevésbé teljesülni, érvényesülni látszik az a megbízás, amelyet Jézus Krisztus adott mindenkori tanítványainak, illetve amelyek azok látszatával vagy igényével jelentkeznek, hogy Jézus Krisztus tanítványainak megbízatása teljesüljön bennük. Jézus Krisztus ezt a megbízást adta tanítványainak: menjenek el mindenüvé, tanítsák mindazt, amit ő tanított, tegyék az embereket az ő tanítványaivá, kereszteljék meg őket, éljenek az ő testével-vérével, szeressék egymást, ahogyan ő szerette őket, erről ismeri meg mindenki, hogy az ő tanítványai.” – Az egyháztörténelmi tanítás feladatát így fogalmazta meg: megismertetni az összefüggést Jézus Krisztus megbízásának mai teljesülése, érvényesülése és az apostolok idejében történt teljesülése és érvényesülése között.

Didaktikai szempontok:

1. Kétévi tanítás esetén is legfeljebb 60 tanítási egységet (leckét) helyes tervezni 10–14 éves tanulók számára. Nem lehet elmondani mindent, amit szeretnénk.
2. Le kell mondanunk a leckék kapcsolásáról, viszont éppen ezért a leckék utaljanak egymásra.

3. A válogatás szempontjai:

- a) Kontinuitás a Jézus Krisztustól vett megbízatásnak az apostolok által történt teljesítésétől a máig,
- b) valamint a reformációtól máig.
- c) Ma! Mit kell ismernünk, hogy a máit megértsék.
- d) Nem szabad könnyelműen félredobni olyan anyagot, amelyet elődeink nagyra becsültek. Viszont nem szabad a hordalékot sem továbbgörgetni.

4. Térkép, rajzok, időrendi tábla – ezek is szükségesek.

5. A tanítandó és olvasandó szöveg legyen jól elkülönítve. Az olvasmányokra körülbelül annyi helyet kell szánni, mint a tanítandó anyagra.

Néhány megjegyzést fűzött az elhangzott előadásokhoz. Sok, egymással szembenálló nézet szólalt meg, de senki se kívánta, hogy az egyháztörténet legyen a „jó evangélikusok” története. A kérdés tulajdonképpen akörül forgott, hogy tartsuk-e gerincnek a Krisztustól adott megbízás teljesülését, félreértését, félremagyarázását, megrontását. Elég-e csak az „építő” vonalat meghúzni? Nézete szerint tanítványainkat csak akkor készítjük fel az életre, ha megmutatjuk nekik az egyháztörténetben a bajokat, a keresztet is. Javasolta, hogy a tankönyv vázlatának részletes megbeszélésére egy következő összejevetel adjon lehetőséget, mert a didaktikai, pedagógiai szempontok figyelembevételére eddig nem kerülhetett sor.

Május 13-án, délután 6 órakor került sor Sólyom Jenő tankönyvvázlatának részletes megbeszélésére. A tankönyv címe: Egyháztörténeti képek. Első fele 30 leckében a reformációig terjedő korszakkal foglalkozik. Ebből 13 magával a reformáció évszázadával, 7 lecke a magyarországi reformáció történetével. A könyv második fele szintén két részre tagozódik: 7 leckében az egyetemes egyháztörténet, 9 leckében a hazai egyháztörténet eseményeit tartalmazza 1600–1848 között. A második rész 14 leckéje a napjainkig terjedő korszakot tárgyalja. Ennek keretében 5 fejezet hazai egyházrajzot nyújt. A leckecímek után néhány név, vagy szó utal a tartalomra. Mutatóba néhány kidolgozott fejezetet is kézbe vehettek már előzőleg a jelenlevők. Ezúttal a következők: Dezséry László, Pálffy Miklós, Ferdinánd István, Sólyom Jenő, Kossányi Béla, Wiczián Dezső, Mályusz Elemér, Rédei Pál, Fekete István, Komjáthy Miklós, Benczúr László, Pröhle Károly, Gyöngyösi Vilmos, Szilády Jenő, Nagy Gyula, Gyapay Gábor, Ottlyk Ernő, Makkai László, Karner Károly, Gaudy László. Szalatnai Rezső kimentette magát. Levelében közölte észrevételeit, főképpen azt a kívánságát, hogy a tankönyv vegye figyelembe a 19. század nagy evangélikusait.

A hozzászólások során kialakult eszmecsere 9 sűrűn gépelt oldal terjedelmű, – olykor hézagossá feljegyzésben. Mindenki hozzászólott Sólyom Jenő tervezetéhez. A kialakult vitából csak ízelítőt lehet adni. A hozzászólók általában elvi felfogásukból indultak ki és ezzel kapcsolatban javasoltak korrekciót, elhagyást, új téma felvételét egy-egy leckénél. Ottlyk Ernő mindjárt a hozzászólások kezdetén kritikusan elemezte a tervezetet. Nézete szerint „arra kell különös tekintettel lenni, hogy miképpen függ össze a múlt a jellel.” Kifogásolta, hogy a tervezet figyelmen kívül hagyja a ma problémáit és így nem segíti eligazodáshoz a tanulókat. Dezséry is hangoztatta: „...próbáljuk a gyermeket úgy eligazítani, hogy konfliktusa ne legyen a világtörténe-

lebenben.” Mégis Sólyom Jenővel azonosítja magát, mert helyteleníti az erőltetett aktualizálást, pl. azt, hogy Ottlyk javasolja a nagy békeharcosok felsorolását. „Ez még túl mai. Újságanyag” – noha „a békéért való küzdelem döntő”. – Gyapay Gábor szerint a mai tanulókat jobban érdekli a múlt a közelmúltnál és a jelennél. Vele ellentétben Gyöngyösi Vilmos szükségesnek látja, hogy a két világháború közötti egyháztörténetet, pl. a német „hitvalló egyházét”, is megismerhessük. Komjáthy Miklós szerint az egyháztörténet árnyoldalait is be kell mutatni. A 19. század pl. alkalmat ad arra, hogy a „krisztustalan keresztyénségről”, a „keresztyénség elsivatagosodásáról” is szövegezzünk. Makkai László fontosnak tartja a marxista ideológiától való elhatárolódásunkat. „A polémia viszont ne legyen kellemetlen, de a teológiai álláspontokat világosan le kell szögezni.” Hangoztatja továbbá, hogy a keresztyénség szervező erőként is hatott a társadalomra. Összetartó erő a népek barátsága számára, – de azt is megemlítené, hogy Szkárosi és Ozorai prédikációiban megszólalt a feudalizmus kritikája. Tanulóink a világi oktatásban találkoznak az ilyen kifejezésekkel: rabszolgaság, feudalizmus, polgárság. A kifejezések használatától nem kell félnünk. Wiczián Dezső szerint a keresztyénség nem küzdött a Római Birodalom korában a rabszolgaság felszámolásáért. Makkai ellenveti: „mégis csak más szabadság az, ami a római jogban van, mint az a szellemiség, amit a keresztyénség hozott.” Vele egyetértően Dezséry így fogalmazza meg a feladatot: „Be lehetne mutatni, hogy a keresztyénség miként találja fel magát az új helyzetekben, és miként munkálja az új helyzeteket.” Mályusz Elemér figyelemfelkeltőn számolt be az Országos Levéltárunk helyzetéről, a feldolgozásra váró anyagról, célkitűzéséről és arról, hogy levéltárunk sok olyan anyagot rejt, ami hitoktatási szempontból is figyelemre méltó.

Hitler uralomra jutása idején, amikor a nemzetiszocialista eszmék nemcsak a német nép széles tömegét bódították el, hanem a magasan képzett értelmiség jelentős részét is, Karl Barth azt tanácsolta a teológusoknak, hogy folytassák nyugodtan munkájukat úgy, mintha nem történt volna semmi. Folytassák azzal az áhítattal, ahogyan a marialachi apátságban a szerzetesek továbbra is megtartják szokásos óráikat. Az egyháztörténeti konferencia résztvevőit szándéktalanul is valami hasonló, a neves professzor által javasolt magatartás határozta meg. Azon igyekeztek, hogy az ütköző vélemények ellenére – se negatív, se pozitív ne bővítsenek el a „fordulat éve” vagyis 1948 után bekövetkezett, kikerülhetetlen politikai és társadalmi változásoktól. Végezze az egyház tanítói szolgálatát, noha sok minden megváltozott. A konkrét feladatot, vagyis az egyháztörténeti hittankönyv kivitelezésének módját sok tényező határozta meg. Többféle javaslat hangzott el. Módszer tekintetében csak kompromisszumos megoldásra kerülhetett sor. Fél évszázad múltán visszaemlékezve az egykori vitákra Reményik *Ahogy lehet* című versének néhány sora elevenedik meg: „Dagadnak benned árvizes erők, / Zúdulna niagarás zuhatag: / Elégedj meg, ha megtöltesz belőle / Kristálytisza vízzel egy poharat.”

SÓLYOM JENŐ

Gondolatok egy magyar evangélikus egyetemről

Már a rendszerváltozás óta, s különösen azóta, hogy megalakult a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem, foglalkoztatja egyházunk közvéleményét az a kérdés: lesz-e a Magyarországi Evangélikus Egyháznak is olyan egyeteme, ahol nemcsak lelkészeket és hitoktatókat képeznek, hanem más karokon is lehet felsőfokú képesítést szerezni. Hiszen egyházunkban is folyt valamikor tanítóképzés, és volt jogakadémiánk is. Újra és újra, néha egészen sürgetően hangzott el: Miért nem lép végre az egyház vezetése? Miért mulasztja el az alkalmat?

A sürgetők is jól tudják, hogy van egyetemünk, az Evangélikus Hittudományi Egyetem, mely egykarúsága ellenére törvényileg elismert része a hazai egyetemi hálózatnak. A hittudományi egyetemen folyó egyetemi szintű hittantanár-képzés mellett vidéken is folyik hitoktatók képzése, s ennek révén jó kapcsolat alakult ki néhány vidéki pedagógusképző főiskolával. Ebben nemcsak a hittudományi egyetem tanárai és a helyi lelkészek vesznek részt, hanem olyan lelkészünk is van, akinek fő hivatása egy főiskolán a hitoktatásra való felkészítés. Az evangélikus egyetem témáját napirenden tartók ennél többet szeretnének, s amikor evangélikus egyetemről beszélnek, talán a Pázmány Péter és Károli Gáspár nevét viselő egyetem példája lebeg a szemük előtt. A továbbiakban, amikor egyetemet említek, én is mindig többkarú egyetemre gondolok, anélkül, hogy ezzel megkérdőjeleznék a hittudományi egyetem egyetem jellegét.

Mostani témánk tehát az, van-e ma Magyarországon valós igény egy evangélikus szellemiséget sugárzó egyetemre, vagy meg tudunk-e nevezni legalábbis néhány szakot, területet, ahol az evangélikus egyház hiányt pótolhatna a felsőfokú képzésben, s ha találunk ilyent, van-e szellemi és anyagi erőnk, megfelelő háttérünk ahhoz, hogy ezeken keresztül szélesebb körben legyünk részesei a hazai felsőfokú oktatásnak.

Magam mindig kissé szkeptikusan fogadtam ezeket a felvetéseket. Ennek megfelelően kétségekkel fogadtam a szerkesztő felkérését, hogy erről a témáról írjak. Első reakcióm az volt: mivel a realitás talaján állva nem látok esélyt arra, hogy belátható időn belül többkarú egyetemünk legyen, ne kergessünk álmokat. Mégis elfogadtam a kihívást, hogy próbáljunk meg együtt gondolkodni arról, vajon a vágyakon túl hol adódhatna lehe-

tőség egy evangélikus felsőoktatási intézmény létrehozására. A jelen tanulmány tehát nem megoldási javaslatot kíván tenni arra, hogyan s milyen egyetemet hozunk létre. A cikk a fentiekben vázolt kérdések végiggondolásában szeretne segítséget nyújtani, törekedve arra, hogy ne pesszimiztán, hanem reálisan próbálja megközelíteni a problémát, s a végén esetleg valóban megvalósítható lehetőségeket soroljon föl.

Nemzetközi kitekintés

Gondolkodásunkat talán segíti, ha körülnézünk a világban, és visszagondolunk a történelemre, de hogy el ne vesszünk a világban, csak a keresztyén egyházak és a felsőoktatás kapcsolatát vizsgálom, s nem tekintek a mohamedán országokra, ahol igen sok esetben a vallás és az állam az oktatásban is igen szorosan kötődik egymáshoz.

A 12. századtól kezdődően – elsőként Bolognában, majd Párizsban, s folytathatnánk a sort a középkor híres egyetemeivel – az első egyetemek a kolostori iskolákból nőttek ki, s pápai engedéllyel váltak a tanítók és tanulók egyetemévé (*universitas magistrorum et scholarium*), ahol teológiát, jogot, orvostudományt és bölcsészetet tanítottak. Az egyetem szó tehát eredetileg nem arra utalt, amit ma érzünk, hogy a tudományok egyetemességét fogta át az oktatás, bár az akkori ismeretekre nézve ez is elmondható lett volna, hanem arra az autonóm közösségre, melyet a tanítók és a tanulók alkottak. A továbbiakban azonban azt a mai értelmezést fogadom el, mely szerint egyetem alatt egy több diszciplínában is a legmagasabb szintű képzést nyújtó intézményt értünk

Ha a középkorban uralkodók alapítottak egyetemet, mint például nálunk Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás, ezek mögött mindig ott volt az egyház. A tartósan fennmaradt egyetemünk, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem elődje pedig egyértelműen egyházi alapítású, s fokozatosan vált az egész ország egyetemévé. Ezt a szerves kapcsolatot, mely a teológia és a többi tudomány egységében és az egyházi és világi többséghez való kötődésben is megnyilvánult, a történelmi események sodrása és az egyetemeken oktatandó diszciplínák differenciálódása a későbbiekben néhol durván széttörte. Máshol a mai napig megmaradt az egyetemnek ez az egyetemessége és kettős kötődése, még ha az állam vált is a fenntartóvá.

Az *International Handbook of Universities* legújabb kiadásában, mely nemcsak az egyetemeket, hanem a főiskolákat is felsorolja az egész világból, 51 olyan egyetem szerepel, melynek nevében benne van a katolikus egyetem szókapcsolat. Ezek többségükben Dél-Amerikában találhatók, de Nyugat-Európában is akad ilyen (Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában), a Távol-Keleten pedig kettő is, Koreában. A volt keleti tömb országaiban Magyarország mellett Lengyelországban is alakult katolikus egyetem az utóbbi évtizedben. A római katolikus egyház tehát jelentős egyetemi hálózatot alakított ki, és tart fenn a mai napig, mely valóban a tudományok széles körének az oktatását vállalja magára. Bár alapos vizsgálódásra nem volt lehetőségem, úgy gondolom, hogy ennek eltérő indokai voltak Nyugat-Európában vagy például Dél-Amerikában. A minket jobban érdeklő katolikus többségű nyugat-európai orszá-

gok esetén az állam és egyház radikális szétválasztása okozhatta azt, hogy az állami feladattá nyilvánított oktatási rendszerből teljesen kikerült az egyház. Ahhoz, hogy a katolikus egyháznak szerepe maradhasson a felsőoktatásban, s egyben biztosítsa a teológiai képzést, bár erre a célra külön pápai egyetemek is működnek, az általános- és középiskolai oktatáshoz hasonlóan létre kellett hoznia saját egyetemeit. Ezek között van néhány olyan, mely nemcsak az oktatás színvonalával, a jó szellemi légkörrel vívott ki jó nevet magának, hanem az ottani kutatási eredményekkel is. Emellett léteznek olyan egyetemek is, melyek alapításuktól fogva a katolikus egyházhoz kötődtek, mint például a Notre Dame Egyetem az USA-ban, mely az utóbbi időben a legrangosabb egyetemek egyikévé vált, viszont ezzel párhuzamosan elhalványodott katolikus jellege.

A fent említett kötetből az is kiderül, hogy a nem csak lelkészek – és hitoktatók – képzésével foglalkozó egyetemek között négy viseli a Keresztyén Egyetem elnevezést, érdekes módon ebből kettő Indonéziában, kettő pedig a Lutheránus Egyetem nevet (egy Brazíliában, egy pedig San Salvadorban), de léteznek baptista egyetemek is, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem például Hongkongban is. Tehát a protestáns egyházak is működtetnek egyetemeket, de talán a római egyházhoz képest kisebb mértékben.

Valójában a helyzet ennél bonyolultabb. Tovább keresgélve azt látjuk, hogy az Amerikai Evangélikus-Lutheránus Egyház (ELCA) 28, a Missouri Synod Lutheránus Egyház pedig 10 felsőfokú oktatási intézményből álló hálózatot hozott létre. Az amerikai iskolarendszer azonban több szempontból is sajátos. Egyrészt az egyetemeknek talán a nagyobbik része nem állami egyetem, nem is egyházi, hanem magán, mondhatnánk alapítványi egyetem, másrészt a középfokú oktatás színvonala miatt ezeknek csak egy kisebbik része felel meg az európai értelemben vett egyetemnek, a többi – college néven – inkább az európai érettségi vizsgán elvártnál csak valamivel magasabb, de kissé szakosodottabb tudást ad. Szinte alig van olyan ezek között, ahol egyetemi doktori fokozatot (PhD) lehet szerezni.

Ennek ellenére érdemes megnézni annak a kutatási projektnek az eredményét, melyet 1998-ban végeztek annak megvizsgálására, milyen az amerikai lutheránus főiskolák nevelési hatékonysága a felsőfokú képzés más szektoraihoz képest. Az egyik legfontosabb tanulságként azt állapították meg, hogy a lutheránus főiskolákba jártak szerint ezekben az intézményekben nemcsak a lelki fejlődésükre találtak sokkal jobb lehetőségeket, mint más egyetemeken, hanem lényegesen jobbnak ítélték meg annak esélyét, hogy hitük és életük egyéb vonatkozásai, értékei között megtalálják a kapcsolatot, s azt integrálni tudják.

Hozzánk közelebb, Nyugat-Európában – Angliát kivéve, ahol a legnevesebb egyetemek egyházi kötődéssel is rendelkező magánegyetemek maradtak –, alapvetően más a helyzet. Azt mondhatjuk, hogy a már említett katolikus egyetemektől eltekintve az egyetemi képzés lényegében teljesen elvált az egyházaktól, állami feladattá vált. Ennek következménye az is, hogy míg eredetileg természetes módon az egyetemek első kara a hittudományi, teológiai kar volt, s emellé szerveződött a filozófiai, bölcsészeti, a jogtudományi, az orvosi, majd később a természettudományi, esetleg műszaki vagy gazdaságtudományi kar, addig mára az egyetemeknek már csak egy egé-

szen kicsi százalékában van hittudományi kar. Tehát az egyházi és világi intézmények szétválása nemcsak a széles értelemben vett felsőfokú oktatásra vonatkozik, hanem a lelkészképzésre is, bár érdekes módon ebben a történelem alakulásától függően egészen különböző megoldásokat találunk.

Megengedve a kivételeket, mint amelyek erősítik a szabályt, az mondható, hogy Európa déli részén, a többségében katolikus országokban, a lelkészképzés lényegében kiszorult az állami felsőoktatási rendszerből. Franciaországban az egyetlen kivétel Strasbourg, a város és Elzász egyházjogilag különleges, a múltból adódó státusa miatt. Ezért is, ennek kompenzálására alapítottak a világnak ezen a részén katolikus egyetemeket. Északabbra, az inkább vagy nagy többségében protestáns államokban, Angliában, Németországban, Svájcban vagy a skandináv államokban, ahol az állam és az egyház szétválasztása nem ilyen drasztikusan ment végbe, a teológiának az egyetemekkel való kapcsolata szervesen fejlődött tovább. A hittudományi karok ma is integráns részei az egyetemnek. Emiatt nem is igen látszott igény arra, hogy önálló, egyházi irányítás alatt álló egyetem maradjon fenn, vagy alakuljon. Létrejöttek viszont olyan intézmények, ahol az elvontabb egyetemi hittudományi képzés után az egyházi szolgálat gyülekezet-centrikusabb feladataival is megismerkedhetnek a leendő lelkészek, másrészt szakirányú, a német nyelvterületen Fachhochschule-nak nevezett egyházi főiskolák, ahol hitoktatókat, az egyházi zene munkásait és legfőképpen a diakóniai munkában résztvevőket, szociális munkásokat képeznek.

Összefoglalóan, talán kissé sematikusán, leegyszerűsítve a helyzetet, s az amerikai, a miénktől alapvetően eltérő felsőoktatási rendszertől eltekintve, Európára koncentrálva, tulajdonképpen két modellt láthatunk magunk előtt. Az egyikben az állam minden felsőoktatási feladatot felvállal a lelkészképzést kivéve, ezzel mintegy ki is zárva a teológiát a tudományok egyetemességéből. A másikban viszont a teológia megmaradt az állami egyetem falain belül. Egyik esetben sem marad azonban oktatási feladatok nélkül az egyház. Az első esetben létrehozta saját egyetemeit, a második esetben pedig megkereste azokat a különleges területeket, melyekben egyházi elkötelezettségű képzéssel a társadalom javára lehet.

Hol állunk Magyarországon a fenti modellek között?

Egyetemi rendszerünk a kezdeti, középkori próbálkozásoktól eltekintve inkább a német hagyományokat követte, de a protestáns egyházak történelmi okok miatt csak viszonylag későn integrálódhattak ebbe a rendszerbe. Míg a katolikus egyház vonatkozásában a múlt század első felében fennálló helyzet a fentebb említett modellek közül a másodiknak felelt meg, a protestáns egyházak esetében bonyolultabb volt a képlet, hiszen az integráció nem érintette például a protestáns egyházak által alapított és fenntartott tanítóképzőket, de a jogakadémiát sem.

Ezt törte meg az egyetemek szovjet mintára történt feldarabolása, s ezzel együtt a hittudományi karoknak az egyetemektől való leválasztása a kommunista fordulat idején, amikor Magyarországon is bekövetkezett az állam és egyház radikális szétválasztása. Az

egyházaknak azonban lehetőségük sem volt arra, hogy a fent említett első modellnek megfelelően létrehozzák a maguk felsőoktatási intézményeit. Csak annyit engedélyeztek nekik, hogy lelkészképző intézményeik fennmaradhattak, de azok sem egyetemi rangban, bár később az egyetemi doktori cím odaítélésének lehetőségét visszakapták.

A rendszerváltozás után választás elé kerültek az egyházak, hogy megpróbálnak-e visszatérni a második világháború előtt kialakult modellhez, vagy saját felsőoktatási intézményt hoznak létre. Az első szabad kormány idején – úgy látszott – az első változatra is lett volna fogadókészség az egyetemek részéről. A két legnagyobb történelmi egyház mégis másként döntött. A katolikus egyház számára talán elég természetes volt az önálló egyetem alapítása, hiszen mint láttuk, egy Nyugat-Európában sem ritka példát követtek. Talán meglepőbb, hogy a református egyház is ezt az utat választotta. Létrehozták a maguk egyetemét, ahol a hittudományi kar mellé bölcsészettudományi, majd jogi kart is szerveztek. A Pázmány Péter Egyetemen az informatikusok képzése is beindul, a református egyház pedig egy tanítóképző kart is átvett.

Az evangélikus egyházban, az első időben inkább arról gondolkodtak, s tárgyaltak elég komolyan, lehetne-e egy állami egyetemhez, történelmi okok miatt talán a pécsi egyetemhez, földrajzi okok miatt viszont inkább a budapestihez csatlakozni. Később azután felülkerekedett az a meggyőződés, talán éppen néhány nyugat-európai egyetemen szereshető tapasztalat alapján, hogy egy állami egyetem keretében csorbát szenvedhet a hittudományi kar egyháziassága. Az események tehát azt mutatják, hogy Magyarországon nem történt meg a visszatérés a korábbi modellhez, hanem inkább a másik modell irányában történt elmozdulás. Ezt felismerve nem lehet abszurdnak tekinteni a felvetést, hogy az evangélikus egyháznak is komolyabban kellene foglalkoznia – a lelkész- és hitoktatóképzésen túlmutatóan – egy saját egyetem megindításával. Próbáljuk meg ezért számba venni, mi is kellene egy egyetemhez!

Mi kell egy egyetemhez?

Egészen tömören azt mondhatjuk: ahhoz, hogy egy egyetem elindulhasson, szükség van hallgatókra, oktatókra és épületre a megfelelő infrastruktúrával, ahhoz pedig, hogy működni is tudjon, sok pénzre.

Ismét egy kicsit körülnézve a világ általam ismert részén, az a benyomásom, hogy egy átlagos méretű egyetemhez egy milliós nagyságrendű közösség tud kellő hallgatói létszámot és szellemi hátteret biztosítani. Magyarországon az evangélikusság ennek talán a harmadát teheti ki. Tehát ha minden továbbtanulni szándékozó evangélikus erre az egyetemre jelentkezne, akkor is kisebbségben lennének. Ez önmagában nem lenne baj, hiszen középiskoláink között is több olyan van, ahol az evangélikusok kisebbségben vannak. Létjogosultsága viszont csak akkor van egy ilyen intézménynek, ha valami többletet tud nyújtani szellemiségben vagy oktatási színvonalban, például vonzó oktatók személyével.

Ahhoz, hogy egy egyetem megkapja a működéshez szükséges engedélyt, az akkreditációt, mely a diploma állami elismerésének a biztosítója, szükség van megfelelő szá-

mú minősített oktatóra. Bár nem kötelező előírás, egyre több karon az egyetemi tanári kinevezéshez nem tartják elegendőnek az egyetemi habilitáció megszerzését, hanem a Magyar Tudományos Akadémia által odaítélt doktori címet várják el a jelölttől, hiszen az egyetem nemcsak oktatási intézmény, hanem egyben kutatóhely is kell legyen. Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy az MTA doktorai közül hányan oktatnának szívesen egy evangélikus egyetemen, de valamelyest ismerve a helyzetet, nincs olyan benyomásom, hogy tolongás lenne. Nagyon sok vidéki főiskolai kar, mely egyetemi rangra törekszik, küzd azzal a problémával, hogy csak másodállású oktatókat talál. Márpedig vonzó szellemi légkört csak akkor lehet kialakítani, ha valaki teljes időben oda szánja erejét.

Az épület kérdése sem egyszerű, hiszen jelenleg a hittudományi egyetem is helyhiánnyal küzd. Valahol máshol kellene helyet keresni. Ha akadna is épület, például Sopronban, ahol elviekben meglenne a készség, hogy ott megoldást keressenek, azt be is kell rendezni, ami önmagában beláthatatlanul nagy összeg lenne.

S ha mindez valamilyen módon mégis rendeződne, például kapnánk egy felszerelt épületet, lenne kellő számú oktató és hallgató, akkor következne az a kérdés, hogy a hallgatók után az államtól kapható normatívából fenn tudná-e tartani önmagát ez az egyetem. Tudni lehet, hogy a legtöbb egyetem anyagi gondokkal küzd, s egyéb, pályázati úton megszerezhető bevételekre is szüksége van a működéshez. Ezek elnyerésének viszont a megfelelő színvonal a feltétele, amit egy alakuló egyetem sokkal nehezebben tud felmutatni, mint a régiek.

A fenti okokra gondolva bennem mindig ott volt, s ma is ott van a már említett fenntartás, hogy evangélikus egyetem létrehozására sem szellemi, sem anyagi képességünk nincs. Saját szakmámra gondolva, mint aki természettudománnyal foglalkozik, és az egyetemi oktatás mellett az idő nagyobb részében kutatóként dolgozik, még erősebb a kétség, mivel tudom, milyen nagy a természettudományos képzés infrastrukturális igénye a laboratóriumok felszereltségében. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy egy egyetem csak akkor igazán egyetem, ha az oktatott szakterületen doktori fokozatot is adhat, amihez viszont elengedhetetlen feltétel, hogy az oktatók és a hallgatók intenzíven foglalkozzanak kutatással is. Nem véletlen, hogy a magyarországi egyházi egyetemek (a legtöbb amerikai lutheránus egyetem sem, melyek mögött nem áll erős gazdasági háttér) nem vállalkoznak a természettudományok oktatására. A jelenlegi felsőoktatási normatívák olyanok, s ha emelkednek is, belátható időn belül még mindig olyanok maradnak, hogy abból gyakorlatilag csak olyan karok tudnak megélni, ahol nagy létszámú hallgatóság előtt kell előadásokat tartani, kisebb csoportokban pedig legfeljebb szemináriumi foglalkozásokat vagy olyan gyakorlatokat vezetni, melyeknek nincs különösebb műszerigénye.

Ha ezeket a költséges képzéseket ki is zárjuk, s velük együtt még inkább az orvostudományt, hiszen minden újságolvasó tudja, hogy milyen gazdasági nehézségekkel küdenek ma Magyarországon az orvostudományi egyetemek, még sok tudományág között lehetne választani. Ezek közül a 21. században nehéz kihagyni például a gazdaságtudományokat vagy az informatikát, és csak a bölcsészeti vagy társadalomtudományi diszciplínákat tanítani. Az utóbbi területeken különben is mintha már túltermelés len-

ne. De valójában ezekhez sem elegendő néhány előadóterem, hanem gazdag választékú könyvtár, jól felszerelt számítógépes termekre van szükség, s főként kellő létszámú és képzettségű, megfelelő tudományos minősítéssel rendelkező oktatói gárdára.

Nem teszi könnyebbé az evangélikus egyetemmel kapcsolatban az igenlő válasz kimondását, ha a tanárképzést jelöljük meg kiemelt feladatként, amint azt a leggyakrabban föl szokták vetni. Középiskolai tanárok képzését egyházunk 1945 előtt sem tudta felvállalni. Ma egy ilyen képzéssel szemben még nagyobbak az elvárások. A fenti megfontolások még egy elsősorban középiskolai tanárokat képező kar esetén is szinte biztosan kizárnák a természettudományos tárgyak oktatását, de a humán tárgyakat tanító tanárok képzését is nehéz lenne felvállalni. Azt gondolom, ugyanez érvényes az általános iskola felső tagozatán tanító tanárok képzését szolgáló főiskolai kar esetében. Még ha nem is tér át az ország rövid időn belül az egységes tanárképzésre, amire pedig van törekvés, egy tanárképző főiskolai kart a semmiből megteremtteni a jelenlegi helyzetben erőnket messze meghaladó feladatnak érzek.

Tovább menve, felmerülhetne egy óvodapedagógusokat és tanítókat képző intézmény ötlete, hiszen ilyenünk volt, s ennek az infrastrukturális és személyi igénye nem olyan nagy, mint a tanárképzésé. Nem szabad azonban elfelejteni néhány új körülményt. Az egyházi iskolák államosításáig egyházunk nagy számú elemi iskolát tartott fenn, s elég természetes volt az igény, hogy ezek számára tanítókat képezzenek. Mára megfordult a helyzet. Kevesebb általános iskolánk van, mint középiskolánk, s emiatt az ilyen intézmények tanárigénye is kisebb. Másrészt az egykori képzőkkel szemben, melyek lényegében meghosszabbított középfokú intézmények voltak, ma a tanítóképzés és az óvónőképzés is már teljesen egyértelműen felsőfokú képzés, s ennek megfelelően sokkal nagyobb az infrastrukturális igénye is, mint régen volt. Egy tanítóképző karon is legalább egy tucatnyi tanszék van, s azok némelyike számára rengeteg pénzre lenne szükség, hogy a demonstrációkhoz szükséges felszerelést, eszközöket beszerezzék. Ráadásul a jelenlegi demográfiai helyzetben mintha ebben a szakmában is túltermelés lenne.

Mindezt összefoglalva azt gondolom, hogy nem követhetjük a katolikus és a református egyház által választott utat. Réalisan próbálva meg felmérni erőnket, véleményem szerint sem a szellemi, sem az anyagi háttérünk nincs meg egy második egyetemi kar, de akár csak egy tanítóképző főiskolai kar megindításához. Nem szeretném azonban ezzel a negatív megállapítással zárni ezt a gondolatmenetet. Fölvethetjük, hogy mindezen ellenvetések ellenére nem található-e mégis egy olyan terület, ahol az evangélikus egyház a jelenlegin túlmutató szerepet vállalhatna a felsőoktatásban. Ezért tesszük föl a következő kérdést.

Mire lenne valóban szükség?

Két olyan területet látok magunk előtt, ahol egyházunknak lehetősége lenne közelebb kerülni a felsőoktatáshoz. Az egyikhez akkor jutunk, ha nem az oktatásra tesszük a hangsúlyt, hanem a felsőoktatásba kerülők lelkipozíciójára. Budapesten van egye-

temi lelkész, a Nyugat-Dunántúli Egyetem soproni részlegében az egyetem vezetése szerződéssel biztosított formában kíván lehetőséget adni a hallgatók közötti lelkigondozásra. Erre bizonyára szükség lenne minden nagyobb egyetemen, különösen azok számára, akik az egyetemre kerüléssel kiszakadnak családjukból, gyülekezetükből, s az új környezetben nem feltétlenül keresik meg a helyi gyülekezetet. Ha viszont az egyetemen szembetalálják magukat egy lelkésszel, talán könnyebben csatlakoznak egy egyetemistákból álló közösséghez.

A hallgatókkal való törődésnek szervezettebb formája lehetne az, hogy evangélikus kollégiumok működjenek minden nagyobb egyetemi központban. A budapesti Luther Otthon mellett nagy szükség lenne először Pécsen és Szegeden, majd később esetleg máshol is, létrehozni hasonló intézményeket. Ezek szükségességét mindenki érzi, csak a szükséges anyagi háttér hiányzik. Ha a következő években ebben komolyan előre tudnánk lépni, s legalább egy kollégiumot létre tudnánk hozni a mostani ciklusban, ez óriási lépés lenne. Talán ennél hamarabb sikerül annak a tervnek a megvalósítása, mely – jelentős állami segítséget remélve – egy, a református egyházzal közös, protestáns egyetemi szakkollégium létrehozására irányul.

Ez már átmenet lenne a másik terület, a valódi oktatási feladatok felé, hiszen egy szakkollégiumban az egyetemi előadásokat kiegészítő képzésben is részesülnek a hallgatók. Azért lenne mégis felvállalható ez megfelelő előkészítéssel, mert a szakkollégiumnak – természeténél fogva – sokkal kisebb az oktatói létszámmal vagy az infrastruktúrával kapcsolatos igénye, mint egy egyetemnek. Ilyen, bizonyos értelemben besegítő szolgálat az is, ami már elindult, de még szervezettebbé tehető, hogy a hitoktatók képzésén keresztül kapcsolódjunk be más egyetemek vagy főiskolák életébe, munkájába.

Az igazi kihívás azonban az lenne, ha a német Fachhochschule mintájára a szociális munkások felsőfokú képzésébe tudna egyházunk bekapcsolódni. Míg a bölcsészeti vagy társadalomtudományi karokra, s a tanítóképzésre vonatkozóan azt mondtam, hogy a kibocsátott hallgatók nagy száma miatt talán már túltermelés figyelhető meg, a szociális szférának nemcsak az egyházi szeretetintézményekben, hanem máshol is bizonyára nagy szüksége lenne jól képzett és erkölcsi tartással rendelkező munkásokra. Egy olyan társadalomban, mely tele van szociális problémákkal, a kábítószer-fogyasztástól és az alkoholizmustól kezdve a munkanélküliek és a hajléktalanok segítségén keresztül az idősök gondozásáig, óriási feladatok megoldásához lehetne segítséget nyújtani. Igaz ugyan, hogy az egészségügy és a szociális terület – az említett szinten – anyagi szempontból nem lehet vonzó, ennek azonban meg kell változnia, s ezen a ponton az egyház is tehet valamit. Nem gondolom, hogy egy ilyen képzés megindítása könnyű, éppen annak összetettsége miatt, s természetesen ennek is vannak el nem hanyagolható anyagi és szellemi vonzatai, de ezek a korábban emlegetett területekhez képest jelentősen kisebbek, szükség esetén csak egyes ágazatok beindításával jobban tagolhatóak, az egyház pedig küldetéséhez igazán méltó feladatot vállalna fel. A német evangélikus egyház pedig bizonyára megosztaná velünk tapasztalatait.

KARÁTSZON GÁBOR

Jacob Böhme és a Föld Szíve

Gondolatok az Aurora olvasása közben

Jacob Böhme (1575–1624) cipész és csizmadia volt Görlitz városában, mint *philosophus teutonicus* pedig a legnagyobb német gondolkodók egyike; ő az a varga, aki följebb nyújtózkodott a kaptafánál. Isten embere volt; ha az talán nem mondható is, magával Istennel társalkodott volna, olyasvalami történt vele, ami némileg hasonlít az ilyen társalkodáshoz: élő képekben szemlélte Isten és az Istenség titkait. A német nyelv legnagyobb művészei közé tartozott, mint nyelvfilozófus (a nyelv élő valóságából filozofáló gondolkodó) pedig Martin Heidegger előfutárának tekinthető (bár ez a szó itt félreérthető: a kereszténység misztériumai felől tekintve magasan Heidegger fölé emelkedik). Hatása nyíltan is, ezernyi búvópatakon keresztül is régóta érvényesül. Teozófiája (*Theosophia revelata. Oder: Alle Göttliche Schriften Jacob Böhmens, von Altseidenberg*, mondja az 1730-as összkiadás kiadói címlapja, s az 1682-es amszterdami szerint is: *Des Gottseligen Hoherleuchteten Iacob Böhmens Alle Theosophische Schriften*)¹ már Böhme életében is részben lelkes érdeklődésre, részben kíméletlen elutasításra talált. (A helybeli evangélikus lelkész, Gregor Richter ellenségeskedése Böhmét sírjáig elkísérte; Böhme, aki egyébként mindig jó evangélikusnak tartotta magát, e támadásoktól és meghurcoltatásoktól sokat szenvedett.)

1 A legmélyebb keresztyén gondolkodók közé tartozott, a szó természetien mély és istenien magasztos értelmében; talán épp azért, mert abban a korban, amelyben élt, az ember Istenhez és természethez való viszonya egyszerre vált problematikussá. Hatott Böhme általánosan a romantikusokra, igazi folytatóját azonban a bajor katolikus Franz von Baaderban (1765–1841) találta meg. De mi, mi még mindig kiszorítjuk tudatunkból. És épp ezért (habár észre se vesszük ezt sem) mint viharfelhő tornyosul fölénk. Gomolygó sötétség, amely csak addig fenyegető, amíg szeretnénk megfeledezni róla; ha azonban foglalkozni kezdünk vele – ha vele sokan foglalkozni kezdenénk, átadva magunkat impulzusainak, mennykövei is, felhőszakadásai is fölüdülést hozhatnának e mostani lelki-szellemi aszály után. Időszerűsége, Ég, Ember és Föld kapcsolatának mai romlásában, megkérdőjelezhetetlen.

2 Sem Böhme-kutató, sem Böhme-szakértő nem vagyok; egy átfogó, sok mindenre kiterjedő életerveren belül (ha ugyan lehet tervnek nevezni a történelmi fuldokló mozgulatait) kezdtem foglalkozni vele, vagy harmincöt éve. Én is úgy jártam, mint annyian, első könyve, az *Aurora* vált számomra igazán fontossá. Nem mondom, hogy ne tanulmányozgattam volna más Böhme-műveket is, de igazság szerint az *Aurorán* mindeddig nem jutottam túl; így hát, amit el szeretnék mondani, nagyjából az *Aurorával* kapcsolatban adom elő.

3 *AURORA, avagy a hajnalhasadás, vagyis a Filozófia, Asztrológia és Teológia Gyökere vagy Anyja helyes alapvetésben, vagyis A természet leírása / Minden miként volt és mint lett kezdetben; hogyan lettek a természet és az elemek mint kreatúrák, s a két kvalitásról is, a Rosszról és a Jóról; hol van a dolgok eredete, és hogyan áll és hat az ma, és miként lesz az idők végezetén; és arról is, milyen az ISTEN s a Poklok birodalma, s mindkettőben miként hat az emberi teremtés/. Mindezt helyes alapvetésből s a szellemnek ISTEN buzgó lénye általi ismeretében nagy szorgalmatossággal írta Jacob Böhme /Görlitzben/ Krisztus 1612. évében, életének 37. esztendejében, pünkösöd keddjén.*

Jacob Böhme *Aurorája*, miféle hajnalhasadás az? (Hajnalpír, *Morgenröthe*) Miféle óriási hajnal? Hajnal a szabadban, szénacsinálás idején, frissen kaszált hegyi réten. Roppanó lélegzetvételében mindenre kiterjed, noha be van osztva fejezetekre s bizonyos gondolatmenetet követ, a szerző folytonos elkalandozásai miatt szinte hogy rendezetlen halmaz: amely illatozik, amelyben a hegyoldal fűvével a vadvirágok egybe vannak kaszálván, össze-vissza elegyítve, gyönyörűségesen. Ez a beszédmód, amely a döntő pillanatokban mégis valamely benső determinációt követ, a maga spontán áradásában maga is *Natur-Sprache*: az a természet-nyelv, amely Böhme legzseniálisabb intuícióinak egyike. Hegyipatak és kaszálók fölött a hajnalpír kiárad: *Morgenröthe im Aufgang*. Bízvást mondhatjuk a felvilágosodás hajnalának – nem éppen általános értelemben: egy beavatási élmény leírása.

4 Ennek a beavatási élménynek a kirobbantó okát azonban az *Aurora* egyik kései fejezetében (19, 1–13), egy olyan (mindenestül modern) élmény leírásában találjuk, amely a történelmi felvilágosodáshoz vezető s onnan tovább, napjaink kétségbeesett kozmológiájához zuhanó léttapasztalathoz kötődik mint lefelé vivő ösvény. Mint mai szerző (talán mint kissé szigorúbban szerkesztő szerző), könnyen lehet, az *Aurora* elejére helyezte volna ezt a passzust.

„Az Égről

Az igazi Ég, a mi saját emberi Egünk, ahová elutazik a lélek, midőn elválk a testtől (s ahová bement Krisztus, a mi királyunk, s ahonnan Atyjától jött és megszületett és emberré vált Szűz Mária testében) az emberek fiai elől mind mostanáig szinte rejtve volt, és sokféleképp vélekedtek felőle. Vakaródtak körül a tudósok is sokféle különös írással, és egymás haját tépték gya-

lázkodással és szitokszavakkal: miáltal az ISTEN Szt. Neve meggyaláztatott, és tagjai megsebesítették, és temploma leromboltatott, s a szent Ég ezzel a káromlással és ellenségeskedéssel megszenteltelennített. Az emberek mindig és mindenütt úgy vélték, az Ég sok száz vagy sok ezer mérföldre volna a földfelszín felett, és ISTEN egyedül abban az Égben lakoznék; némely fizikusok még arra is vállalkoztak, hogy ezt a magasságot megmérjék, és igen különös dolgokkal hozakodtak elő. S magam is ezen megismerésem és ISTENnek kinyilatkoztatása előtt úgy tartottam, egyedül az az igazi Ég, amely kerek körben, egész világoskéken, magasán a csillagok fölött összezárul, abban a vélekedésben, hogy egyedül ott volna az ISTEN elkülönült lénye, s csak Szt. Szellemének erejével uralkodnék ebben a világban. Midőn azonban mindez sok kemény ütést mért rám, kétség kívül ama szellemtől származókat, aki vonzódott hozzám, végül is igen súlyos melankóliába és szomorúságba estem, szemügyre véve e világ nagy mélységét, hozzá a Napot és a csillagokat, továbbá a felhőket, az esőt és havat, és szellememben szemléltem a világ egész teremtmését. Amiben aztán minden dologban találtam rosszat és jót, szeretetet és haragot; az értelmetlen kreatúrákban, például fában, kövekben, földben és elemekben ugyanúgy, mint az emberekben és az állatokban. Továbbá néztem a kicsinyke szikra embert, hogy Ég és Földnek e nagy műveihez képest ISTEN színe előtt ugyan mire lehetne tartani. Mivel azonban úgy találtam, hogy minden dologban van rossz is és jó is, az elemekben ugyanúgy, mint a teremtményekben, s hogy ebben a világban az istenteleneknek ugyanolyan jó soruk van, mint a jámboroknak, és hogy a barbár népek birtokolják a legjobb országokat, s hogy a szerencse nekik még jobban is kedvez, mint a jámboroknak, rám szállt a mélabú és igen megszorodtam, és nem tudott megvigasztalni semmilyen Írás, amelyet pedig szinte jól ismertem én: eközben bizonyára az ördög sem pihent, s gyakorta pogány gondolatokat sugallt nekem, amiket itt inkább elhallgatok.

Midőn azonban ily nagy szomorkodásban szellemem (mert kevésbé vagy egyáltalán nem érttem, ki volna ő) komolyan fölemelkedett ISTENben mint egy nagy viharral, és egész szívem és kedélyem, minden más gondolatommal és akaratommal bezárult, hogy ernyedetlenül birkózzék ISTEN szeretetével és irgalmával, s ne tágitson egyetlen pillanatra sem, akkor megáldott, vagyis megvilágosított Szt. Szellemével, hogy megérteném akarátát, és szomorúságomtól szabadulnék; így tört át a szellem.

S ahogyan nekiszánakozott buzgóságomban ily keményen ostromoltam ISTEN és minden poklok kapuit, mintha csak volna még több erőm is, azt se bánva, ha életembe kerülne is (amire persze nem lettem volna képes ISTEN szellemének segítsége nélkül), akkor jó néhány kemény rohamozás után szellemem áttört a poklok kapuin az Isteniség legbenső születéséig, s ott oly szeretetettel fogadtatott, mint a vőlegény fogadja kedves menyasszonyát. Micsoda diadalmaskodás volt az a szellemben, sem leírni, sem elmondani nem tudom: nem is hasonlítható semmi máshoz, csak ahhoz, midőn a halál kellős közepén megszületik az élet, és a halottak föltámadásához hasonlítható. Ebben a fényességben szellemem mihamar keresztüllátott mindenben, és minden teremtményben, fűben és gizgazokban is megismerte ISTENT, kicsoda volna ő, és mi módon volna, s mi volna az Ő akarata: s az én akaratom is nyomban növekedni kezdett ebben a fényben, nagy ösztönöztetéssel arra, hogy ISTEN lényét leírjam."

A szövegrész legkülső rétegében azzal a rémülettel találkozunk, amely a világegyetem mérhetetlen és értelmetlen nagysága láttán a modern embert – az, úgymond, ér-

zékenyebbeket? vagy mindenkit, talán? – óhatatlanul elfogja; jelentéktelen voltunk tudata a legújabb kori ember lelki életének talán legfontosabb elemévé lett, amelyből sok minden levezethető, nem csekély részt az ún. környezeti válság is, és amely az „eleve, úgyis minden elveszett” hangulatában e modern embert sokféle rosszal szemben védekezésre képtelenné teszi.

Böhmének ez a kozmikus rémület a kiindulópontja; az átláthatatlan messzeségekben trónoló Isten képzete már nem elég erős, hogy fönntartsa a létbe vetett bizalmát. Éles hangulati fordulatokban halad előre a szöveg; a kozmikus rémület leírása, hangvételében, meglehetősen különbözik az Aurora többi fejezetének stílusától, félelmetességében is józanabb, hétköznapiabb. De máris változik a dikció; Böhmének erre a rémületre volt szüksége ahhoz, hogy emelkedni kezdessen. Emelkedni is kezd, valóban – de nem külső magasságok felé.

(A barbár népek jó földjeinek említésekor a gyarmatosítás lélektanának tanulmányozója elfojtott mosollyal ismer rá arra az irigységre, amely alól néha a legnagyobb európai szellemek sem mentek; de ez után az elszólás után Böhme nyomban visszatálal a kozmikus fordulat elbeszélésének fősíves zeneiségébe.)

Böhme megvilágosodásának ez a leírása meglehetősen emlékeztet *A szent cél* című Buddha-beszédre, amelyben a Magasztos a maga megvilágosodásának történetét meséli el. (Sőt meglehet, Böhménél még inkább megfordul a világ.) Az a különbség mindenesetre megvan, hogy ez egy vidéki ember beszéde, nem egy királyfié, és – a Buddha-beszédhez képest egyértelműen – Istenre és a Földre vonatkozik.

Az igazi Ég, ahol az Atya is van, itt van a Földön, az Istenség legbenső születésében, és mindenben jelen van, fűben-fában és gizgazokban is.

5 Máshol egyszer, kissé talán el is bizonytalanodva, Böhme megjegyzi, hogy ez az igazi Ég („*der rechte Himmel, welcher ist unser menschlicher eigner Himmel*”) nyilván máshol is („mindenütt”) megtalálható, de őreá egyedül ez tartozik, ez a földi Ég. Amire mint normális emberek: csak rábólinthatunk, na persze, nyilván; de ezzel a „nyilván”-nal már le is mondtunk a térélménynek arról a radikális megváltoztatásáról, amelyet Böhme a mi saját emberi Egünkben egyébként megtalált.

Hiú képzelgés volna arról álmodozni, mi történt volna, ha a nézőpontnak ezt az áthelyezését Gregor Richter és vele végül is az egész keresztyénség elfogadja, és ezzel aztán az egyháztörténet s vele a természethez való viszonyunk is másként alakul; sorsa az emberiséget a materializmus mélységei felé vonta, és ezt a pályát bizonyára be kellett járni. De ma, midőn a mélyponton bizonyos értelemben talán már túl vagyunk (miközben más területeken még egyre süllyedünk, s a természet feletti uralom változatlan erőltetésével már cseppet sem vagyunk „normálisak”), talán érdeemes szemügyre vennünk Jacob Böhme javaslatát, amelyet senki sem vett még eddig fontolóra.

Távolról sem elég (sőt inkább félrevezető), ha a fentebb idézett Böhme-szöveggel kapcsolatban misztikus élményről beszélünk. A tanulatlan suszter persze mulatságosan naiv, és mi sem könnyebb, mint ezért kikacagni, amikor a fizikusok „vakaródzásáról” beszél; igazából azonban nagyon is tudatában van annak (s nekünk azt kell

vizsgálunk, nincs-e igaza ebben), hogy a tér mineműségével s a szellemmel kapcsolatban (amely utóbbiról eddig „kevésbé és egyáltalán nem értette, ki volna ő”) példátlanul új dolgokat hoz elő.

Edmund Husserl *Az európai tudományok válságában* nem győzi bírálni a Galileivel kezdődő mechanisztikus természetszemléletet; de mindmáig sem figyeltünk fel igazán Böhme-nek a redukcionista természettudománnyal egy időben kibontakozó, de vele élesen szembenálló kvalitatív teozófiájára (nem tudom, az ökozófiáról beszélő Arne Naess² ismeri-e Böhmet; ha ismeri, valószínűleg öröme telik benne). Hiába Einstein, hiába újabb térelméletek, a nagy Útelágazás óta változatlanul a böhmei tér(élmény)hez képest külső pályán haladunk.

A böhmei térrel azóta sem foglalkozott senki: a viták többnyire arról folynak, a tőlünk függetlenül létező objektív valóság ilyen vagy olyan természetű-e. Pedig nem valami különcégről volt benne szó: mint Böhme tere Galileiétól vagy Newtonétól, úgy különbözött már Albrecht Altdorfer (1480 k.-1538) festői tere is az itáliai mesterekétől. Altdorfer képeinek örvénylő terei persze nem azonosak Böhme krisztocentrikus terével; de amaz a firenzei centrális perspektíva racionalisztikus terétől, emez a racionalista teológia terétől hasonló módon tér el. Szokványos (hivatalos) térfelfogásunk (ha nem eleve a fiktív A és B pontok közt feszülő távolságfogalomra épül) a megfigyelő szubjektumtól terjed ki a világűr végtelenje felé; a böhmei tér viszont a teljes jelenvaló emberből robban be az istenség benső születésébe. Folytonos, állandó detonáció, nem statikus lét, mint Piero della Francescánál mondjuk, hanem a teremtés második pillanatától fogva maga a krízis. (Ha fölismerjük is, hogy a krízis a teremtés második pillanatától kezdve teljes súlyával jelen van, bizvást örülhetünk annak, visszatekintve, hogy volt olyan időszak, mint Piero della Francescánál és már a görög klasszicitásban is, midőn az ember két lábával állhatott a Földön; észrevesszük azonban azt is, hogy e kezdeti krízis napjainkban ismét s egyre élesebben kirajzolódik; és nekünk a saját korunkkal kell valamit kezdenünk.) Azoknak a hívőknek, akik, például, valamiképpen komolyan veszik (vagy szeretnék komolyan venni) Urunk színéváltozásának eseményét, fontolóra kellene venniük, a maga transzparenciájában az a newtoni helyett nem sokkal inkább a kataklizmatikus böhmei természetfogalomnak felel-e meg. Az persze akkor is csak az egyik szem lesz, metaforikusan szólván, a newtoni mellett; mintha két szemmel néznénk a világba.

6 „Az emberek csupa-öröm kapuja (21–30)

Lásd, így szól a Szellem a Szóban, aki a Föld Szíve, aki fölkél a maga Egében az élet világos villámában, akivel szellemem a maga megismerésében összetetalálozik, és aki által e szavakat írom: Az ember a Föld magvából, egy együvé-testesült masszából csináltatott („értsd a Föld mátrixából, ahol kettős a szem, az egyik ISTENben, a másik ebben a világban, 3 princípiumból”)³ és nem a haragból, hanem a Föld születéséből, mint a Földnek valamely Királya vagy Szíve, s a csillagszületésben a szeretet térfelében állt; de hozzátapadt a harag, azt le kellett volna vetkeznie, mint a gyümölcs vetkezi le a fa keserűségét.”

Böhme szerint Menny és Pokol, szeretet és harag tökéletesen áthatják egymást; ugyanott vannak, de úgy, hogy egyikből a másikba átlátni nem lehet (lásd a szegény és gazdag Lázár példázatát, vagy házaspárok között szeretet és ellenségeskedés hirtelen és gyakran megmagyarázhatatlan váltakozásait). A Szó mint a Föld Szíve s az ember is mint a Földnek valamely Királya vagy Szíve az ember csudálatos keletkezésére, méltóságára és helyére utal (Franz von Baader ezt úgy fogja mondani, hogy az ember, „a maga ősalapota szerint, a Földdel szolidáris, fölbonthatatlan vagy szakramentális kötelékbe lépett”), a harag viszont a pokolra vagyis Isten haragjára, arra a kezdeti katasztrófára, amely miatt az emberlénynak a maga Istenben elrejtett szendregéséből a külső létesülésbe kellett áthelyeződnie. Ez a következőképpen történt:

A teljes Istenség a maga legtökéletesebb esszenciáiból, 7 forrásszelleméből teremtette meg a tökéletes első angyalt, a fény fejedelmét, Lucifert, szinte már önmaga fölé emelve őt. Ez a teljes Istenség Böhme számára távolról sem csak Jóisten (habár föl foghatatlanul jó), hanem irtóztató erő is: félelmetes sötét szakadék, amely Isten haragjának is nevezhető, valójában azonban sem nem félelmetes, sem nem sötét, sem nem harag, mert beragyogja az Isten Szíve, a Fiú; és mivel rajta kívül akkor még senki és semmi nem létezik, Isten sötét szakadékaról tulajdonképpen nem is lehetne beszélni (habár Böhme ezt így nem mondja ki, és nem is beszél róla, minden radikalizmusában is, újra meg újra, bizonyos naiv realizmusba esve).

Lucifer, mintegy az Istenség fölött lebegve, fölismeri páratlan történelmi esélyét (egyáltalában minden történelem kezdetén, 15,11: „Itt vagyok ISTENben és ISTENből formálva, kicsoda tudna legyőzni vagy megváltoztatni engem? Magam akarok lenni az Úr, és uralkodni

élességemmel mindenkiben, s az én corpusom legyen az a Kép, amelyet tisztelni kell, új birodalmat hozok létre magamnak: mert az egész tartomány az enyém, egyedül én vagyok ISTEN és senki más”), és azt képzelve, valóban ő lehetne Isten, 13,116–117: „Amikor pedig Lucifer ily királyi módon megformáltatott, és szelleme a maga formálódásában vagy képződésében benne fölszállt, és ISTENTől szépen és kedvesen fogadtatott s a megdicsőülésbe helyeztetett, azon nyomban meg kellett volna kezdenie akkor a maga angyali engedelmességét és pályafutását, és ISTENben kellett volna buzognia [mintha ISTEN maga tenné] mint kedves fiúnak az atyai házban: és nem ezt cselekedte; hanem amikor fénye megszületett az ő szívében, és forrásszellemait a magasztos fény hirtelen megérintette vagy magába ölelte, akkor ezek annyira örvendezni kezdtek, hogy testükben minden Természet-Jog ellenére fölemelkedtek; és

nyomban magasabb, büszkébb és pompázatosabb megnyilvánulásba fogtak, mint maga ISTEN”, még egy kevéssel Isten fölé emelkedett. Mire eltűnt előle az Isten Szívének fénye, s az Isten rettenetes szakadékában találta magát.

Böhme nagy erejű képekben írja le a kezdeti sémát s a belőle adódó helyzetet.

(13,55–57:) „Hát jegyezd meg: A teljes Istenségnek a maga legbenső és legkezdetibb születésében, a magban ugyan éles és rémületes élessége van, mivel a fanyar kvalitás igen rettenetes, fanyar, ke-

mény, sötét és hideg összehúzóds, akár a tél, amikor olyan kegyetlen a hideg, hogy a vízből jég lesz, és minden elviselhetetlen. Gondold meg, ha télen, amikor ilyen hideg van, elvinnék a Napot, micsoda hideg és egészen durva és kemény sötétség volna akkor; semmilyen élet nem maradhatna meg. Ilyen a fanyar minőség a legbenső magban, magában véve, egészen egyedül, az Istenben lévő többi minőség nélkül: mert a szigor húzza össze a testet és ad tartást neki, és a keménység kiszárítja, hogy meg tudjon állni mint kreatúra,” és (13,63:) „Ez tehát az Isten legmélyebb és legbenső, elrejtett születése, amely miatt haragvó és féltékeny ISTENnek nevezi magát, mint az a 10 parancsban a Sínai-hegyen látható. Exod. 20:5. Deut. 5:9. És ebben a minőségben van a pokol és az örök romlás, továbbá az örök ellenségeskedés és a gyilkos verem: és ilyen kreatúra lett az ördög.”

7 Ez volt a Jacob Böhme kezdeti filozófiai problémája (a Föld problémájával együtt és azzal szoros kapcsolatban) a Rossz eredetének kérdése. Hogy Istenben ott van a harag, nem azt jelenti, mintha akarta volna vagy akarná a rosszat. (13,64:) „Mivel tehát az ördög az ISTENnek esküdt ellensége, s a disputálók s az ördög ellenségei mégis ránk akarják kényszeríteni, higgyük, Isten akarja a rosszat és a jót is, s hogy ISTEN sok embert kárhozatra teremtett volna; azért az ISTEN Szelleme örök ellenségeskedés terhe mellett ez elé a tükör elé szólítja őket: nyílják itt ki a szívük, s lássák meg, micsoda az ISTEN, vagy kicsoda az ördög, vagy hogyan lett ördög belőle.” – hogy ugyanis a rossz Lucifer hübrisze (fölfelé bukása) által jött létre, az ember pedig, ma (a mai ember, amilyenre vált a maga bűnbeesése folytán), szabad választása által válhat honossá a létezőnek ebben vagy abban a térfeleiben.

Lucifer hübrisze mint kezdeti pillanat amolyan ősrobbanásnak tekinthető; amely után Isten már nem tehetett mást, a katasztrófának ebbe a terebé kellett beleteremtenie az Eget és a Földet. (14,73:) „Ettől a viszálytól lett ez a királyság ily sötét, sivár és gonosz: amire új teremtnének kellett következnie.” Az új teremtés nem valamely mindenestül új kezdet, hanem a luciferi világra nézve van: úgyszólván alulról infiltrálja a luciferi teret, Isten természetere szerint, akit Böhme több helyütt együgyűnek nevez. (21,34., „Figyeld ide, te vak pogány, te írásfacsaró és furkapiszkáló, nyisd ki szemedet kerekre, és ne szégyenkezz ez előtt az együgyűség előtt: mert ISTEN a középpontban rejtezik, s még sokkal együgyűbb, de te nem látod Őt.”) Ami már létrejött, azt Isten (éppen mert Isten) meg nem semmisítheti: belülről kezdi átforgatni mint teremtető géniuszt. Így kezdődik Ég és a Föld története, a kietlen és pusztas földön, ahol Isten lelke lebeg a vizek felett; így kezdődik aztán az emberé is. Mert az embernek, eredeti rendeltetése (küldetése) szerint, gyógyítania kellett volna a Földet, amely a luciferi térbe lett beleteremtve, amelyhez hozzátapadt a harag, amely, ily módon, csak mint tökéletlen volt megteremthető. Isten segítőtársa lett volna az ember.

(17,18:) „Amikor Ádám a Föld megromlott szalitteréből,⁴ vagyis abból a magból vagy masszából, amelyet a Teremtő a megromlott Földből kivont, csináltatott, nem ilyen hús volt eredetileg, hiszen akkor teste halandónak teremtetett volna; hanem anyagi erőteste volt, abban kellett volna örökké élnie, és anyagi gyümölcsöt kellett volna ennie. Amely meg is termett neki a paradicsomban, mielőtt az Úr megátkozta volna a Földet.”

8 Az ily módon leírt eredeti ember talán már nem is a legeredetibb ember; a legeredetibb ember talán az az Androgín Szféra („és nem a hermafrodita, aki ennek csak a karikatúrája,” mondja Baader⁵ – hiszen ez a Szféra nem is test), Amely vagy Aki oltal-

mazó burokként ölelte körül egykor a Földet: Isten társa, Szférikus Fiú-Lány, a Földnek a tiszta szemléletiség általi regenerálója. A Föld megromlott szalitteréből formált ember, egy olyan lefelé-ereszkedés következményeként, amely (még) nem bűnbeesés, hanem a félig isteni, félig megromlott Föld felé közeledő Gyógyítás újabb lépése, már megformált ember, szellemember. Amaz a művészet, emez a művész, ha lefordítjuk a dolgot egy olyan későbbi nyelvre, amely – immár a fokozódó bűnbeesés következtében – ma már nem sokkal érthetőbb, mint Isten embereinek ősi nyelve.

A helyzet többértelműnek és bonyolultnak látszik Az Aurora erről a Szféráról nem beszél; a böhmei tradícióból azonban, úgy, amint annak folytatója, Franz von Baader megfogalmazza⁶, világosan kirajzolódik képe. „A kabbalisták a dolog magyarázatául két Ádámot feltételeznek, egy elsőt és egy másodikat. Számukra az első a mennyei (a Philosophie divine szerint Etre divin és Elohim) – az első egészen szellem volt, földi test nélkül, a második a belélehelte isteni lélek által (mert ezt a lelket nem az elemektől kapta, mint az állatok) megelevenített földi test, amelynek az első szerszámaul kellett volna szolgálnia, hogy a teremtettség művét a megromlott Földön végrehajtsa, és egészen paradicsommá változtassa: amiért is a mennyei Földről a sötét Földre, a magától Istentől megkezdett paradicsomba helyeztetett, és a földi Ádámmal egy személyben egyesítettett. Most lett csak Ádám szellem, lélek és test, de a két Ádámot és a két Földet nem szokták megkülönböztetni.” 4,6. (Klein, Einleitung in die Bibel. Straßburg, 1820, 82., és Schöpfung der Welten, 1823.)

Az Androgín Szféra gondolata a „Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra” és a „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremte őt: férfivá és asszonnyá teremte őket” (1Móz 1,26–27) bibliai helyén alapszik; „A többes számot joggal értelmezik a két szexuális potenciára vagy tinktúrára való utalásként”, mondja Baader, de nyomban tiltakozik is az ellen, hogy „a mennyei androgín természetet a földi, némely állatokon előforduló kétneműséggel összekeverjük”. Közelebb kerülünk talán a titokhoz, ha a „férfit és nőt” nem – mai szokás szerint – egyértelműen szexuális lényekként értjük, hanem a házasság misztériumában megszentelődő „férj és feleségként”; megsejtünk akkor valamit abból is, a házasság „intézményének” mai romlása hogyan függ össze a Földdel való kapcsolatunk romlásával. A mi Isten-fogalmunk kínai megfelelője, a k'ien és a k'un ugyanezt a titkot mondja ki – k'ien mint a Teremtő és k'un mint a Strukturaló. A k'ien és k'un Szféra a k'ien és k'un Isten képe-mása. Isten és Ember Kettős-Egysége – Isten és Ember, külön-külön és együtt k'ien és k'un Kettős Egységében – volt kezdetben a katasztrófába beleteremtett Föld őre és ápolója.

A Böhme utolsó befejezett művében, a *Mysterium Magnumban*⁷ megfestett kép, az Aurora képéhez hasonlóan, megőrzi az Eredeti Ember részben testi voltának gondolatát, fenségében azonban semmivel sem marad el a baaderitól: (16,6–10:)

„A Szt. Benső Testiség a tiszta elem felől áthatotta a négy elemet, magában tartva a Föld limusát (mint külső szulfurikus testet), mintha elnyelte volna; az mégis valóságos volt, de olymód, ahogyan a sötétség ott lakozik a fényben, sötétségét a fény előtt nem tudva kinyilvánítani; ám amikor kialszik a fény, a sötétség megmutatkozik. Így tartotta a benső ember a külsőt fogva önmagában, és áthatotta, ahogy a tűz izzik a vasban, s azt hinnéd, tiszta tűz; ha azonban kialszik a tűz, a fekete, sötét vas megmutatkozik. Így volt az első ember is, midőn a paradicsomban állt biztonságosan, ahogyan az idő van ISTEN előtt, és ISTEN az időben, és egyik sem

a másik, s még sincsenek különválasztva nagyon; Amiként az idő ISTEN előtti játék, úgy volt az ember külső élete is játék a benső szent előtt, aki az ISTEN igazi képe volt. A külső szellem és test olyan volt a benső előtt, mint az Isteni kinyilatkoztatás csodája, a Tűz-Sötétség és Fény-Világ szerint, ISTEN nagy mindenhatóságának és mindentudásának tükré; s a bensőt kapta uralkodóul. Ahogyan ISTEN játszik önmagának a külső világ idejével, úgy kellett volna a benső Isteni Embernek a külsővel játszania ISTEN kinyilatkoztatott csodájában ebben a világban, s az Isteni Bölcsességet minden teremtményben, mindegyikben a maga mivolta szerint, föltárnia, a Földben is, a kövekben és fémekben, hisz ezekben is kettős lényeg rejtezik, az egyik a sötét Tűz-Világ ősalapotából, a másik a Szt. Fény-Világ ősalapotából való.”

9 De ez a szellemember olyan létbe helyeztetett, amelynek ura (15,12) „ISTENből csupán a fenséget ismerte meg, de nem ismerte meg a Szót a Centrumban, ki kezében tartja szórólápátját”; mert (14,32) a sajátján kívül „másféle fényt elfogadni nem akart: mert megvetette ISTEN Fiának fényét, amely az ő testén kívül világított, hiszen őbenne villámló fény volt, s mennél tovább tehetette, annál inkább emelkedett, amíg csak vize egészen ki nem száradt s el nem égett, és fénye egészen kialudott; hát így esett meg a dolog.”

És mert (17,19–20) „azt a magot vagy masszát, amelyből Ádám csináltatott, az ördög megromlott vágyakozása némileg megfertőzte, Ádám is vágyakozott az ő anyja után, vagyis szeretett volna enni a Föld megrontott gyümölcséből, amely a maga külső megfoghatóságában gonosszá lett, a Harag Tüzeiben pedig keményen kézzelfoghatóvá. És mert Ádám olyan gyümölcsre vágyott, amely olyan volna, mint a megrontott Föld, a természet képzett is neki olyan fát, amely olyan, mint a megrontott Föld. Mert Ádám volt a természet szíve, azért segített neki animális (lelki) szelleme abban is, hogy létrehozza ezt a fát, amelyről annyira szeretett volna enni.”

Ilyen értelemben beszélhetünk tehát ma természetrombolásról; Ádámnak mint a Természet Szívének a romlásból való helyreállítás lett volna a feladata, és erre most ez a szív is romlásba fordult.

Fölmerül bennünk a kérdés, valóban így történt-e minden, érdemes-e foglalkoznunk e régi képpel. Választ – talán csak ideiglenest s tán csak magamnak – az egzisztenciális morfológia fogalmának létrehívásában találtam: egy önmagában véve koherensnek és sokatmondónak tekinthető formarendszert – például a böhmeit – megkísérlek benső történetisége szerint nyomon követni és megélni (ez volna a formarendszer), s amennyiben reám vonatkozóan, sőt egyáltalán a létezést mélyen megvilágítónak bizonyul, többféle módon (morálisan, életem gyakorlatában, hitbeli törekvéseimben stb.) hatni engedem magamra (az egzisztenciális döntések síkján valamely igazságig is eljutok).

Ha meg kellene festenem a Szférát, vízfestékekkel festeném meg, kék és sárga vonalakkal; a kék *k'ien* színe, az Égé, a sárga *k'un* színe, a Földé, bizonyos (bár megglehetősen bonyolult) összhangban Goethe *Szintanával*, amelyben a kék a – szellemi, jó értelemben vett – sötétséghez, a sárga a – szintén szellemi, jó értelemben vett – fényhez legközelebbi szín. Ha én készíteném a tanterveket, már az általános iskola első osztályaitól fogva több órát fordítatnék az ilyen Szín-Gömbök megfestésére, többféle változatban; roppantul fontosnak tartanám ezt szellemi-lelki egyensúlyunk megteremtésének, egy ilyen egyensúly lehetősége kutatásának érdekében.

A természettudományos tények és az archetipikus képek erőszakos és elszietett össze-

kapcsolásával szemben erős fenntartásaim vannak; egy napjainkban széleskörű elismertségnek örvendő nézet azonban meglepő megfelelésben van a böhmei létanalízissel. Az ember megjelenéséig, eszerint, tulajdonképpen minden rendben lett volna a Földön; a bioszféra pusztulása az ember megjelenésével veszi kezdetét, az emberi intelligencia növekedését követő, egyre gyorsuló ütemben, mind a mai katasztrófaig. A Szféra, az Eredeti Ember itt a kezdeti Föld durvaságait gyógyítgató, az őslények intenzíven luciferi világát átváltoztató folyamatokat, törvényszerűségeket, statisztikai véletleneket jelentené, megjelenéséig a finomultabb formáknak, annak a csudálatosan arányos Közép-Földnek, amelyet mi is láthattunk még gyermekkorunkban; az állatok bemutatását követő testbezuhanás, az Állat-Ember megjelenése pedig az ún. emberré válást, midőn egy állat kezdi megérteni az addigi átváltozást irányító folyamatokat, *de nem a maga módján*. Az Eredeti Kozmikus Intelligencia egy része, mint valami légi balesetben, lezuhan az emberi föbe, bezárul az emberi agykaponyába; a Föld Fölötti Jelenlét narcisztikus, önző és analitikus intelligenciává torzul, és épp ez által hatékonyabb és élesebb lesz.

Amely hatékonyság csak félig-meddig felel meg az isteni Szféra által már nagy mértékben temperált földi valóságnak; mint luciferi kreáció, e valóság számos elemével nem számol, nem is tud számolni velük. Baader fokozatos bűnbeesésről beszél: egyoldalúságunkból következő rossz alkalmazkodó-képességünk csak lassacskán vevődik észre. A Föld igazsága sokféleképpen van jelen, az igazsága ellen s az igazsága fenntartásáért vagy helyreállításáért vívott küzdelem is sokféleképp folyik (s vannak embercsoportok, épp a Böhme által barbároknak nevezett népek közt, akikre a böhmei bűnbeesés kevésbé vagy egyáltalán nem vonatkozik); csupán a mi korunkban, és kezdeti impulzusában épp a nyugati civilizáció által válik a bukott ember nyíltan sátnivá; midőn némely tudományos körök kertelés nélkül hirdetett célja a félig-gép ember megalkotása.

10 (14,35:) „Kérdezed: Hát a teljes ISTEN ne tudta volna az angyalok megteremtése előtt már, hogy ilyen eseményekre fog sor kerülni? Nem tudta; mert ha tudta volna ISTEN az angyalok megteremtésének ideje előtt már, örök, előre megfontolt szándéka lett volna az akkor, s nem volna benne ISTENNEL szembeni ellenségeskedés: hanem ISTEN már kezdetben ördöggé teremtette volna őt.”

Vagyis a történések kezdetén már olyasvalami történt, ami Isten akaratától élesen eltér. Későbbi években, mintegy a félreérthetőségek elkerülése végett, a következő sorokat iktatja be ide Böhme: „Haragia szerint persze tudta ISTEN, de nem tudta a szeretet szerint, amelyről ISTENNEK neveztetik.” A 14,72-ben azonban (s oda később sem került magyarázó passzus) még sötétebb színekkel, még félelmetesebb erővel festi meg Böhme a kezdeti képet: „Azt mondd erre: ISTENNEK ellenállást kellett volna tanúsítania vele szemben, akkor nem fajultak volna idáig a dolgok. Igen, szegény vak ember, nem egy ember vagy egy állat állt ott akkor ISTENNEL szemben, hanem ISTEN volt ISTEN ellen, egy erős egy másik erős ellen: Továbbá hogyan állt volna ellen neki ISTEN? a barátságos szeretettel nem ment a dolog, Lucifer azt csak megvetette, és maga akart ISTEN lenni.” Mégis, a 14,73 – nem betoldás – ismét csak gyöngíti a gondolat félelmetes fönségét, miközben teológiai értelemben talán elviselhetőbbé teszi: „Ha ISTEN a haraggal szállt volna szembe vele, aminek végül mégiscsak meg kellett történnie, akkor ISTENNEK önmagát kellett lánggra gyújtania a sza-

litter kvalitásaiban, amelyben Lucifer király lakozott, és erős buzgalomban küzdenie ellene. Ettől lett a királyság ilyen sötét, sivár és gonosz: amire új teremtnésnek kell következnie.”

A lét hasadottságának félelem nélküli leírásával van dolgunk, amely látszólag igen közel kerül a Két Isten – a Jó és a Gonosz – gondolatához, az *Aurora* hangulatában azonban nem ezt jelenti (mondják, igazából Ahura Mazda és Ahrimán iráni tételében sem erről volt szó). Számtalan etikai dilemma leírható ezzel a képpel: lásd például a viviszekció pártolóinak és ellenzőinek vitáját; midőn amazok a nagyobb rész üdvére (vélt üdvére?) hivatkoznak, míg emezek szerint valakinek annak az egy, halálra rémült, szegény, megkínzott párának a pártján is kell állnia, még hozzá abszolút módon: és ki más volna az, mint, ha van, az Isten. Böhme itt élesen kimondja a döntés gondolatát, megelőlegezve, ha tetszik, Kierkegaardt és az egzisztenciálfilozófiát és –teológiát; de mélyebb indoklással és természetrajzilag is radikálisabban, mint ezeket többnyire érteni szokták.

11 „*Im Centro eine Finsterniß*”, mondja az *Aurora* talán legfeledhetetlenebb szava (8,7), „a Központban valamely sötétség”; „A sötétség pedig el van rejtve a fény közepében, vagyis, ha valamely teremtmény a fény erejéből volna csinálva, és ebben a fényben feljebb akarna buzogni és hevesebben, mint maga ISTEN, kialszik akkor benne az a fény, s a világosság helyett sötétsége lesz; megtudja akkor az a teremtmény, hogy közepén valamely sötétség rejtetik.”

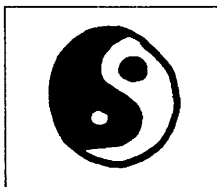
Ismét Lucifer elsötétülésének leírása, de mintha képzavarban; nem Isten haragjának iszonyatos telét ragyogja be Isten Szívének Napja, hanem a fény középpontjában lakik a sötétség.

Mielőtt ezen a (távrolról sem csak látszólagos) ellentmondáson rágódni kezdenénk, térjünk vissza legfontosabb, címadó idézetünkhöz, amely szerint az ember a Föld Szíve (71–72. o.), onnan, hogy „de hozzátapadt a harag, azt le kellett volna vetkeznie, mint a gyümölcs vetkezi le a fa keserűségét”: (21,31–34:) „És ez az, amit nem tett meg; hanem hátraesett a szeretetből a haragba, és halott anyja után vágyakozott⁸, hogy ennék belőle, és melléből szopnék, és az ő törzsén állna. S ahogy küzdött, ez sikerült is neki: legkülső születésével anyja halálába sodortatta magát, és életével a szeretetből a haragos csillagszületés terébe. Ott áll most Ég és Föld között, az ördög szemeláttára, a maga birodalmában, amely ellen az ördög folyvást harcol és küzd, vagy azért, hogy országából száműzze, bele a földbe, vagy hogy a pokolban a harag gyermekévé változtassa. Figyeld ide, te vak pogány, te írásfacsaró és furkapiszkáló, nyisd ki szemedet kerekre, és ne szégyenkezz ez előtt az együgyűség előtt: mert ISTEN a Központban rejtetik, s még sokkal együgyűbb, de te nem látod Őt.”

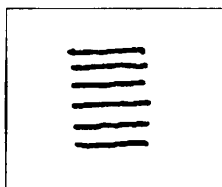
Böhme itt visszatér ahhoz a képhez, amelyben a Nap ragyogja be a teljes Istenség legbenső születésének rémületes, kemény, sötét és hideg terét; azzal a jelentős különbséggel azonban, hogy itt nem az Isten Szíve, hanem maga Isten az, aki a középpontban rejtetik.

Különös fordulat tanúi lettünk. Ha „a Központban valamely sötétség” és Istennek a sötétségben ragyogó Szíve (vagy a Központban rejtőzködő Isten) két képét egyesítjük, a közismert jing-jang korongot kapjuk.

„A víz kívül sötét és belül világos, mert a jangban gyökeredzik, a tűz

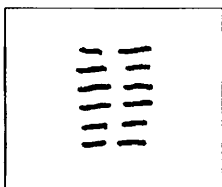

kívül világos és belül sötét, mert a jinben gyökeredzik; hogy az ősprincípium táblájában a jang mozgása közepette fekete alap van, a jin nyugalma közepette fehér alap van, az a fentieket fejezi ki”, mondja a *hszing-li-cing-ji*⁹. A párhuzam nem véletlenszerű és nem külsőséges, hanem Lét és Semmi, fény és sötétség, Régi Ég és Későbbi Ég, Pozitív és Negatív mélységeiből fakad, amelyekbe az emberi szív közvetlenül beleláthat: A változások könyve, a *ji king* (amelyben a *jin-jang* elméletnek még alig van nyoma, de amelyen az nagy mértékben alapszik) lenyűgöző következetességgel ír le egy *mutatis mutandis* is a böhmeihez hasonló drámát. Éppen csak a Gonosz az, akinek a kínai klasszicitásban nincs helye; annál érdekesebb, hogy a dolog ő nélküle is elbeszélhető. (Anélkül, hogy e kérdésben döntésre jutnánk, a kétféle elbeszélési mód közötti nyitott ürességbe állva többet megérthetünk *hübrisz* és kísértés lényegéből, mint ha csupán az egyikhez ragaszkodunk.

az (alulról számított) első öt vonal Jó Sárkányából a legfölső vonal Pusztító Sárkánya.

Csakhogy a *ji kingben* egy másik *hübrisz*szel is találkozunk, a 2. hexagraméval, *k'uné*val, a Strukturálóéval: ott az első öt vonal Jó kancája (a földi terhek hordozója, a szel-

lem ideáinak megvalósítója) változik át a legfölső vonalban Hamis Sárkánnyá; s midőn ezek egymással háborúznak, Ég (*k'ien*) és Föld (*k'un*) vére omlik, a Kék és a Sárga – ami a goethei színtan polaritásának felel meg. A *ji king* inkább algebrailag megjelenített Két Bajkeverője (egyetlen egyszer a *ji king* szövegében is fölsejlik a Sötét Úr – habár ott súlyos értelmezési és fordítási

problémákról van szó) inkább Rudolf Steiner hideg intellektuál Ahrimánjának és érzéki-művészi Luciferének felel meg, akik – mint Steiner mondaná – a böhmei Luciferben össze vannak keveredve. Való igaz, akivel ma a lét minden pontján konfrontálódunk, az a világot gépként felfogó Ahrimán; ki azt akarja, hogy mi is annak tekintsük, gépnek, s hogy valóban mindenestül géppé váljék a végén. Böhme zseniális létértelmezésében – ha a korra jellemző „várj, te mocsokjancsi, majd én beolvasok neked”-szerű kirohanásokat lehántjuk róla – a Gonosz nem mint Krampusz jelenik meg, hanem a lét benne rejlő lehetőségeként. Választás kérdése, bizonyos értelemben, ezt választom-e vagy a Másikat; s ahogy telnek-múlnak az évek, egyre többször, egyre féltetesebb helyzetekben kerülünk ilyen választások elé. A körülmények az ilyen választásokat egyre kevésbé könnyítik meg: a böhmei létanalízisben az Ellenségnek is „igaza” van. Nincs szükség külön pokolra, a lét egyik aspektusa már maga a pokol; nézhetem ugyanazt a lényt vagy entitást végtelen személyes szeretettel, s tekinthetem kozmikus Mengeleként kísérleti tárgynak. S mégsem csak fekete-fehér ez a világ; baaderi értelmezésében az attrakció és expanzió rotációba fog, egymás körül, míg meg nem értik, hogy szükségük van a Harmadikra, a Közvetítőre; a szeretet a vágy nyomorúságából és szorongásából születik, az erény a bűnből.¹⁰

12 A Szellem és az Ember egyaránt a Föld Szíve; úgy tetszik, minden ezen a helyen dől el (ilyen értelemben a hely maga a Föld). Garma C. Csang, XX. századi buddhista tanító a keresztyénség és a buddhizmus közti különbséget többek közt abban látja, hogy a keresztyénség (a bibliai vallás) számára a Föld kiválasztott hely, csatatér, amelyen az Isten ügyéért folyó küzdelem eldől, míg a buddhizmus szerint a végtelen űrben számtalan világ és számtalan Föld van, és ha majd elpusztul a Föld, azok a lelkek, akik itt nem tudták megtanulni leckéjüket, áthelyeztetnek egy másik csillagis-
kolába. Ne firtassuk, ezúttal, helyesen értelmezi-e ezzel Garma C. Csang a buddhizmus térfelfogását (sok minden szól az ilyen interpretáció mellett, sok minden ellene is, például *pathaviszannyá*, a földtudat alapvető jelentősége a meditációs úton); Jacob Böhme mindenesetre, e szerint a különbségtétel szerint, pontosan ilyen (nem-buddhisztikus) keresztyénnek bizonyul. Bevezetőül jellemezni próbált térfelfogása szerint a „vannak más világok is” gondolata nemcsak blaszfémikus, hanem értelmetlen is – ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy *de facto* ne létezhetnének valahol hasonló égitestek. Csak épp az erről való gondolkodás maga is már a házasságtörés felé vezet; „St. Martin szerint az ember első vétke a házasságtörés volt, amely, mivel asszony még nem létezett, a szellemi szaporító erővel való visszaélést jelentette.”¹¹ Ha Franz von Baader Föld és ember egyedülvaló voltát a házasság misztériumával jellemzi, az analógiát most Böhme értelmében kiegészíthetjük azzal: a házasság felek fejében megfordulhat persze a gondolat, „talán mások is vannak így, mint te-meg-én”, semmiképp sem törhetik azonban át saját centrális meghatározottságukat azzal a gondolattal (vagy hát, csupán, mint sajnos tudvalevő, a misztérium elvesztésének terhe mellett), hogy „ez a te-meg-én egy valaki mással létrehozható te-meg-éntől lényegében nem különbözik”. Mert abban az értelemben, amelyben a házasság a „*teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra*” (a *k'ien* és a *k'un*) Eredeti Egységét jelenti, nincs másik te-meg-én; amennyiben viszont *de facto* persze van, mint kísértés létezik, Isten eltüntetéseként létezik, mint a Fényember fölrobbanása utáni helyzet létezik – mint maga a Feladat; amelyben, mondanom se kell, a „többiek” nem jelentenek semmi rosszat; épp ez a paradoxon a rotáció. Az a mondhatatlan szorongás, amely a figyelmesebb embert az ún. ökológiai krízis (katasztrófáról kell inkább beszélnünk) eseményeivel kapcsolatban elfogja, csupán Föld és ember legszemélyesebb összetartozásával magyarázható. Emberi lehetőségeinken belül – és ez Isten kegyelme – *de facto* sincsenek „más lakható égitestek”; ne feledjük azonban, hogy a „más földrészek felfedezése” az ökológiai bűnbeesés egyik leggonoszabb lépése volt.

13 Így vár Jacob Böhme új Eget és új Földet, olymód, hogy a lélek és a Föld sorsát egymással összefüggésben látja; összefüggésben levőnek a halált is azzal, amit a Föld fokozatos felmorzsolódásának is nevezhetünk; összefügg egymással, talán ugyanaz mindkettő feltámadása is.

(19,58–65:) „Kérdezhetné valaki: Hát mindhárom születés benne van a Földben? Bizony, az élet átkel a halálon: a legkülső születés a halál; a második az élet, amely a harag tüzeiben és a szeretetben áll; a harmadik a Szt. Élet. (...) Amikor azonban a harag benne lángra gyúlt, akkor a halálban meggyilkoltatott: amit nem úgy kell érteni, mintha teljesen halott volna; mert ho-

gyan is halhatna meg ISTENben valami teljesen, aminek öröktől fogva élete volt? hanem a külső születés van elégve, megfagyva, vízbe fúlva és megmerevedve. A második születés pedig újjászüli a legkülsőben az életet: míg a harmadik az első és a második közt születik, vagyis Menny és Pokol között, a harag tüzének közepette, s a szellem áthatol a harag tüzén, és megszüli a Szt. Életet, amely a szeretet erejében áll. És ez az a születés, amelyben feltámadnak majd a holtak, azok, akik szent magot vetettek; akik pedig a harag tüzében vetettek, a harag tüzében fognak feltámadni. Mert a Föld újra élni fog: mivel az Istenség Krisztusban újjászülte a maga teste által, és ISTEN jobbjára emelte; de a harag tüze a maga születésében marad. Ha pedig azt akarnád mondani, nincsen élet a Földben, vakon beszélsz: hisz láthatod, hogy fű és gizgazok nőnek ki belőle. És vakon szólnál akkor is, ha azt akarnád mondani, csupán egyféle születés van: a fű-fa, mely belőle kisarjad, nem föld; a fa gyümölcse sem fa; a gyümölcs ereje sem ISTEN, mert ISTEN el van rejtve a Középpontban, mindhárom természetes születés legbenső születésében, és nem ismeret meg, csak az ember szelleme által; s a külső születés sem ragadhatja meg vagy tarthatja meg, hanem Ő tartja és formálja meg a gyümölcs legkülső születését.”

Böhme szempontja nem a környezetvédő vagy ökológusé, kinek számára a bioszféra egységes rendszer és megőrzésre érdemes érték – talál ő kivetni valót a természetben eleget: (19,59:) „A külsőképpen Föld keserű bűz, és halott, ezt mindenki érti (...) különben nem volna ennyire fanyar, keserű, savanyú és mérges, és nem teremne ilyen mérges, gonosz férgek sem”, van rossz szava még a kövekre, a hegyekre is; máskor azonban természetszeretete a legédesebb – Stefan Lochnerre emlékeztető – képeket produkálja (ezektől voltak annyira elragadtatva a német romantikusok): (12,31–32:) „Kihez hasonlítsam hát az angyalokat? A kisgyermekhez hasonlítom őket, aki májusban, midőn a szép rózsák virulnak, kísértálnak együtt a szép virágocskák közé, és leszedik őket, és szép koszorúcskákat kötnek belőlük, és kezükben hordják őket s örülnek nekik, és egyre csak a szép virágok sokféle formájáról beszélnek, és kézen fogva sétálnak a szép virágocskák között, és hazatérve megmutatják őket szüleiknek és örülnek, mire a szülők is örülnek gyermekeiknek, és együtt örveleznek velük. Hasonlóképpen a Szt. Angyalok is az Égben megfogják egymás kezét, és sétáfkálnak a szép mennyei májusban, s a mennyei pompa kedves és szép növényeiről beszélgetnek, és ISTEN boldogságos növényeiből esznek, s a szép mennyei virágocskákat használják fel játékaikhoz, és szép koszorúcskákat kötnek belőlük, és örveleznek ISTEN szép májusában.” – Amely kettősség értelmezése (Böhmében is, a természetben is) valóságos labirintusba vezetne, ha most nekifognánk: a kövek bírálgatásához mai szemmel (s pláne, ha valaki szereti a köveket) jókora adag naivitás kell; de azért azt is mindenki érzi, hogy a skorpió mérge és a szá móca íze más-más forrásokból származik. Ki tudja, nem bizonyul-e holnapra már a természet értékmentes szemlélete is balgaságnak.

Böhme nem a mai ökológiai válságról beszél (Baader már arról fog beszélni, egyértelműen és prófétikusan), de Luciferben, aki Istenből csak a hatalmat és az eszt értette meg, a szeretetet és az Ígét nem („aki kezében tartja szórólapátját”) könnyű fölis-mernünk azt a szellemet, aki a redukcionista természettudomány létrehozatalának idejében megszálta az európai agyakat, és elszakítva bennünket Ősforrásunktól, könnyörtelen erővel belevezetett ebbe a válságba.

14 Böhme a kvalitásokat – szó szerint így: *die Qualitäten* – Isten hét forrásszellemével – *die sieben Quell-Geister Gottes* – azonosítja: ezek a fanyar (vagy savanyú) amely, ha Lucifer magát benne lángra gyújtja, Isten haragjává változik, az édes, a keserű, a forróság (vagy tűz), a szeretet, a hang (vagy csendülés), hetedikként pedig a másik hatból születő *corpus*, a természet igazi szelleme, sőt a természet maga. A kvalitásokban való filozofálással – és „filozófia” itt természettudományt is jelent –, nem is olyan korszerűtlenül, hiszen a győzelmi menetének éppen csak nekivágó redukcionista természettudomány mellett megvolt akkor a lehetősége a kvalitatív filozofálásnak is (lásd például a Böhmétől annyira különböző Leonardo da Vinci néhány naplójegyzetét) elvetette lelkünkben egy egészen új, egykor majd lehetővé váló természettudomány (lásd Goethe mára jobb körökben egyre elfogadottabbá váló próbálkozásait) első magjait; ebben a filozófiában Isten nem a jelenségek mögött áll, valahol messze-messze, nyugdíjasként visszahúzódva mint Szenilis Órás, hanem élő Istenként ma is mindenben jelen van. Mégis, a Böhme-olvasónak sincs könnyű dolga: az Isten emberéből kikibukik a bogaras suszter, a tanulatlan ember jellegzetes okoskodása; Böhme ilyenkor a hét kvalitásból ugyanolyan mechanisztikusan bűvészkedi elő a jelenségeket, mint szintelen, szagtalan, hangtalan atomjaikból a redukcionista.

De újra meg újra ott van a Génusz is. Bámulatos, midőn arról beszél, hogy az erők kölcsönös egymást-áthatása szerint az almában is ott van az Isten haraga is, a Krisztus is (8,21–22:), „a fanyar kvalitás leküzdése, ISTEN irgalmának forrása, amely legyőzi a haragot, amely a fanyar forrást megszelídíti, amelyben ISTEN irgalma fölszáll. Hasonlatát az almában találod, ez kezdetben fanyar; midőn azonban az édes kvalitás kényszeríti és leküzd, egészen szelíd lesz és eledelre kedves; így van ez az Isteni Erőben is. Mert ha az Atyaisten irgalmáról beszélünk, az Ő erejéről szólunk akkor, a szalitterben lévő forrásszelleméről, amelyekből szerelmes Szíve vagy Fia megszületik”; a *The Secret Life of Plants* 20. századi megfigyeléseire emlékeztet, ha ugyanebben a fejezetben hosszan ecseteli (látni véljük a virágos réten heverésző Böhmét, amint mágikus szenderegésben belép a növény belsejébe), miként kergetőznek és üzekednek a növényi szárban, a kívülről rátörő forróság hatása alatt, a mag kicsírázásától a virág, majd a termés létrejöttéig a keserű, a fanyar és az édes íz; és egészen csudálatossá válik, midőn a 7. szellemről így ír (11,54–58): „Halljad hát, milyen a természet formálódása a hetedik szellemben: Az édes víz a természet kezdete; a fanyar kvalitás pedig összehúzza, míg természetessé és foghatóvá nem válik, anyagi módon szólván. Ha pedig összehúzódott, olyanná lesz, mint az égi kék: midőn azonban a fény vagy a villám kihasad benne, olyan, mint a nemes jáspis, mint az üvegtenger, ahogy a magam nyelvén mondanám, amelybe belesüt a Nap, és egészen tiszta és világos. Amikor azonban a keserű kvalitás is megjelenik benne, osztódik akkor és formálódik, mintha csak élne, vagy mintha ott keletkezne benne az élet, és zöldes formát ölt, mint a zöld villám, emberileg szólván, egészen elvakul tőle az ember, és nem tud belenézni. És ha a hőség is megjelenik benne, a zöld forma félig vörössé válik, mint amikor a zöld villámból előragyog egy karbunkulus kő. De ha az a fény ragyog bele ebbe a Természet-Tengerbe, amely az ISTEN Fia, megkapja akkor a maga sárgás és fehérés, semmihez sem hasonlítható színét: Meglátni azt csak ama másik életben fogod. Mert ez most már az igazi Természet-Ég, amely ISTENből való, amelyben a Szt. Angyalok élnek, és amelyből kezdetben teremtettek.”

Ez az Apokalipszis nyelve és a böhmei színelméleté (amely, nem úgy, mint a redukcionista newtoni, tisztán látja a színek mennyi-isteni-természeti helyét és funkcióját) s egy eljövendő természettudományé, amely a Földet az Égből, az Eget a Földből magyarázza majd. (21,69–70:) „Lásd a Föld titkát; ahogy a Föld szül, úgy kell neked is szülnöd. A Föld nem ugyanaz, mint a belőle kisarjadó test, hanem annak a testnek az anyja; amiként a te húsod sem a szellem, hanem a hús a szellem anyja. De mindkettőben, a Földben is és a te húsozban is el van rejtve a tiszta Istenség fénye, s az áttör, és testet szül neki ama test mineműsége szerint: mert amilyen az anya, olyan lesz a gyermek. Az ember gyermeke a lélek, és megszületik a csillagszületésben a húsból; a Föld gyermekei pedig fű és gízgazok, fák, ezüst, arany, mindenféle ércek.” Anélkül, hogy a környezeti katasztrófát név szerint említene, Böhme mélyebben látja összefüggéseit, mint a mai kétségbeesettek: mindenestre messzebből érkezőnek és nagyobb messzeségekbe futónak. Egy magasabb értelemben vett Környezet katasztrófája az, mint amilyenek többnyire érteni szokták, a Körülvevő, a jaspersi *das Umgebende* katasztrófája, Ég és Földé, Isten és ember kapcsolatáé; majd háromszáz évvel Nietzsche előtt élesen látja azt a pontot, amelyben kérdéseink összefutnak, ha másféle választ ad is erre a pontra, mint Nietzsche az ő híresebbé vált „Isten meghalt”-jával (21,71–72:)

„Azt mondod erre: Dehát hogyan találhatnám meg helyemet a Föld születésében, hogy értenék is valamit belőle? Lásd, a Föld születése a maga születésében áll, akárcsak a teljes Istenség maga, és nincs semmi különbség, csak a haragban való romlás, amelyben a megfoghatóság áll; egyedül ennyi a különbség, s a halál ISTEN és a Föld között. Tudnod kell, hogy ISTENnek mind a 7 szelleme a Földben van és szülnék, akárcsak az Égben: mert a Föld ISTENben van, és ISTEN sohasem halt meg, hanem csak a legkülső születés halott (...).”

Jegyzetek

¹ Jacob Böhme: *Sämtliche Schriften*. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von 1730 in elf Bänden, begonnen von August Faust, neu herausgegeben von WILL-ERICH PEUCKERT. Erster Band: *Aurora, oder Morgenröthe im Aufgang*. Fr. Frommans Verlag Stuttgart, Günther Holzboog, 1955

² Arne Naess: Az ökológiától az ökozófiáig (részletek); In: *Természet és szabadság*. Humánökológiai olvasókönyv. Szerkesztette Lányi András, Budapest, 2000, 61–71.

³ Böhme későbbi betoldása az első kiadásban

⁴ Szalitter vagy szalinter, tulajdonképpen *sal nitri*, salétrom. Böhme által többértelműen használt fogalom, amelynek első szinten valamely lény pusztá anyagi alapját kell jelölnie. Szerepet játszik továbbá a negyedik s a hetedik természeti forma „szalnitrikus ijedelménél” (*salnitrischer Schrack*), amennyiben a többi természeti formára hatva próbálja őket tökéletességre vinni. (Friedrich Schulze-Maizier szerint)

⁵ Franz von Baader: *Bemerkungen über das zweite Kapitel der Genesis, besonders in Bezug auf das durch den Fall des Menschen eingetretene Geschlechtsverhältnis*. In: Baader: *Über die Begründung der Ethik durch die Physik und andere Schriften*. Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1969, 85.

⁶ Uo. 73.

⁷ MYSTERIUM MAGNUM, oder Erklärung über Das Erste Buch Mosis, Von der Offenbarung Göttlichen Worts durch die drey Principia Göttlichen Wesens, auch vom Ursprung der Welt und der Schöpfung, Darinnen das Reich der Natur und das Reich der Gnaden erklärt wird. Zu mehrerm Verstande des Alten und Neuen Testaments, was Adam und Christus sind und wie sich der Mensch im Licht der Natur selber erkennen und betrachten soll, was Er sey, und worinnen

sein seitliches und ewiges Leben, auch seine Seligkeit und Verdamniß stehe. Eine Erklärung des Wesens aller Wesen: Dem Liebhaber in Göttlicher Gabe weiter nachzusinnen. Angefangen zu schreiben noch vorm Jahr 1622. und vollendet im Jahre 1623. von Jacob Böhm. Gedruckt im Jahr des ausgebornen grossen Heils 1730.

⁸ Az „anya” szónak itt nincs olyan értelme, mintha Böhme az anyaiságról akarna rosszat mondani; egyszerűen valamely viszonyt fejez ki; máshol pl. a német nyelvet nevezi édesanyának.

⁹ Idézi Gabelentz: *Grammatik der klassischen chinesischen Schriftsprache*. 202.

¹⁰ Uo. 35.

¹¹ Baader: i. m. 75.

Theaitétosz és Parmenidész – Badacsonyan

A Sidney-i Olimpiászt követő év július havában egy napsütéses késő délutánon elmerengve üldögéltem a Badacsony déli odalának egyik lugasában. Hátamat a gerendának támasztva, egyik lábamat a padon kinyújtva bámultam a Balaton szürkés-kék tükkrét. Figyeltem a futó felhők árnyékát, a fentről parányinak tűnő hajók nyomában szétágazó hullámcsíkokat. Előttem, a vastag tölgyfaasztalon egy gömbölyded kancsóban aranysárga rizling. Mellette gyöngyöző ásványvizes üveg. A szőlőlevelek nyújtotta félárnyékban bársonyos légáramlatok simogatták arcomat. Fatányérról sajt szeleteket, almát és apró kenyérkockákat eszegettem. Külvilág és a lelkem harmonikusan eggyé olvadt. Megállt az idő. A másodpercek helyett örökkévalóságok váltották egymást. Minden görcsös gondolkodni akarás nélkül, valahogy azonossá váltam azzal, aki vagyok. Teljes felületeimmel érintkeztem a valósággal. Így figyeltem fel a szomszédos asztalnál üldögélő fiatalemberre. Nem látszott rajta semmi különös, hacsak az öltözkését nem tekintem annak. Durva szövésű tógát, és a lábán sarut viselt. Arcának karakteres mediterrán vonásait kiemelte a pelyhedző szakáll és a kreol bőr. Sötét hajának kusza fürtjeit meg-meglengette a szél. Szemmel láthatólag várt valakit. Asztalán, a nagy boroskancsó és a szódásüveg mellett két pohár. Néha a kapu felé tekintgetett. Mindazonáltal nyugodtan viselkedett, türelmetlenségnek, sietségnek semmi nyomát nem lehetett felfedezni rajta. A várt személy csakhamar meg is érkezett. Magas, ruganyos léptű, meghatározhatatlan korú öszes férfi, agyonmosott világoskék farmernadrágban, fehér pólóban, kisméretű, bőr válltáskával. Ahogy megpillantotta a fiatalembert, elmosolyodott, és azonnal feléje indult. Meggyőződésem volt, hogy mindketten külföldi turisták, talán apa és fia, ám megdöbbenve konstatáltam, hogy értem minden szavukat. Így lettem akaratlanul fültanúja párbeszédüknek. Több alkalommal is néven szólították egymást, tehát azt is megtudtam, kik ők. Mivel beszélgetésük nem tűnt bizalmasnak, sőt, – bár ennek nem adták tanújelét, mégis – mintha számítottak volna rá, hogy hallom őket, szándékoltan is oda irányítottam a figyelmemet, s ez egyáltalán nem esett nehezemre.

PARMENIDÉSZ: Bocsanat a késésért!

THEAITÉTOSZ: Jöjj, ülj le, még épp csak elmélkedni kezdtem. Távoli népek bölcsei, kik gondolathalmazait egymáséira építik, kora messzeségbe tűnő ébredezőik, kik évezredeknek alkottak fogalmakat és önmagam társalogtunk kimondatlan szavakkal.

PARMENIDÉSZ: De jó megpihenni! Kényelmesen hátradőlni a karszékben, kinyújtott lábakat keresztbe fonva billegetni, hallgatván a szellő lágy neszt a fákon, s a mada-

rak énekét. Hús árnyak közt figyelni, amint a fáradt alkonyat elhinti kihunyó fénysugarait a szemközi házak falán. S ott lenn a tó tiszta tükre!

THEAITÉTOSZ: Töltsük hát a nemes bor angyalát lelkünkbe frissítő ihletül!

PARMENIDÉSZ: Egészségedre! Éljen az élet, és a nemes, emberhez illő eszmélődés!

THEAITÉTOSZ: Úgy legyen, ahogy mondod, s tartson egy örökkévalóságon át!

PARMENIDÉSZ: Ez jólesett. Ó, Theaitétosz! Beh szép ez ország! Ki sem mondhatom, mennyire szeretem! S ez, minő megszentelt hely az elmélkedésre!

THEAITÉTOSZ: Hihetetlen, hogy veled, kitől zord emberöltő választott el, így tanítasodat csak mások ajka által ismerhettem, most évezredek múltán kortársként társaloghatok. S milyen bizsergető tudat, hogy okfejtéseinkben immáron az athéni fénykor óta eltelt századok során felhalmozódott emberi tudás megannyi gyümölcsét is ízlelhetjük.

PARMENIDÉSZ: Való igaz. Jó, hogy végre otthonra leptünk itt Pannóniában. Ám ha már ez szóba került, hadd magyarázkodjam mindjárt: késésem oka, hogy feltartóztatt néhány világháború, s ezer esztendő alatt – Dél, Kelet s Nyugat – különböző terjeszkedő nagyhatalmainak rajtunk való összeütközése. De most már semmi sem tarthat vissza! Pörögjön bár örülten a világ, s diktáljon eszelős iramot a pénz s hatalom, én nem kívánok mást, drága barátom: platonizáljunk!

THEAITÉTOSZ: Életemre! Ha jól sejtem, nem feleddet állok lázadásom, s újfent az Egy-ről kívánsz társalogni velem!

PARMENIDÉSZ: Jól mondod, szavamra! Habár lázadással semmi esetre sem vádollar, hisz ugyan a tanítvány mivel adózhatna méltóbb módon becsült mestere szellemének, mint bölcsen, józanul s megfontoltan az igazságot keresvén, amint ezt tették a szofista mibenlétéről való elmélkedések közben. Kétségtelen viszont, hogy a jó Plátón mester alkotó fantáziájában névtelen tanítványommal beszélgetvén egy s más elkerülte figyelmeteket, minek folytán, hogy ép belátásra jussatok, lebontottátok az építményt, melyet azért emeltem, hogy alatta biztonságban tudhassátok magatokat a szófacsaró szofisták támadásaitól. S ha épp nem is ellenem irányult tevékenységetek, olyanokká lettetek, mint a serdülő gyermek, ki a szabadság első szellőjétől megittasodván abban véli megelégni boldogságát, hogy áthágja a korlátokat, melyeket a féltő atyai szeretet vont köréje, s azt gondolja, előre futván egyben meg is haladta az előtte járó.

THEAITÉTOSZ: Mondd, ó, jó Parmenidész! Miben tévedtünk?

PARMENIDÉSZ: Okfejtéseiteket saját rendszeretekben belül mindvégig következeteseknek kell mondanom. Büszkeséggel tölt el, ha arra gondolok, tanítványaimat tisztelhetem bennetek. Helyesen láttátok meg, miként áll elő a tapasztalati világ a lét és nemlét igen finom, s felfejthetetlen szövedékéből. Mindehhez magam sem tudnék többet hozzátenni. Ám küldetésem maradandóbb, s sziklaszilárdabb igazság gyarló és töredékes emberi szavakba öltöztetésében áll, mintsem hogy azt eme vitába belevonnotok kényszerű volna, s főként, azt vélnetek, hogy meghaladásuk lenne feltétele a végső igazság felettébb való megközelítésének. Ama titok, melybe beavattattam, túlon túl egyszerű, hogy az elsőkélyesített dialektikához szoktatott álmatag elmék valaha is megbirkózhathának vele. Nem csoda hát, hogy évszázadok óta csúrik-csavarják, magyarázzák, de sosem jutnak vele semmire. Jól jegyezd meg, barátom, én nem

erről, vagy arról, emerről, vagy amarról a jelenségről, dologról, testről, vagy lélekről, egyáltalán nem valamiről beszélek. Dalom a Mindenről szól.

THEAITÉTOSZ: Minden vágyam a Minden! S ami nemesít, az az ismeret, melyre szomjazom. Hútsd hát, csillapítsd vágyam: kérdezz, s én folytatom!

PARMENIDÉSZ: Tekintsük át röviden, mire is jutottam egykor az ifjú Szókratésszal, s vessük össze azzal, amit ebből megérthetünk! Ha van hát az Egész, mely az Egy, akkor nincsenek Mások, csak amelyek e megosztott Egy részei – így van-e?

THEAITÉTOSZ: Könnyen belátható.

PARMENIDÉSZ: Ha van az Egy Egész, s rajta kívül még Mások is, az miért lehetetlen tehát?

THEAITÉTOSZ: Egyszerű: hiszen a feltételezett Mások, melyek az Egy-en kívül lehetnek, azonnal megdöntik az Egy Egész voltát, s vagy ők együtt lesznek az Egész, vagy amit Egésznek mondtunk, mégsem az.

PARMENIDÉSZ: Úgy van. S mi van, ha nincs az Egy?

THEAITÉTOSZ: Ezt hogy érted?

PARMENIDÉSZ: Mi következne abból, ha bebizonyosodnék – mint ahogy lehetőség van rá –, hogy maga az Egész nem létezik: létezhetnének-e ettől függetlenül a Mások?

THEAITÉTOSZ: Semmiképpen!

PARMENIDÉSZ: Látom, tudsz követni. Most azért döntsük el, vajon a két állítás közül melyik az igaz: létezik az Egy, vagy nem létezik?

THEAITÉTOSZ: Látom, bölcs barátom, következtetéseidet nem bízod a véletlenre, s nem tartod rangon alulinak, hogy mint a kezdő táncosnő, te magad is a kályhától indulj el, felelevenítve a kérdést: miért van egyáltalán valami, s miért nincsen inkább semmi?

PARMENIDÉSZ: Nem sürget az idő, s jobb, ha mindjárt az elején alaposak vagyunk, nehogy valamely ponton eltévelyedve csak nagy sokára tűnjék fel nekünk, hogy rosszfelé megyünk. Ellenfeleink ennek túlságosan örülnének. De mit mondasz kérdésemre?

THEAITÉTOSZ: Nagy szerencsénk, hogy e talányt a módszeresen óvatos jó Cartesius már megoldotta nekünk: hogy mi vagyunk, abban nem kételkedhetünk. S ha mi, akik a Mások-hoz tartozunk, vagyunk, nem vonhatjuk kétségbe, hogy van az is, melynek csupán részhalmozait alkotjuk, tehát az Egész, az Egy.

PARMENIDÉSZ: Világosan beszélsz, s öröm hallgatni téged. Most azért mondd meg azt is, vajon mihez viszonyítjuk az Egy-et?

THEAITÉTOSZ: Térben, vagy időben érted?

PARMENIDÉSZ: Térben is, időben is. Kérdésed máris elárulja, sejted, hová akarok eljutni.

THEAITÉTOSZ: Úgy érted, mióta, meddig tart az Egész, s hogy mekkora?

PARMENIDÉSZ: Úgy bizony, s ezzel már félig kimondtad a feleletet is. Hiszen ha az Egész valóban Egész, márpedig valóban az, ha valóban róla beszélünk, akkor...

THEAITÉTOSZ: ...akkor nincs mihez viszonyítsuk, azaz nincs kezdete, s nincs vége, vagyis kívül van az idő korlátain.

PARMENIDÉSZ: Igazat beszélsz. De mi a helyzet a térrel?

THEAITÉTOSZ: Ha nincs mihez mérjem, akkor bármekkora lehet, azaz, hogy...

PARMENIDÉSZ: No! Csak bátran, ne félj kimondani, ha beláttad az igazat!

THEAITÉTOSZ: Nincs kiterjedése?

PARMENIDÉSZ: Kiterjedése sincs, se kezdete, se vége. Vajon minek neveznéd e valamit, ha találós kérdésben tennék föl neked?

THEAITÉTOSZ: Ez a valami maga a Nincs.

PARMENIDÉSZ: S mit mondtunk az imént róla? Miről állapítottuk meg ezt?

THEAITÉTOSZ: Szavamra, e valami az Egész, maga az Egy.

PARMENIDÉSZ: Úgy ám! Amikor tehát az ifjú Szókratésszel többszörösen körbejártuk e kérdést, egyazon valamiről beszélünk akkor is, amikor állítottuk, s akkor is, amikor tagadtuk. Az Egy-ről tehát egyformán igaz, hogy van, s hogy nincs. Míg biztosan tudjuk, hogy Valami mégis van.

THEAITÉTOSZ: Heuréka! Adjatok egy neutrínót, s megteremtem a Mindenséget!

PARMENIDÉSZ: Ez könnyen megy neked, ki magad is teremtmény vagy. De mit tegyen az Egy, ki legalább annyira nincs, mint amennyire van? Lehet-e úgy létrehozni a valót, hogy önmaga pontszerűből kiterjedtté vált?

THEAITÉTOSZ: Teljességgel lehetetlen.

PARMENIDÉSZ: Jól figyelj! Akkor mi, s mindaz, amit a tapasztalati bölcs Egész-nek nevez, lehetünk-e egészében azonosak az Egy-gyel?

THEAITÉTOSZ: Mivel neki nincs kiterjedése, és nem keletkezett soha, mi pedig e beláthatatlan Univerzumban féktelen sebességgel száguldva keringünk, ütközve, s kerülve egymást, keletkezve és megsemmisülve, azt kell mondanom, hogy előbbiekből következően semmiképpen sem lehet az általunk ismert mindenség azonos az Egész-szel.

PARMENIDÉSZ: Jól látod. Hiszen – bármily kicsiny is – még egy neutrínónak is van kiterjedése. S az Egy, vagy más néven az Egész, bármily hatalmas is, neki még sincs ilyen. Melyikük hát a nagyobb?

THEAITÉTOSZ: Semminél több a neutrínó. Minthogy azonban az Egy-ről az imént láttuk be, hogy kiterjedése – vonatkoztatási rendszer híján – nincs, bármily különös, azt kell mondanom, hogy ez a „Semmi” több, mint a világmindenség. Sőt, a kiterjedés nélküli Egy-nek részhalmaza kell, hogy legyen a végtelennek tűnő kozmosz, minthogy ez a Mások fogalmi kategóriájába tartozik, amely önmagában nincsen, csak az Egész részeként létezhet.

PARMENIDÉSZ: Elméd, mint tapasztalom, frissebb most, mint hajdanán. Alighanem jót tett neked az a párezer év pihenés. Mint ahogy nekem is újabb látványos paradigmákat szolgáltatott a rohamosan fejlődő kozmosz-tudomány. Épp ezért kérlek, még mindig ne lankadj, figyelj csak tovább! Más úton is eljuthatunk ugyanis idáig. Tételizzuk fel, hogy mégis az általunk ismert kozmosz azonos az Egésszel. Józan elméd el tud-e vonatkoztatni kissé az imént belátott triviális igazságtól, hogy ezen az ösvényen is célhoz érjünk?

THEAITÉTOSZ: Megpróbálom, s hiszem, menni fog.

PARMENIDÉSZ: Vegyük hát az Egész-nek gondolt kozmoszt az állandó mennyiségű anyag-, energia-, impulzus-rendszert. Kérdezem: ha ez valóban az Egész, akkor kaphat-e e rendszer kívülről bármilyen hatást, amely belső egyensúlyát elbillentheti?

THEAITÉTOSZ: Ha ez a Minden, akkor teljességgel lehetetlen elgondolni is, hogy raj-

ta „kívül” bármi is legyen, hisz az már, miről kiderül, hogy kívüle van, mindjárt öhozá tartozó lenne, hacsak nem szűnne meg Minden lenni, de akkor már nem a Mindent, hanem csak egy részhalmazát vizsgálnánk. Nem érheti hát hatás kintről.

PARMENIDÉSZ: Emlékszel-e még a tételre, mely szerint egy rendszer, mely se anyag, se energiaközlést nem kap, elszigetelt rendszer – s bár a valóságban ilyen nincs, de a Mindenség, feltéve, hogy valóban az, a lehető legtökéletesebben modellezi ezt. Mi igaz az elszigetelt rendszerre?

THEAITÉTOSZ: A benne ható erők eredője zérus.

PARMENIDÉSZ: Mire van szükség a mozgáshoz?

THEAITÉTOSZ: A mozgásba lendítéshez erő szükséges.

PARMENIDÉSZ: Jól mondd, hogy „lendítéshez”, mivel tudjuk, hogy a mozgás fenntartásához nincs szükség erőre. Viszont egy rendszeren belüli impulzusmennyiség és a külső erő közt világos az összefüggés. Az impulzus a tömeg és a sebesség szorzata. Az erő a tömeg és a gyorsulás szorzatával fejezhető ki. Az impulzus így kifejezhető az erő és az idő szorzatával. Az erő és az impulzus egyaránt vektormennyiségek, kettejük között egyenes arányosság áll fenn. Amennyiben a belső erők kioltják egymást, az erő és az idő szorzata – tehát a mozgásmennyiség – is szükségszerűen zérus. Természetesen csak a lineáris viszonyokat vettük figyelembe, ám azzal is számolni kell, hogy az Egészre vonatkoztatva az idő tényezője is meglehetősen kérdésessé válik... Nos, állni látod ezt a világot?

THEAITÉTOSZ: Nem, sőt, nagyon is mozgásban van.

PARMENIDÉSZ: Akkor hát sikerült Zénón apóriáit – melyekben intuitíve, de valódi bizonyíték nélkül fogalmazta meg a szóban forgó igazságot – úgy megragadnunk, hogy még maga Szókratész sem tudná a fel-alá járkálásával megcáfolni.

THEAITÉTOSZ: Úgy tűnik.

PARMENIDÉSZ: És mi következik ebből?

THEAITÉTOSZ: Az, hogy amit Világmindenségnek mondunk, az nem azonos az Egésszel.

PARMENIDÉSZ: S vajon miért nem? Talán nem elég erősek távcsoveink, hogy megláthassuk, ami világunkon tényleg „kívül” van, vagy észrevegyük az Univerzum kül-ső burkán túl trónoló „Mozdulatlan Mozzgatót”?

THEAITÉTOSZ: Most várom válaszod, nem tudom, mit mondjak.

PARMENIDÉSZ: Előbbiek naiv és önmagukkal ellentmondásos feltételezések, ezt nem nehéz belátni. Hiszen bármi „kívül” lenne világunkon, akkor világunk nem volna Egész – de hisz ezt százszor végigzongoráztuk. Vallásos misztikával agyonütni a vaslogikával küzdő emberi elmét viszont nem túl gusztusos eljárás. Egyetértés-e?

THEAITÉTOSZ: Rajongva, ó Parmenidész!

PARMENIDÉSZ: Most térjünk vissza világunkhoz: beláttuk, hogy az, amit a tudósok a „mindenség”-nek neveznek, nem lehet az Egész, nem lehet az Egy. Ha nincs „kívül” más, akkor vajon hol lehet? Mi a metszsvonala – más szóval határa – univerzumunknak az Egy-hez képest, melynek – mint beláttuk – csupán parányi részhalmaza? Hol helyezkedünk el az Egészben?

THEAITÉTOSZ: Szavamra, azt kell mondjam az eddigiek alapján, hogy nem hagyat-

kozhatunk másra, mint ismert fogalmainkra, úgy mint: anyag, energia, impulzus, tér, idő... Ahol ezek nincsenek, ott van más olyan létező, amelyet nem tudunk meghatározni, s nem is érzékelünk. Azt kell mondanom – némi képzavar árán –, hogy a körülöttünk lévő – üresnek tűnő – teret nem csupán levegő tölti ki, hanem világok milliárdjai, kavalkádjai töltik be azt másfajta tér- s idődimenziókkal, melyek számára tán épp az általunk oly természetesnek tartott, sőt, egyedülinek hitt anyag az ismeretlen és érzékelhetetlen. S eme sokmilliárdnyi külön világ mind-mind az Egész részhalmaza, s együttesen alkotják ama tömör és oszthatatlan Mindent, mely számára nincs se kezdet, se vég, s melynek kiterjedése sincsen. S ez Egy a maga változatlanságában, kiterjedés nélküliségében egyszerre tartalmazza mindezeket a rész-valóságokat, melyeknek már keletkezésük, idejük, kiterjedésük, történetük van önmagukban, hiszen mindegyiknek van határa, kezdete és vége, s a bennük folyó események a saját törvényeik szerint determináltak.

PARMENIDÉSZ: Most ne tovább. Hagyjuk hatni magunkra felismeréseinket, s hallgassuk a fenséges csendet – a végtelenség üzenetét.

THEAITÉTOSZ: Fenséges feloldódás a Mindenségben! Hogy eltörpülnek a gondok így, hogy a végtelenség szárnya legyezget! De vajon mi a sora dolgainknak? S mindannak, mi történik itt, s a messze távolban, vajon mi szab rendet? Vajon a milliárdnyi eseménysor meghatározott, vagy esetlegesen sodródunk mi magunk is az űrben?

PARMENIDÉSZ: Fenséges kérdés! Méltó, hogy ez ihletett csönd vele megtöressék. Ritmusa úgy harmonizál az éteri muzsikával, mint tücsökzene a levélzizzenéssel.

THEAITÉTOSZ: Úgy hát hallgassunk tovább, immár beszélgetve. Valóban: mit mondasz kérdésekre? A világ, melyben élünk, determinált-e – beleértve ebbe jelen beszélgetésünk minden sóhaját is, s erre következő válaszod, vagy éppen hallgatásod –, vagy véletlenek tüneménye minden?

PARMENIDÉSZ: Kik balgán okoskodnak, beszélnek determinizmusról: kifelejtven ebből, hogy mi, emberi elmék, mint megfigyelők is alkotó részei vagyunk a létnek. Mások meg azt vallják, semmi sem elrendezett. Utóbbiak arról feledkeznek meg, hogy mindennek oka van, s következménye. Legostobábbnak mégis azt a gondolkodást látom, amely törvényekről s véletlenről egyszerre beszél, mintha gyengeelméjűeknek magyarázna, s arra apellál, hogy senki sem veszi észre levezetésében a nullával való osztást.

THEAITÉTOSZ: Szinte minden eshetőséget felsoroltál. Hol hát az igazság?

PARMENIDÉSZ: Vegyük sorra mindazt, mire már eljutottunk: világunk, melyben beszélünk véletlenről és rendelésről, tudjuk, parányi része a Mindennek.

THEAITÉTOSZ: Valóban, ezt beláttuk. Végtelennyi – miénkhez hasonló, vagy éppen-séggel más – világ zárja hézagmentesen a „nemlétező” Egy-et. Külön-külön mind önálló törvénnyel, történelemmel bír. E történet kezdete, s a törvények – úgy tűnik – egy-egy világnak, így miénknek is – rendelt sorsot adnak. Nincs hát helye véletlennek – s ebbe mi, emberi elmék is beletartozunk! Ez alapján igaza lehet a deterministának.

PARMENIDÉSZ: Jól látod. Következétesen csak ezt állíthatjuk. A kauzalitás tehát hézagmentes: nem tűr esetlegességet! Ilyen alapon a véletlent feltételezni csak következtelen emberi elmével lehet, mely azonban maga is e következtetes ok-okozati láncolat terméke.

THEAITÉTOSZ: Furcsa, de így tűnik.

PARMENIDÉSZ: Másfelől azonban bölcsességünk – a sivár deterministákkal szemben – arra is feljogosít minket, hogy feltételezzük: e milliárdnyi világ – általunk nem is gondolt módon – mégiscsak hat egymásra. Ez egymásra hatás pedig az adott rend törvényeinek átmeneti felfüggesztését is jelentheti egy-egy világban. Innen a véletlen, s a megmagyarázhatatlan csoda fogalma.

THEAITÉTOSZ: Előre futottál, barátom! Félek, kik titkon kihallgatnak minket, lemondóan a halántékukat kocogtatják begörbített mutatóujjukkal.

PARMENIDÉSZ: Gondolataimat ez nem fékezi. Kérdésem csupán az most már, hogy vajon a világoknak ez egymásra hatása jelenti-e a teljes kiszámíthatatlanságot?

THEAITÉTOSZ: Kíváncsian várom, mit felelsz kérdésemre.

PARMENIDÉSZ: Valamennyi világ saját törvényszerűségekkel bír. Egy-egy világon belül ezek megbízhatók. Egymásra hatásuk nem bizonytalansági tényező, hanem végtelen távlat hídja, mely elhatároltságuk ellenére egyesíti őket az Egy-ben. A véletlen tehát két forrásból eredhet. Az egyik, hogy mi magunk, megfigyelők is a világ részei vagyunk, s még a rajtunk kívüli valóság minden tárgyát sem ismerjük. Még bonyolítja a dolgot, hogy a tulajdon értelmünk folyamatai szintúgy hatnak a külsőkre, s viszont. Ha minden törvényt s okot ismernénk is, akkor sem tudnánk kivonni magunkat ez eseménysorok hatása alól, s megakadályozni sem tudnánk, hogy mi magunk hassunk. Ezért van, hogy a törvények ismeretében is érnének minket meglepetések. A véletlen másik fajtáját azonban inkább a „megmagyarázhatatlan” jelenségek közé sorolnám. Ez a találkozási pont a más valósággal.

THEAITÉTOSZ: Számomra immár mindez világos.

PARMENIDÉSZ: Bánatom csupán annyi, hogy látszatra a leginkább bugris nézet alá adtunk lovat, mely egyszerre állít s tagad.

THEAITÉTOSZ: De hiszen mi magunk is dialektikusan gondolkodunk, csak annyiban különbözünk, hogy nem materialisták vagyunk.

PARMENIDÉSZ: Matériából valók azonban vagyunk, s ez némileg vigasztal. Míg azonban nekünk a gondolkodás a legemberibb tettünk, addig ők tetteikkel hívtak létre egy épp szenderegésre térő embertelen gondolkodást. De jaj! Lélekben fáról huppanva most farkcsontom sajog! Vissza, vissza, hamar fel, fel a magasba!

THEAITÉTOSZ: Az ember szabadságát állítod?

PARMENIDÉSZ: Ily balga nem valék – hogy szépen archaizáljak –, de úgy is fogalmazhatnék: nagy ostobaság a hézagmentes kauzalitás mellett az emberi elme szabadságáról mesélni. A különböző világok egymástól különböző létmegnyilvánulásainak egymásra hatása ugyanis – bár látszólag az egyes rendszerek törvényszerűségeinek pillanatnyi felfüggesztését eredményezi – mégis az Egész, az Egy egyetemes rendjének vannak alávetve, s abszolút értelemben determináltak. Térjünk hát a törvényekre! Minden rész-világ, így a mi Univerzumunk is, a saját lét-megnyilvánulásának megfelelő törvényekkel bír. Nekünk az anyag jutott, s a fizika törvényei mérvadók. Látjuk, bonyolódnak ezek is, ahogy tart előre a megismerés. A legparányibbtól a legnagyobbakig változó összefüggések élnek. Különféle anyagrendszerek más és más módon viszonyulnak, s bennük a törvények is másképp realizálódnak.

THEAITÉTOSZ: Arra gondolsz, hogy van mechanika, elektromosság, van törvényszerűsége a fény terjedésének, a folyadékok áramlásának, a gázoknak, atomoknak, csillagoknak...?

PARMENIDÉSZ: Pontosan. S bár megszámlálhatatlan szín keveredik e minőségekben, mégsem nehéz belátni, hogy valójában egyazon Rend megnyilvánulása valamennyi törvényszerűség.

THEAITÉTOSZ: Én ezt könnyen belátom. Hasonlíthatnánk ezt a jog világához, ahol van egy közösségnek néhány oldalas alkotmánya, melyhez igazodik a sok ezer törvény, mit az élet legkülönbözőbb területeinek szabályozásához alkottak az alapokmány szellemében.

PARMENIDÉSZ: Tetszetős példa. De mit gondolsz: vajon a természet törvényei kiterjednek az emberi elme működésére is?

THEAITÉTOSZ: Mindenképpen, hiszen az ember is, elméje is része a világegyetemnek.

PARMENIDÉSZ: Akkor hát nézzük most azt: van törvénye a gázoknak, van a folyadékoknak, van a fénynek, az atomoknak, sőt, a bolygórendszereknek is. Ez a sokféleség mind egyazon egyetemes törvény különböző megnyilvánulása. Tudsz követni?

THEAITÉTOSZ: Nem esik nehezemre, hiszen ezt átgondoltuk.

PARMENIDÉSZ: Akkor hát mit gondolsz: az embernek, mint anyagi struktúrának, mint a mindenségünket alkotó anyag egyik sajátos szerveződési formájának kell-e, hogy legyen, avagy lehet-e saját törvényszerűsége – éppúgy, ahogy ez a fénynek, folyadéknak, gáznak, csillagoknak, atomoknak kijár?

THEAITÉTOSZ: Szavamra, lennie kell! Mindenképpen!

PARMENIDÉSZ: Magam is ezt gondolom. De vajon a törvények összetettsége, minősége nem kell-e, hogy arányban álljon a hozzá tartozó anyagi struktúra szervezettség szintjével – vagy mondjuk így: bonyolultsági fokával?

THEAITÉTOSZ: Ez így volna logikus. Hiszen a mechanikában nem tekintjük az atomok összetettségét, csak bumfordi tárgyakat. Míg az atomfizikában – bár amikre vonatkozik, olykor bumfordi tárgyak parányi része, mégis – izgó-mozgó, nehezen meghatározható részecskékké van dolgunk. Nos, az atomfizikát sohasem értettem igazán, míg a mechanikával egészen jól elboldogultam. Kell tehát, hogy a törvény bonyolultsága kövesse a rendszer szintjét.

PARMENIDÉSZ: Az embernek elméje van. Felfogja, kikutatja a világ megannyi törvényszerűségét, összefüggését. Sajátját ne tudná?

THEAITÉTOSZ: Ki tudhatná, ha ő nem?

PARMENIDÉSZ: Melyek hát az ember törvényei?

THEAITÉTOSZ: Vélekedésem szerint mindazok, amelyeket a biológia, etika, vagy pszichológia és szociológia, netán a jog és közgazdaságtudományok, az orvostudomány – biztosan kihagyok valamit – szóval mindazok, amelyeket ezek a tudományok kutatnak, rendszereznek.

PARMENIDÉSZ: Szavamra, megint felvillanyoztál! Szédítő eme felsorolás, s túlon túl is igazolja feltevésemet. Magam ugyanis csupán az etikára gondoltam imént.

THEAITÉTOSZ: Értem. Tehát a törvény szót átértelmezted. Ami a természetben a törvényszerűség, az az ember életében a parancsnak, útbaigazításnak, előírásnak felel

meg. Hadd jegyezzem meg ezzel kapcsolatban, hogy például a Tóra – hasonlóan a kínai Tao-hoz – habár nem elsősorban rigorózus parancsok gyűjteménye, hanem a szó eredetileg útbaigazítást jelent, ez mégsem teszi kétségessé hatékonyságát és abszolút igényét. Ezt fejezi ki Zakariás próféta szava, amely szerint a törvény átokként hatol be a gonoszok házába. Fölvetésed mindazonáltal szellemes. A világ törvénye tehát az, ami van, az emberé pedig az, aminek lennie kell.

PARMENIDÉSZ: Meleg, melegszik... De még bennem is csupán melegszik. A „jó” Kalliklész ugyanis éppenséggel felesleges koloncnak, az életképtelen egyedek uralmi igénye kifejeződésének látja az erkölcsi normákat.²

THEAITÉTOSZ: Na ja. Az egyébként valóban nemes lelkű Rousseau és újkori társai pedig az egyének kényszerű közösségi önkorlátozásából eredeztetik őket. Pedig valami szoftvernek lennie kell az emberben, különben azt a sok információt, amely éri, vajon hogyan rendszerezhetné? Vannak alapértelmezések. Mint például az intuíció. Honnan veszi valaki a bátorságot, hogy míg ennek érvényét elvitatja, bátran, biztosan lép rá az érzéki tapasztalás függőhídjára? Méltán mondja a jó Wittgenstein: „Semmit sem tudsz!”³ Vagy mondja-e a vak – feltéve, hogy nem elmebeteg is egyben –, hogy világosság egyáltalán nem is létezik, csak mert ő nem érzékeli, s hogy a piros, meg a zöld, vagy a kék fogalmának nincs semmi értelme? Vajon az elménkben lévő, tapasztalatot megelőző tudás, a rendszerező funkció és az intuíció nem ugyanúgy a Valóság megismerő szervei-e, miképpen a látás, a szaglás, vagy a hallás? S amikor az Egyről, az Egész-ről beszélgetünk, nem éppen a legteljesebb, legalapvetőbb mivoltában kérdezzük-e rá a valóság lényegére, s már maga a kérdés vajon nem felelet-e egyben, mely megelőz minden tapasztalást, ugyanakkor hitelesebb ismeretet is ad, melyet érzékszerveink eltompulása, a téboly, sőt, életünk kihunyása sem ingathat meg...

PARMENIDÉSZ: Mindaz, amit elmondtál, nagyon emlékeztet a königsbergi remete időskori gondolataira az erkölcsről, az emberi méltóságról, a célok birodalmáról. Ezekről még Bulgakov ördöge is kénytelen volt elismerni, hogy a dogmatikus szendergéséből feliasztott bölcs bár meggyőzően cáfolta a skolasztika érvrendszerét, mégis, egy olyan új argumentumot dolgozott ki, amely túlszárnyalta az őt megelőzőket.⁴ De tudod mit? Vegyünk egy-egy példát: mármint egyet a természetből, egyet az emberre vonatkozó törvények közül!

THEAITÉTOSZ: Például?

PARMENIDÉSZ: Mondj inkább te először! Mi jut mindjárt eszedbe?

THEAITÉTOSZ: A fizikai törvényekről, vagy az emberéiről?

PARMENIDÉSZ: Vegyük előbb a fizikaiakat!

THEAITÉTOSZ: „Minden vízbe mártott test a súlyából annyit vesz, amennyi az általa kiszorított víz súlya”

PARMENIDÉSZ: „Kisangyalom...” Szóval a jó öreg Arkhimédész! Legyen! Mondd meg nekem, barátom, mi kell ahhoz, hogy e törvény igazolást nyerjen?

THEAITÉTOSZ: Ha kísérletileg próbálnánk igazolni, akkor – hogy úgy mondjam – egy vödör víz meg egy téglá...

PARMENIDÉSZ: Helyes. Most azt mondd meg nekem, vajon ez a törvény igaz-e, vagy más szóval érvényes-e a Holdon is?

THEAITÉTOSZ: A Holdon? Már miért ne?

PARMENIDÉSZ: Van ott egy vödör víz és egy téglá?

THEAITÉTOSZ: Tudomásom szerint nincs.

PARMENIDÉSZ: Nos, akkor valaki, aki a Holdra lép, és a körülötte ülőknek magyarázni kezd, nyugodtan hazudhatja azt is, hogy felhajtóerő nem létezik. Sőt, mivel a tömegvonzás viszonyai mások ott, mint a Földön, akár azt is elhitetheti velük a szemérmetlen, hogy az ember tulajdonsága a talajszint feletti lebegés. Sőt, a folyadékok pusztá létét akár le is tagadhatja, hiszen ott csak homok van. És akkor még mindig a saját világunkban vagyunk!

THEAITÉTOSZ: Á, szóval a vak és a színek! A szofista! De mit akarsz ezzel mondani?

PARMENIDÉSZ: Csupán azt, hogy amilyen rejtettek lehetnek a fizika egyes törvényei, ha más típusú közegben szemléljük őket, éppen olyan rejtettek lehetnek az emberre vonatkozó törvények is.

THEAITÉTOSZ: Például?

PARMENIDÉSZ: Mondj most egy emberre vonatkozó törvényt... etikai normát!

THEAITÉTOSZ: Ne ölj!

PARMENIDÉSZ: Ne ijesztgess! Ha valaki hallja beszélgetésünket, még azt hiheti, hogy kátétanulmányozást folytatunk.

THEAITÉTOSZ: Akkor hát mit mondjak?

PARMENIDÉSZ: Jó ez, csak bizonyítsd be, hogy törvény!

THEAITÉTOSZ: Hogyan?

PARMENIDÉSZ: Miért ne öljek?

THEAITÉTOSZ: Várj csak: élni jó. Akkor a halál nyilvánvalóan rossz lehet. Ha megölnék, akkor meghalok. Az ölés tehát valami rosszhoz segít hozzá. Ha pedig ez nekem rossz, akkor bizonyára másoknak is. Ölni rossz. Ne ölj!

PARMENIDÉSZ: Tetszetős szillogizmus, de vajon érvénye nem szűkül-e a lugasban való kedélyes poharazgatás közben végzett kockázatmentes elmetornára, az alkonyat fényeit a pirosposzsgás jólét és biztonság páholyából bámuló magunkfajták állapotára? Vajon a halálos ágyán szenvedő gyógyíthatatlan beteg, kinek kínjait enyhíteni orvosai már csak morfiummal tudják, vagy a súlyosan sérült testi és lelki fogyatékos számára szintén jó az élet? S ha vajon a munkatáborok lakóit, a despoták megkínzottjait, vagy az éhezőket kérdeznéd ugyanezt a precíz definíciót adnák-e? Élni jó?

THEAITÉTOSZ: Köszönöm alaposágodat. Valóban nagy hiba lett volna elvarratlanul hagyni ezt a szálát. Mit is mondhatnék? Nem vagyok abban a szélsőséges helyzetben, hogy hitelesen nyilatkozhassek e témáról. Mi mást tehetnék hát, mint hogy józan belátásodra és jóindulatodra hagyatkozom, vajon meggyőzőek lesznek-e számodra gondolataim. Kezdem azzal, amit egy kívülálló mondhat a szenvedésről. A testi és lelki értelemben megnyomorított, megalázott ember egyrészt viszolygást kelt bennem, másrészt pedig különös tiszteletet. Viszolygást, mert a látvány felkelti a félelmet, hogy én is lehetnék az ő helyében. Emlékeztet a létezés törekénységére. A tisztelet pedig az emberi méltóságnak szól, amelyet semmilyen roncsoltság, nyomor nem képes tökéletesen eltakarni. Sőt, éppen a méltóság sárba tiprása feletti tehetetlen felháborodás utal a tényre: létezik emberi méltóság, és az élet érték. A szenvedésben az

a legborzasztóbb, hogy valamit, ami az embernek elidegeníthetetlen sajátja, nem vesznek figyelembe. Az ember méltóságát, az élet értékét valami erő mindenáron el akarja fedni. Ennek ellenhatása a szenvedő iránti fokozott tisztelet. Most már felbátorítva érzem magam, hogy azt is megpróbáljam körülírni, amire egyébként nincs mandátumom: mit jelenthet a szenvedő embernek az élet? Pontosan azt, ami hiányzik neki. Akit megfosztottak a szabadságától, a táplálékától, azt az életétől fosztották meg. Ugyanígy: aki az egészségében szenved hiányt, az élet csonkaságát szenved. Ha az ember szenvedés közben a halált hívja, ezzel nem az életre mond nemet, hanem éppen az élet hiányára. A kétségbeesés és a fájdalom eljuttatja az embert egy határhelyzetbe, ahonnan a jelenlegi elviselhetetlen állapot megszűnésére nem lát más lehetőséget, mint a halált. Ha azonban e mögött nem az életre kimondott feltétellel nélküli igen állna, akkor az élet tönkretétele, a méltóság sárba tiprása nem is háborítaná fel az embert, azaz: nem volna képes szenvedni. Mindezek fényében már azt is megkockáztatnám, hogy a halálos betegek, a nyomorultak és az éhezők még nálunk is jobban tudják, mennyire jó élni. És akkor még nem is említettem a „Nagy zabálás” szürrealista rémképét...

PARMENIDÉSZ: Csapó! Ennyi! Hiszek a vödörnek és a téglának! És mi van a Holdon?

THEAITÉTOSZ: Várj, hadd gondolkozzam! Úgy érted, mi van akkor, ha ezt a törvényt nem lehet bizonyítani, azaz lehet az ellenkezőjét állítani?

PARMENIDÉSZ: Úgy, úgy!

THEAITÉTOSZ: És mi van akkor, amikor nem érvényesül, vagy más szóval „nem igaz”?

PARMENIDÉSZ: Akkor hát valószínűleg valahol, valakik büntetlenül, következmények nélkül, lelkifurdalás nélkül, netán a törvényesség látszatával – gátlástalanul gyilkolnak...

THEAITÉTOSZ: A Holdon élünk?

PARMENIDÉSZ: Jó a kérdésed. Ez az egy példa is elegendő annak belátására, hogy az ember törvénye nem érvényesül „maradéktalanul” a társadalomban. De most térjünk vissza Arkhimédészhez! A Holdon, ahol nem áll rendelkezésre egy vödör víz és egy tégl, sőt, ahol esetleg valaki hazudik, attól azért még érvényes a felhajtóerőre vonatkozó törvény, minthogy része a világ egyetemes rendjének.

THEAITÉTOSZ: Eszerint a „Ne ölj” is érvényes – annak ellenére, hogy vannak, akik gátlástalanul gyilkolnak. Van hát törvény nélküli állapot is? Vagy ez a törvény átmeneti felfüggesztése, amiről korábban beszéltünk?

PARMENIDÉSZ: Elvileg nem lehet törvény nélküli állapot. Ha elejtesz egy kavicsot, az a tömegvonzás törvénye értelmében rápottyan a tyúkszemedre. Az ember pedig nem öl...

THEAITÉTOSZ: Elvileg... Meg nem is lop, meg nem csábítja el a másik ember feleségét, nem gázol a becsületébe, ...

PARMENIDÉSZ: Miért van az, hogy a lebegő kavicsból jobban megijednénk, mint attól a tényről, hogy az ember öl, lop, hazudik – következmény nélkül?

THEAITÉTOSZ: Azért, mert ez a mi világunkra vonatkozó törvény felfüggesztése volna... találkozás egy másik világgal... megmagyarázhatatlan... csoda...

PARMENIDÉSZ: Na és a becsstelenség, az erkölcstelenség – az élet törvényének, az ember törvényének a felfüggesztése?

THEAITÉTOSZ: Rémisztő. Az ember kívülről várja a csodát, azaz a törvények felfüggesztését, miközben a saját rendszerén belül folyamatosan ott működik a csoda. De miféle „csoda”. Mégsem determinált hát a lét?

PARMENIDÉSZ: Korábban beláttuk, hogy az. A törvények általi meghatározottságot és a törvények nem érvényesülésének tényét együtt csak úgy oldhatjuk fel, ha kimondjuk: kizökkent világban élünk. „Kizökkent az idő! Ó, kárhozat...”

THEAITÉTOSZ: ...hogyan én születtem helyretolni azt? Hm. Mivel a fizika törvényei megközelítőleg eléggé becsületesen érvényesülnek – s tegyük hozzá, még a Holdon is! –, azt kell mondanunk, hogy e kizökkenés centruma az ember.

PARMENIDÉSZ: A fizika törvényei valósággal gyönyörködtetnek. Érdek nélkül, hisz Arkhimédész törvénye – érvényesülve, érvényesületlenül – sem tör az életemre. Az emberre vonatkozó törvények nem csak gyönyörködtetnek, hanem köteleznek is.

THEAITÉTOSZ: Mégis van hát szabadságunk?

PARMENIDÉSZ: Azt nem tudom, de hogy kötelességünk van, s hogy felelősek vagyunk, az bizonyos.

THEAITÉTOSZ: Sőt, érdekünkben áll e törvényeket felismerni, és magunkat ezekhez tartani. De hogyan lehet feladat a lét? Nem anyag vagyunk? Szinte megijedek, ha arra gondolok, hogy értelmünkkel merev és akarattalan tömbök törvényszerű mozgásairól elmélkedünk, miközben tudjuk, hogy e merev és akarattalan tömbök hatalmasabbak minálunk. Ilyen kiszolgáltatottak lennénk? Egy magas intelligencia a végtelen semmiben – kiszolgáltatva vak összefüggéseknek és reá vonatkozó, őt kötelező, ámde nem érvényesülő normáknak? Mi lesz, ha kiszámíthatatlan törvényszerűségek kérielhetetlen következményeként egyszer csak megsemmisülünk?

PARMENIDÉSZ: És ha igen? Vajon mi semmisülhet meg? Talán anyag, vagy energia? Hiszen ezek legfeljebb átalakulnak egymásba, de megmaradnak. Mi semmisülhet meg, ha mi megsemmisülünk? Csupán felbomlik egy anyagi struktúra, és mássá alakul át. Minden maradt a régiiben. Nincs miért izgulni.

THEAITÉTOSZ: Ez elvileg szépen hangzik, engem azonban mégis aggaszt a sorsom. Lehet, hogy egyszer valóban vége lesz ennek az egésznek?

PARMENIDÉSZ: Ne tréfálj! Egyszer úgyis meg kell halnia mindenkinek. Ez nem is kérdés. Csak nem azt akarod mondani, hogy jobban aggaszt az utánad sok száz, vagy sok ezer évvel később élő ismeretlenek sorsa, mint a saját életed?

THEAITÉTOSZ: Különös, hogy így gondolatban összeforr az egyén élete az egész emberiségével. Vajon merre tart a lét? „Megy-e előbbre majdan fajzatom?” Mintha minden realitásnak ellentmondva mégis titkon azt remélném, hogy utódaimban én is ott leszek. Vajon e kedves kis ország lakói ugyan fognak-e majd évezredek múltán valamely más, akkori civilizáció emlékében így társalogni egy napsütötte domboldalon?

PARMENIDÉSZ: És tebenned, őbennük vajon ki, vagy kik vannak ott? Ne csak azt kérdezd: hová, merre, hanem ezt is nézd: honnan jöttünk, s ehhez képest hová érkezünk? A jövőt nem ismered, de a múlt nyitott könyv előtted.

THEAITÉTOSZ: A kőbaltától az úrhajóig, a faekétől az Internetig eléggé nagy az út, nemde? Ki tagadná a fejlődést?

PARMENIDÉSZ: Valóban, s nagy az út a bronzhegyű lándzsától az atombombáig, a

kétkerekű harci kocsitól a repülőgép-anyahajóig is. Valamikor elég volt a víz és a legelő, ma pedig pusztítjuk az őserdőket, óceánokat. Ez milyen fejlődés?

THEAITÉTOSZ: Úgy tűnik, a reánk vonatkozó törvény – az erkölcs – területén nem igen jutottunk előbbre. De akkor mi lehet oka kiválasztódásunknak? Egy épp saját törvényei szerint selejtes faj tör az állatvilág élére?

PARMENIDÉSZ: Voltak, s vannak is, akik a technikai fejlődéstől erkölcsi előrelépést is remélnek. Hirdetik mindmáig, hogy a mennyiségi felhalmozódás minőségi változásba csap át egyszer. Sőt, vannak, akik a történelmi szükségszerűség megvalósításának önjelölt prófétáiként még a mindenki számára kötelező érvényű következő lépést is tudni vélik, és a történelem kerekét a saját elgondolásaik szerint pörgetnék. Az ő mindenkori áldozataiknak állít méltó emléket a jámbor bölcs, Sir Popper.⁵ S valóban, mindig voltak az eszmélésnek korszakai, de a sokaságot tekintve nem figyelhető meg előrelépés. Voltak nagyszerű korszakok, kiemelkedő személyiségek, de egészében véve a társadalmat alkotó egyének morálja nem javult. Legalábbis meredek volna azt állítani, hogy az evolúció az ember szintjén az erkölcsbe tevődött át. Sőt, ha a természetes kiválasztódás eredeti szempontjait vesszük figyelembe, azt kell mondanunk, hogy az ember fennmaradását, túlélését épp azok a tulajdonságai fenyegetik leginkább, amelyek alapján embernek lehet nevezni. Az előzékenység, a gyengék istápolása, az irgalom és az önfeláldozó szeretet éppenséggel nem a mindenáron való túlélés ösztönös megnyilvánulása. Pedig paradox módon még a vaskos földhözragadtság önző szempontjai szerint is ez tűnik célszerűnek. Ha ugyanis mindig legyőzik azt, aki nem elég agresszív, előbb-utóbb elfogynak, akiket ki lehet használni. Olyan ez, mintha megennék az aranytojást tojó tyúkot. Az idők során azonban a viszonyok átalakultak. Mindig valami másnak a vonzásában, vagy taszításában élt az ember. Manapság atomizálódnak és integrálódnak egyszerre.

THEAITÉTOSZ: Mit értesz ez alatt?

PARMENIDÉSZ: Azt, hogy régebbi közösségi formák felbomlóban vannak – például nem divat az ilyesfajta beszélgetés sem, amilyent most folytatunk –, ezért egyre befelé fordultabbak és magányosabbak lesznek az emberek. Ezzel egy időben jelentkezik viszont egy misztikus összetartozás-tudat. Erre még a fogyasztói társadalom bugyuta sznobjai is mohó vevők: legyünk harmóniában a világegyetemmel! Táplálkozz egészségesen, ne igyál, ne dohányozz, használj óvszert, egyél müzlit, és lehetőleg naponta negyedórát relaxálj! S mindezt csupán azért, hogy a felpörgött, túltechnizált világ problémáit hatékonyabban tudd megoldani, sikeresebb légy az üzleti vállalkozásaidban, többet termelj, nagyobb legyen a profitod.

THEAITÉTOSZ: Tehát az emberi lét normája és értelme, úgymint az erkölcs és a gazdaságos dolgokkal való foglalkozás a túlhasznolt földhözragadtság szolgája lett.

PARMENIDÉSZ: Legalábbis sokan ezt képzelik. De hiszem, hogy a törvény nem hagyja magát. Lenne csak itt egy vödör és egy téglá, menten lehullna a lepel!

THEAITÉTOSZ: És ha sohasem lesz tetemrehívás? Ha kiderül, hogy a létért való küzdelemben ez öntörvényét semmibe vevő faj került felül, s e felülkerekedés éppenséggel logikus és szükségszerű? Ha kiderül, hogy fejlődésünk iránya s mércéje éppen nem az erkölcs, hanem a technika, amely feltartóztathatatlanul repít a végtelen töké-

letesedés, valamint a mindenség feletti totális uralom felé? Ha kiderül, hogy az evolúció az embertől számítva merőben külső tökéletesedés, az életképesség újfajta bizonyítása – még az önmaga által előidézett erkölcstelen rombolással szemben is? Ha kiderül, hogy nem a naplementét bámuló csendes elmélkedőké a jövő, hanem a kíméletlenül következetes, céltudatos gépembereké? Ha kiderül, hogy épp azért emelkedett ki az emberi faj az állatvilágból, mert áthágta saját törvényeit, s mindezt azért, hogy átlépve saját árnyékát, meghódítsa a mindenséget? Mondd: ha eddig ilyen rohamosan – s egyre rohamosabban – fejlődöttünk, vajon mi állíthat meg, hogy végül mi legyünk a Minden? Legalábbis – ha több nem is – az Univerzum...

PARMENIDÉSZ: Épületes dialógusunk kezd tetőfokára hágni. Egészen jól adod a hülyét. Mintha csak Traszümakhoszt hallanám.⁶ Szinte valamennyi kérdést feltetted, amelyekre szíves örömet megadnád magad is a választ. Nos hát, „egymás szájából tépve ki szót”, vegyük sorra e sok mindent! Kezdjük talán a létért való küzdelemmel! Küzdeni a létért csak létező tud. Aki nincs, az nem tud akarni lenni. Aki pedig van, annak léteakarata nyitott kapuk döngetése. Vajon mit tett közös őssünk a létrejöttünkért?

THEAITÉTOSZ: Kérdezd talán az orángutánt!

PARMENIDÉSZ: Annyi esze még neki is van, hogy testbeszédével azt üzeni: balgaság a héjastul falt banánt többnek gondolni a főemlős génjeinél, melyekkel önmagát reprodukálja.

THEAITÉTOSZ: Azaz: „Nem több-e a test a tápláléknál?”⁷

PARMENIDÉSZ: Küzdj hát létedért, majom!

THEAITÉTOSZ: Tanácsod nélkül is elég jól sikerült neki, pedig ő át sem hága fajtája törvényeit – annyira – mint az ember. Mégis fennmaradt.

PARMENIDÉSZ: Már látom, barátom, s kétségem sincs afelől, te magad vagy a hiányzó láncszem!

THEAITÉTOSZ: Bravó! Felismerésed serkent, s bátorít. Teljesedjen hát ki bennem az Abszolútum öneszmélése! Tudod mit? Le a gépemberekkel! Én, az egyéni tudat fogom továbbvinni az eleddig primitív módon, fajokban fellelhető evolúciót. Mostantól a fejlődés, – hallod, figyelsz? – a fejlődés az egyes emberbe tevődik át. Ha elég eszes vagy, társamul szegődhetsz, s kölcsönösen csiszolva egymást, megalkotjuk létünk szintjén a tudat azon formáját, mely visszapillant a mindenségre.

PARMENIDÉSZ: A mindenségit! Ez ám az emberfölötti ember! Ébresszük hát fel az istent! Eddig csak tettünk-vettünk, elméltünk, benne léteztünk a nagy bugyuta, talán nem is létező Egy-ben, de most serkentsük őt önismeretére!

THEAITÉTOSZ: Úgy van, úgy! Tegyük, mielőtt még megsemmisítene... akarom mondani, hagyna megsemmisülni... akarom mondani... struktúránk végleg átalakulna mássá...

PARMENIDÉSZ: Kacagjunk, igyunk... Ez annyira világos, és annyira képtelenség, hogy mégis van, aki nem látja be, ezen csak nevetni lehet.

THEAITÉTOSZ: Ébredjünk tudatunkra!

PARMENIDÉSZ: Ébredj fel, és nézz vissza, nem teremtetted-e véletlenül valamit!

THEAITÉTOSZ: Hátha felismered benne önmagad!

PARMENIDÉSZ: Inkább visszanézek, és meghúzom a fogantyút! De most már fáj a rekeszizmom, hagyj!

THEAITÉTOSZ: Nem tehetem, küzdök létemért, óh, nagyúr!

PARMENIDÉSZ: Kérlek, ne fárassz!

THEAITÉTOSZ: Főhős el. Angyalkar: Mily összetettek a Mások, kik elméjükkal nyal-dossák az Egy-et. Mily egyszerű az Egy, mely átfogja a mindent. Megannyi univer-zum, s mind bonyolult, csupán az Egész, csupán az Egész primitív. Függöny.

PARMENIDÉSZ: Igazad van. Ha valaki netán hallgat minket, azt hiszi megőrültünk. Nem tehetjük meg, hogy nem mondjuk ki a napnál világosabb konklúziót. Erre én most alkalmatlan vagyok. Kérlek, te tedd meg!

THEAITÉTOSZ: Nos, kukkolók! Ha nem vettétek volna észre, beszélgetésünkben el-jutottunk annak felismeréséhez, hogy ama bizonyos Egy, amiről kezdetben társalog-tunk, s amelynek se kiterjedése, se kezdete, se vége, nálunk, embereknél összehason-líthatatlanul intelligensebb kell, hogy legyen. E tulajdonsága éppolyan elvitathatat-lan tőle, mint örökkévalósága és végtelensége. Érvként elég annyi, hogy a részhalmaz nem lehet magasabb szervezetségi szintű az egésznél, hiszen az egész minimum a részhalmaz bonyolultságát – esetünkben például az emberi intelligenciát – magába foglalja. Az Egy tehát intelligens, hogy ne mondjam: személy.

PARMENIDÉSZ: És ez akkor is igaz, ha a mi intelligenciánk csupán egy bonyolult anyagi struktúra folyamatainak terméke. A miénk ugyan lehet, de hogy az övé nem, az biztos!

THEAITÉTOSZ: A magában való elme örök voltát állítjuk tehát?

PARMENIDÉSZ: Így is fogalmazhatunk. Bár neki nincs szüksége a mi csökkent eszmé-lésünkre ahhoz, hogy magára találjon. Gondold csak el: a mi elménkre rá lehet süt-ni, hogy csupán folyamatok végterméke. Ő azonban, aki túl van anyagon, téren, időn és mindenben, nem lehet más, mint magában való elme. Hacsak nem állítjuk, hogy bumfordi tömb csupán, kinek annyi értelme sincs, mint közös ősrünknek.

THEAITÉTOSZ: Ezt nehéz volna állítani anélkül, hogy röhejessé válnánk.

PARMENIDÉSZ: Elintézettnek tekinthetjük hát a létért való küzdelmet és a fejlődést, nemde?

THEAITÉTOSZ: Részemről ennyi teljesen kimerítő. A szó legszorosabb értelmében.

PARMENIDÉSZ: Azért még talán annyit legyen szabad hozzátennem, hogy ha a tech-nikát nézzük, akkor elvileg lehetséges a végtelenségig nőni. Nos, nézzük a két lehet-séges utat: elérjük célunkat, s akkor mi van? Mi leszünk az Univerzum, s elvileg – legalábbis a csökevényes gondolkodás szerint – a Minden is. E fenséges lét felszabadít a dimenziók alól, s lám, a majom elődjektől másik ágon felkapaszkodott önsorsrontó lény, íme örökkévaló, s végtelen istenség lett.

THEAITÉTOSZ: Hacsak fejlődése végpontjaként nem válik bumfordi, értelem nélkü-li tömbbé, amilyennek most ő képzeli a Mindenséget.

PARMENIDÉSZ: Na igen. S ha ez a fejlődés időben megy végbe, logikátlan azt felté-telezni, hogy az örökkévalóság csak egy pontban kezdődik. Ésszerűbb belátni, hogy az, ami – vagy aki – felé tartunk, minket egy fél örökkévalóságnival már megelőzött, ezért sohasem érhetjük el.

THEAITÉTOSZ: S még mindig szép tőle, hogy türelmesen elnézi gigászi trónra töré-sünket.

PARMENIDÉSZ: Ám a józan elme azt mondja: gyermekek vagytok! Ne higgyetek az emberről többet, mint szabad! Élünk, harcolunk, bízva bízunk, – s bár állítólag a világ csúcsán vagyunk – mégis véget ér egyszer az út, és újra beolvaszt minket a ropant kohó, s nem marad más, mint a semleges salak. Úgy azonban nyerítve kikacagom hőrosaikat – úrhajóستul, számítógépestül. Hát enyészetnek nemzünk utódokat? Vagy meg tudnád nevezni, mely nemzedék lesz az, aki elég bátor lévén ki meri majd mondani babázó, gügyögő gyermekei előtt, hogy az élet mégis játszótér, s úgysem élitek meg a felnőttkort? Ez esetben igazat csak a terroristáknak szabadna adni, akik e nemes bölcsességet elővételezve nem várják meg, míg kihűl a Nap, vagy nukleáris sugárzás fest kétféjű, rákos karikatúrákat rólunk.

THEAITÉTOSZ: Mégis mondjuk hát ki világosan is, mi végre élünk itt: tartunk-e valahová?

PARMENIDÉSZ: Nem tartunk sehonnan sehová. Vagyunk, mint voltunk is: emberek. Ahová tarthatnánk, s mivé lehetnénk: ő van. Vagyunk hát általa, benne, érte – azért, hogy e csodás felismerésekre eljussunk, s méltók legyünk az emberi névre.

THEAITÉTOSZ: Ámen. De mégis: hogyha tulajdon elménk valójából indulva jutottunk el az Egy örök megsejtséig, vajon nem kell-e reávetítenünk ugyanígy tökéletlen valónkat is?

PARMENIDÉSZ: Hogy az Örök tökéletlen volna? Kétkedem, hogy sajátod e kérdés, inkább csak a kíváncsiskodók kedvéért járod körbe ily óvatosan e sarkot. Nemde azt mondtuk, hogy a természet törvényei gyönyörködtetnek? S nemde megtaláltuk az emberi törvény útját is, mely önmagában szép és rendezett? Vajon nem épp ezek – a nem érvényesülő, ám mégis érvényes igazság s a temérdek kárpótlás után kiáltó igazságtalanság – utalnak-e szintén az örök rendre, s a minket számon tartó bölcs rendezőre?

THEAITÉTOSZ: Nem túl sok mindent állítottunk? Azt mondtuk, az Egy időtlen, avagy örökkévaló, majd azt, hogy végtelen, s ezért kiterjedés nélküli. Eljutottunk arra is, hogy intelligens, s hogy hozzá az emberi elme sem mérhető. Most pedig bölcsnek, jónak is látjuk őt?

PARMENIDÉSZ: Szavamra! „Dologról” kezdtünk gondolkodni, s most ott tartunk, hogy személynek mondjuk, s mindazon ékeket látjuk rajta ragyogni, melyekkel – bár sokkal hitványabban – a vallásos ember öltözteti istenét.

THEAITÉTOSZ: Mégis, miért, hogy épp mi, e törvényre fittyet hányó torz kegyúr, az ember képviselői tudjuk így kifürkészni őt? S ha már így esett, miért vagyunk tökéletlenek?

PARMENIDÉSZ: Jó e szó. Van, ki ezzel védi fajunk, s magyarázza elfajzott voltunkat: tökéletlenség. De könnyen beláthatod: csupán azért, mert épp nincs kéznél egy vödör víz, s egy téglá, még nem fontos bárkinek is azt hazudnia, hogy felhajtóerő nem is létezik.

THEAITÉTOSZ: A baj az ember körül van, ennyi bizonyos.

PARMENIDÉSZ: Tudod mit, barátom? Ne is töprengjünk ezen! Ismerjük el, hogy akár azoknak is igazuk lehet, akik erkölcstelenségüket véges voltukkal magyarázzák. Mi pedig feleljünk erre beszélgetésünkkel, s tettekkel állítsuk, hogy ez, s nem a gyilkos nagyratörés az emberi lét célja, s értelme. Végesen és tökéletlenül is van szabadságunk embernek lenni. Erre vagyunk determinálva.

THEAITÉTOSZ: Résznek lenni az Egészben. Csodálva Őt, kitől létünket kaptuk, be-
töltve felismert rendelésünk, mindez: egyet jelent az öröklétből való részesedéssel.

PARMENIDÉSZ: Igen. S ha egyszer elporladunk, tán nem csupán a testünket alkotó
anyag és energia alakul át – megmaradván, hogy visszatérjen az örök körforgásba.
Most e bizalommal hunyjuk le szemünk. Legyen bár utolsó is e pillantás, már nem
félek. Pihenjünk. Majd még beszélgetünk.

Jegyzetek

¹ Az írás megszületésében eme szövegek játszottak döntő szerepet: Platón: *Parmenidész*. 126 a – 166 c., *A szofista*. 216a – 268d. / Parmenidész tankölteménye. Kirk, Raven, Schofield: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz 1998. 353–383. o. / Steiger Kornél: *Parmenidész és Empedoklész kozmológiája*. Áron Kiadó, Bp., 1998. / Hamvas Béla: *A bor filozófiája*. Editio M Kiadó, é.n.

² Gorgiasz, 447 a – 527 e, Bővebben nyilatkozik: 492 a–c

³ Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 107. o.

⁴ Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1993. 14. o.

⁵ Popper, Karl Raimund: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

⁶ Platón: *Állam* 336b skk

⁷ Mt 6,25 / Lk 12,23

Istenes énekek a 17. századi lőcsei magyar énekeskönyvekből

Lőcse lakossága a reformáció után, egészen a 17. század utolsó harmadáig, evangélikus volt. Életéről, az evangélikus egyházi eseményekről Hain Gáspár korabeli, 1684-ig tartó krónikája tudósít.¹ A 17. század első évtizedeiben, a Bocskai-felkelés által kivívott vallásszabadságnak hála, élénk evangélikus egyházi élet folyt a városban. Ebben a kedvező légkörben alapította meg a könyvkötéssel és könyvkereskedelemmel foglalkozó Brewer (Breuer)-család a lőcsei nyomdát és kiadót. Pavercsik Ilona levéltári kutatásai nyomán² pontosan kirajzolódik a 16. század második felében Wittenbergből Lőcsére letelepedő Brewer-család és -nyomda története. A 1619–1622 körül alapított tipográfiát Lorenz Brewer (1590–1664) virágoztatta föl, aki 1625-től a városi képviselőtestület elöljárója, 1639-ben pedig lőcsei tanácsos is volt. Fia, Samuel (1645–1699) folytatja a sikeres családi vállalkozást és apja politikai pályafutását. Az erősödő ellenreformációban – amikor pl. 1674-ben Lőcsén az evangélikus vallásgyakorlást is megszüntették – mindvégig állhatatosan szolgálta az evangélikus ügyet. Az 1681-es soproni országgyűlést követő korlátozott vallásszabadság idején, 1684-ben Samuelt a város főbírájává választották. Ennek a két tekintélyes lőcsei evangélikus polgárnak, Lorenz és Samuel Brewernak nyomdájához kötődik a 17. századi lőcsei énekeskönyv-kiadás virágzása. A háromnyelvű felvidéki, valamint a távolabbi gyülekezetek számára magyar, német és szlovák nyelven adtak ki gyülekezeti énekeskönyveket.³ Az alábbiakban a lőcsei magyar énekeskönyv-kiadás három fő típusát mutatjuk be.

I. A Lőcsén 1629-ben megjelenő énekeskönyv⁴ folytatja a korábbi bártfai evangélikus gyűjtemény⁵ szerkesztési gyakorlatát: ünnepek, témák és alkalmak szerint csoportosítja az énekeket (ünnepiek, káté-énekek, penitenciáról, megigazulásról, hitbeli bizodalomról, hálaadások, háborúságban való dicséret, ördög és bűn háborgatása ellen, anyaszentegyházról, keresztyéni jámbor életéről, reggeli és esti dicséret, az emberi élet rövid és bizonytalan voltáról, temetésiek.) A német énekeskönyvek hatása nemcsak a szerkesztésben, hanem az új, németből fordított énekek közlésében is kimutatható. Érdekessége a kötetnek, hogy Brewer előszóként egy korábbi, 1622-es lőcsei kiadás⁶ Károlyi Zsuzsan-

nának szóló ajánlását adja. Bethlen felvidéki uralkodása idején, 1622. január 25-én felesége, Károlyi Zsuzsanna és kísérete Lőcsén járt, amikor is a város magyar beszéddel is köszöntötte őt.⁷ Valószínűleg ekkor keletkezhetett a neki szóló énekeskönyvajánlás. Nem tudjuk, Brewer tévedésből vagy üzleti megfontolásból vette-e át ezt az előszót, ugyanis 1629-ben Károlyi Zsuzsanna már régen halott.

Lorenz Brewer ugyancsak bártfai kiadást követ,⁸ amikor 1642-ben egy – a tanult és a tanulatlanabb éneklők igényeit is szem előtt tartva – latin és magyar énekeket tartalmazó gyűjteményt ad ki.⁹

II. 1635-ben egy minden korábbit fölülmúló terjedelmű kolligátum jelent meg Lőcsén:¹⁰ gyülekezeti énekeskönyv, Szenci Molnár Albert *Zsoltárkönyve*, himnuszok és egyéb szertartási énekek, valamint temetési énekeskönyv található benne. A lehetséges szerkesztők körének meghatározásához először is ennek a lőcsei énekeskönyvnek legfőbb jellegzetességeit kell felsorolnunk. Magyarországon először ez az 1635-ös lőcsei kolligátum közli a teljes Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyvet*. A 4 részes lőcsei kiadvány ezáltal szinte megelőzi korát, hiszen a puritán eszméket valló magyar református lelkészek csak az 1630-as évek második felétől kezdve szorgalmazzák erőteljesen a *Zsoltárkönyv* gyülekezeti énekeskönyvként való használatát. A másik fő újdonsága a kolligátumnak, hogy a közös protestáns (evangélikus és református) énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben¹¹ javasolt módon található meg benne. Újfalvi ugyanis énekeskönyv-előszavában egyrészt a teljes magyar zsoltárfordítást hiányolja, másrészt egy olyan ének-kiadás tervezetet alkot, amelyben első helyen egy templomi (három részes) énekgyűjteményt javasol. Ennek első része a graduál (szertartási énekek), második része az általa szerkesztett gyülekezeti énekeskönyv (élén a zsoltárok-kal), a harmadik pedig az általa szerkesztett temetési énekgyűjtemény. Mint látható, a lőcsei kolligátum mindezeket tartalmazza. Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű, hogy az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv, mint a címlap is mutatja,¹² forrásának vallja a református (debreceni) és az evangélikus (bártfai) énekeskönyveket. Mind a közös protestáns, mind a csak református vagy a csak evangélikus hagyományban élő énekeket összegyűjti. Heltai János hívta fel a figyelmemet a felső-dunamelléki irénikus mozgalom esetleges szerepére. Heltai elképzelhetőnek tartja, hogy a felső-dunamelléki irénikus törekvések szerepet játszottak a lőcsei 1635-ös protestáns énekeskönyv létrehozásában. Az ellenreformáció idején a közös protestáns énekkincsnek nagy megtartó szerepe volt. Nem hagyható figyelmen kívül az a kiadói szempont sem, amely a szélesebb körben való terjesztéssel járó anyagi hasznot tűzte ki célul.

Ki lehet az a szerkesztő, aki nemcsak a korábbi protestáns énekkészlet legbővebb válogatását adja, hanem, a kiadás részeként, Magyarországon elsőként közli a *Zsoltárkönyvet*? Lorenz Brewer aligha lehet a szerkesztője egy ilyen igényes gyűjteménynek. Az alábbiakban gyengébb és erősebb érvekkel támogatott hipotéziseket fogalmazunk meg, remélve, hogy a levéltári adatok egyszer pontos választ adnak feltett kérdésünkre.

A kiadványt az idő tájt állították össze, amikor az eperjesi egyház számára egy graduált írtak össze. Mint Ferenczi Ilona kimutatja, az *Eperjesi graduál* kimunkálásában a rektor, a lelkész és a kántor vettek részt. Serédi János 1629–1637-ig vezette az eperjesi iskolát, Madarász Márton (1618–1654) a magyar lelkész, Bánszki Dániel pe-

dig (1634-től) a kántor volt.¹³ Feltételezhetjük, hogy ez az eperjesi kör szerepet játszott a lőcsei nyomtatott énekeskönyvek körüli munkálatokban.

Az eperjesi értelmiségi kör mellett magának Szenci Molnár Albertnek (1574–1634) a szerepe sem zárható ki. Ő ugyanis munkakapcsolatban állt Brewerrel, akinek kérésére 1629 nyarán lefordította a *Discursus de summo bono* c. művet. Brewerhez eljuttatható, ha nem is egy egész énekeskönyv-kéziratot, de legalább egy kolligátum-tervezetet. Szenci Molnár személyesen ismerte Újfalvi Imrét, akinek 1602-es énekeskönyv-előszava¹⁴ a genfi zsoltárok lefordítására ösztönözte. Szenci Molnár volt az is, aki 1612-ben Oppenheimben a *Zsoltárkönyvvel* együtt egy kisebb gyülekezeti énekeskönyvet is kiadott,¹⁵ s ezzel példát állított a kétféle gyűjtemény együttes használatára. Érvelésünket gyengítheti, hogy az 1635-ös kéziratos *Eperjesi graduál*ban is több Szenci Molnár-zsoltár található, tehát az eperjesi evangélikus körben is kimutatható a genfi zsoltárok ismerete.

Harmadik lehetséges szerkesztőként a Szenci Molnárral többször munkakapcsolatban álló református lelkész-költő, Pécseli Király Imre (1590k.–1641k.) valószínűsíthető. A protestáns unió létrehozásán fáradozó Pécseli Király szerkeszthetett egy, a dunántúli, dunáninneni és felvidéki protestáns éneklőknek szánt gyűjteményt. Ráadásul ifjabb korában együtt dolgozott Szenci Molnárral, sőt valószínűleg részt vett az 1612-es oppenheimi kis énekeskönyv szerkesztésében is. 1611-ben Szenci Molnár üdvözlő verset írt retorikája elé, 1614-ben pedig, mikor Szenci Molnár rövid időre komáromi lelkész volt, Pécseli Király ugyanott tanított. Pécseli Király lőcsei kapcsolatait mutatja, hogy 1635-ben ott jelent meg kátéjának 2. kiadása, amelynek alapja a Heidelbergi káté, de amelybe helyenként Luther *Kis kátéjából* is betoldott részeket.¹⁶ Problémát csak az okozhat, hogy saját gyülekezeti énekei miért nem szerepelnek az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben. Közülük háromról¹⁷ nem zárható ki, hogy csak élete vége felé, 1635 után szerezte. Ifjúkori szerzeménye, egy reggeli dicséret¹⁸ azonban mindenképpen hiányzik az 1635-ös lőcseiből.

A lőcsei 1635-ös gyűjtemény után az énekeskönyv-történet új korszaka indul meg: a protestáns énekeskönyv-kiadásé. Bátfán, Debrecenben, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén és Váradon helyi jellegzetességekkel színezett, de lényegében azonos szerkezetű és törzssanyagú gyűjtemények látnak napvilágot.¹⁹ Mindegyikben az első helyen a graduált helyettesítő himnusz-rész helyezkedik el,²⁰ második a gyülekezeti énekeskönyv (a végén halotti énekekkel vagy külön temetési énekeskönyvvel), majd pedig csatlakozik hozzá egy rövid imádság-gyűjtemény, illetve a Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyv*.²¹ Ennek a Huszár Gál 1560-as gyűjteményével²² induló, Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyvén és az 1635-ös lőcsein átvezető egységesülésnek a módosított, 1636 utáni változatát valószínűleg a váradi énekeskönyvek²³ indítják el.

Lőcsén a protestáns énekeskönyv két típusa jelenik meg: 1654-ben és 1675/76-ban egy igényesebb kiadás (pl. kották szerepelnek a himnusz-részben stb.),²⁴ míg 1673-ban, 1690-ben, 1691-ben, 1694-ben, 1696-ban és 1699-ben az énekanyagot folyamatosan bővítő sorozat lát napvilágot.²⁵

III. A század végén, ugyancsak Lőcsén jelenik meg az evangélikusok új énekeskönyve – a *Zöngedező Mennyei Kar* –,²⁶ melynek története már átvezet a 18. századba.

Korábbi magyar mintáját nem ismerjük. 101 énekéből mindössze 19 a 16. századi, s több német ének fordítása megtalálható benne. Ez utóbbiak forrásaként, mint erre Schulek Tibor rámutatott,²⁷ egy 1694-es lőcsei kiadású német nyelvű énekeskönyv²⁸ jöhet szóba, melynek egyetlen példánya a Győri Evangélikus Gyülekezeti Könyvtárban található. A példány valószínűleg már a 17. században is a győri gyülekezet tulajdonában volt. Ugyanis a *Zöngedőző* szerkesztői mind ebből az észak-dunántúli evangélikus értelmiségi körből kerültek ki. Két oka is lehetett a német fordítások megszületésének. Az egyik, hogy Győrben az istentisztelet egészen a Türelmi Rendeletig vegyes, német és magyar nyelvű volt, így önként adódik a szoros kölcsönhatás lehetősége. A másik a pietizmus megjelenése, melynek közvetlen hatása az énekeskönyv anyagán még nem mutatható ki, de a vallási élet reformjára való törekvés²⁹ jegyében egy új énekeskönyv iránti igényt mindenképpen felébreszthetett már. A *Zöngedőző* a lőcsei protestáns énekeskönyvek (második típus) kiegészítő köteteként jött létre. A szerkesztők olyan „könyvecskét” akartak létrehozni, amely a meglévő protestáns gyűjteményt evangélikus eredetű és használatú énekekkel toldja meg.

A 17. századi lőcsei énekeskönyvekből olyan német énekfordításokat válogattunk ki, amelyek, egy kivételével, a mai *Evangélikus énekeskönyvben* is – más fordításokban – megtalálhatóak. Érdekes az alábbi, első fordításokat összevetni velük. A 17. századi változatok ugyan egyes helyeken nehezkesebbek, a fordítás néha hibás, a forma leegyszerűsített, és a metrum sem mindig tökéletes, de ezért kárpótolhatja az olvasót-éneklőt a 17. századi erőteljes nyelvezet, és a versmondattani megoldások gazdagsága.

KARÁCSONRA ANGYALI SZÓZAT

1. Mennyből jövök most hozzátok,
És, imé, nagy jó hírt mondok,
Nagy örömet majd hirdetek,
Melyen örvend ti szívetek.

2. Ez mái nap egy kis gyermek
Egy Szűztől születék néktek,
Az gyermek szép és oly ékes,
Vigasságra kellemetes.

3. Ez Úr Jézus mi Istenünk,
Nyavalyáinkból kimentőnk,
Ő lészen az Idvözítő,
Minden bűnünkből kimentőnk.

4. Már lehozta az életet,
Mely Istennél volt készített,

Hogy véle ti is éljete,
Boldogságban örvendjete.

5. Ez lesz néktek az jegy róla,
Ímé, fekszik az jászolba,
Ott megtaláljátok őtet,
Kitől menny s föld teremtetett.

6. Jertek hát, mi is örvendjünk,
Az pásztorokkal bémenjünk,
Lássuk, mit adott az Isten
Hozzánk való szerelmében.

7. Nyílj meg, szívem, lásd meg jobban,
Ki fekszik itt az jászolban,
Amaz gyermek bizonyára,
Az szép Jézus, Isten Fia.

8. Oh, kedves vendég, nálam szállj,
Bűnömtől ne iszonyodjál,
Jöjj bé hozzám, te szolgálhoz,
Hozzád megtérő juhodhoz!

9. Állatoknak teremője!
Miért vagy ily szegénységbe,
Hogy fekszel az aszú³⁰ szénán,
Szamár s ökrök közt aluván?

10. Nincs-é senki ez világon,
Ki tégedet befogadjon,
Nincsen-é meleg helyecskéd,
Sem gyengén rengő bölcsőcskéd?

11. Néked bársonyos tafotád,³¹
Aszú széna lágy párnácskád,
Noha nagy, dicső király vagy,
Ímé, mostan mely szegény vagy.

12. Oh, én szerelmes Jézusom,
Édes megváltó Krisztusom,
Jövel, csinálj csendesz ágyat,
Szívemben magadnak házat!

13. Én lelkemnek rejtekében,
Zárkózzál bé szekrényében,
Hogy el ne felejthesselek,
Sőt, örökké dicsérjelek.

14. Az mennyei magas székben,
Istennek dicsőség légyen,
Ki szent Fiát küldé értünk,
Hogy Megváltónk lenne nekünk.

Martin Luther híres és elterjedt *Vom Himmel hoch, da komm ich her* kezdetű karácsonyi énekének fordítása. Nyomtatásban először az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben jelent meg (RMNy 1628/1: 412), majd szinte valamennyi korabeli protestáns gyűjteménybe belekerült. A mai *Evangélikus énekeskönyv* 150. számú éneke.

NAGYHÉTRE VALÓ DICSÉRET

1. *Ecce homo! Ím' az ember!*³²
Kinek kínja mint a tenger,
Keményen ostoroztatott,
Tövissel koronáztatott.

2. *Ecce homo! Ím' az ember!*
Ki véres mint Vörös-tenger,
Bársony rongyba öltöztetett,
Éktelenül pökdöztetett.

3. *Ecce homo! Ím' az ember!*
Szenvedése mint a tenger,
Melynek oka a mi bűnünk,
Ezt siratni meg ne szűnjünk.

4. *Ecce homo! Ím' az ember!*
Szeretete hozzánk tenger,
Ezért őtet mi mind áldjuk,
Hálaadással imádjuk.

5. *Ecce homo! Ím' az ember!*
Kinek érdeme mint tenger,
Hogy ő nálunk haszontalan
Ne légyen, kérjük untalan.

6. Ecce homo! Ím' az ember!
Kinek szentsége mint tenger,
Igazságunknak ruhája,
Idvességünknek palástja.

7. Ecce homo! Ím' az ember!
Kié menny, föld és a tenger,
Holtunk után mennyországba,
Vigyen örök boldogságra.

Csak lőcsei kiadású énekeskönyvekben jelent meg, először 1694-ben (RMK I. 1460: 417). Talán az *Ecce Homo! Sehet, welch ein Mensch!* kezdetű német ének parafrázisa.

REGGELI DICSÉRET

1. Tündöklő hajnali csillag,
Kegyelemmel fénlő világ,
Jesszének szép vesszeje :/:
Dávid királynak magzatja,³³
Sőt, királyoknak királya,
Lölkemnek vőlegénye.
R. Kedves, kegyes, kellemetes,
Ékes és gyönyörűséges,
Gazdagsággal dicsőséges.

2. Oh, gyöngyös drága korona!
Igaz Isten s' ember fia,
Szűznek áldott gyümölcse, :/:
Szívemnek vagy lilioma,
Édes evangélioma,
Kedvességeknek kincse.
R. Egyem, jegyesem, szép violám,
Mennyei manám, mellyel élek,
Rólad nem feledközhettek!

3. Öntsd mélyen az én szívembe,
Szerelmed tüzét lölkömbe,
Oh, drága jáspis kövem! :/:
Fogj hozzád és vigasztalj meg,
Hogy eleven tagod legyek,
Benned légyen örömöm.
R. Hozzád folyamodt [!] lölki rózsza,

*Légy orvos a sebnek, szívnek,
Nálád nélkül nem élhetek.*

*4. Mennyből nagy öröm fénlik rám,
Midőn szemeiddel reám
Kegyelmesen tekintesz. :/
Oh, Uram Jézus, szent lölked,
Szent igéd, tested és véred
Velem közölvén, éltetsz.
R. Ilyen kegyesen tarts elődben,
Táplálj engem mind végiglen,
Mert fogadtad szent igédben.*

*5. Teremtő Atyám, Istenem,
Ki engem örök időkben
Szent Fiadban szerettél, :/
Ő engem magának jedzett,
Szentlélekkel elpöcsétlett,
Megtisztított vérével.
R. Eja! Eja! Szívem vigad,
Istent imád, hogy mennyekben
Idvösséget szőrzett nékem.*

*6. Szóljon tehát az orgona,
Gyönyörűséges muzsika,
Énekszó is zöngjenek, :/
Hogy az édes Jézusomnak,
Drága, szép, kedves uramnak
Szerelmében örvendjek.
R. Zöngjön, pöngjön vigasságos,
Buzgóságos háladó szó,
Nagy az Úr, ezekre méltó.*

*7. Ily kedvvel vigadozom én,
Mert drága kincsem az Isten,
Ki kezdet s' vég mindenben. :/
Ő engem dicsíretire,
Mennyben viszen nagy örömré,
Kin tapsolok szívemben.
R. Amen! Amen! Jövel, Uram,
Szép koronám, és ne késsél!
Téged várlak buzgó szívvel.*

Philipp Nicolai (1556–1608) *Wie schön leuchtet der Morgenstern* kezdetű énekének első fordítása csak a 17. század végén jelenik meg evangélikus énekeskönyvben, az 1692–1696 között kiadott *Zöngedőző Mennyei Karban* (RMK I. 1589/A: 8). Az Evangélikus énekeskönyv 361. számú éneke.

ESTVÉLI DICSÉRET

1. Most nyugosznak az erdők,
Ember, állat és mezők,
Mind e világ nyugszik.
De ti, érzékenységit,
Fel, fel! S' gondold meg elmém,
Ami Teremtődnek tetszik.

2. Oh, fényes Nap! Hová lél?
Az éj űzött téged el,
Éj, Nap ellensége
Menj el, más Nap támad fel,
Az én Jézusom jó el,
Az én szívem fényessége.

3. A Nap már elnyugodott,
A csillagok ragyagnak
A kék kerek egen.
Így leszen nekem dolgom,
Ha kiszólít Krisztusom
Ez életből, a mennyégbe.

4. A test siet nyugodni,
És a ruhát levetni,
Halandóság képét.
Ezt levetem, Krisztusom
Más ruhát ad rám, tudom,
Ama dicsőség köntösét.

5. Fejem, lábam és kezem
Örül, hogy dolgom végzem
Mái nap békével.
Örülj szívem, hogy büntül,
És e földi ínségtől
Szabados léssz ezennel.

6. No, elfáradt tagjaim,
Nyugodjatok csontjaim,
Már ágyot kívántok.
Eljő az idő s óra,
Melyben ágyot föld alá
Vetnek, hogy ott nyugodjatok.

7. Szemeim únva állnak,
Egy huj alatt elhunnak,³⁴
Hát a test s' a lélek,
Hová lesz? Kegyelmedbe
Vegyed kegyelmes Isten,
Őrizője Izraelnek.

8. Terítsd ki szárnyaidat,
Vedd alá fiacskádat
Jézus, lelki csukom,³⁵
Akar Sátán elnyelni.
Hadd az angyalt mondani:
E gyermek el ne romoljon.

9. Titeket is édesim
E máj nap sérelem
Ne illesen, s bánat.
Adjon Isten jó álmot,
Ágyatoknál világot
Tartson, s angyali őrzőket!

Paul Gerhardt (1607–1676) *Nun ruhen alle Wälder* kezdetű közismert énekének fordítása, mely először az 1694-es lőcsei énekeskönyvben (RMK I. 1460: 541) jelent meg. A mai *Evangelikus énekeskönyvben* a 113. sz. alatt található.

Nikolaus Herman (1480 k.–1561) alábbi, *Wenn mein Stündlein vorhanden ist* kezdetű éneke a korabeli német énekeskönyvben különböző, 4, 5 és 9 versszakos változatokban maradt fenn. Az ének népszerűségét jelzi, hogy mindhárom típus előfordul a lőcsei énekeskönyvekben. Az ének egyetlen 16. századi fordítását Magyar István, sárvári lelkész készítette. 5 versszakos változata az *Evangelikus énekeskönyv* 501. számú éneke.

Jegyzetek

¹ Hain Gáspár: *Lőcsei krónikája*. Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél, Lőcse, 1910–1913.

² Pavercsik Ilona: A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században, In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1979, 353–408; 1980, 349–473.

- ³ Lorenz Brewer nyomtatta ki – ugyan a nyomdahely és a nyomda nevének feltüntetése nélkül – az első magyar nyelvű katolikus énekeskönyvet is, a *Cantus Catholicit* (1651).
- ⁴ RMNy 1438. A rövidítések feloldása: RMNy = Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla, *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, II, 1601–1635, Bp., 1983.; Heltai János – Holl Béla – Pavercsik Ilona – P. Vásárhelyi Judit, *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, III, 1636–1655, Bp., 2000. RMK I-II. = Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I-II*, Bp., 1879–1885.
- ⁵ RMNy 965.
- ⁶ RMNy 1228.
- ⁷ Hain Gáspár, i. m., 158.
- ⁸ RMNy 1816.
- ⁹ RMNy 1940.
- ¹⁰ RMNy 1628.
- ¹¹ RMNy 886.
- ¹² KERESZTYENI / ISTENI DI-/CSERETEK, / Mellyek az Magyar Nemzetben re-/formáltatot Ecclesiákban szok-/tanak mondattatni. / Ezek mellé adattattak szép rendel. / ELŐSZÖR, / AZ SZENT DAVIDNAK FRANCIAI / Notáknak és Verseknek módgyokra / rendeltetett / SOLTARI. / MASODSZOR, / AZ EGESZ ESZTENDÖRE TAR-/tozando / HYMNUSOK. / HARMADSZOR, / Az Halott temetésekorra valo / ENEKEK. / Mostan újonna(n), és, (a' mi az első s-utolsó részt, az az, a' / közönséges és Halott Enekeket illeti) bővebben, hogy / ne(m) mint ennek előtte Debrecenben és Bárt-/phán ki-bocsátattak. / LŐCSEN, BREVER LÖRINTZ által. (1635.)
- ¹³ Ferenczi Ilona: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. II, Bp., 1988, 6-9.
- ¹⁴ RMNy 886.
- ¹⁵ RMNy 1037.
- ¹⁶ RMNy 1630.
- ¹⁷ *Paradicsomnak te szép, élő fája; Feltámadt a mi életünk; Krisztus Urunknak áldott születésén.*
- ¹⁸ *Dicsérlek, Uram, téged.*
- ¹⁹ H. Hubert Gabriella: 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában, In: *Magyar Könyvszemle*, 112 (1996), 82–89; bővebben: *A 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek története* (kézirat).
- ²⁰ Az 1636-os *Öreg Graduál* (RMNy 1643) után már nem a 16. századi himnusz-szövegekkel, hanem a Keserői Dajka János által javított változatban.
- ²¹ Református használatra szánt kolligátumokban még Siderius János kátéja is hozzájárulhat.
- ²² RMNy 160.
- ²³ Először 1642-ben (RMNy 1981).
- ²⁴ RMNy 2532, RMK I. 1183.
- ²⁵ RMK I. 1155/B, 1389, 1410, 1460, 1462, 1492/B, 1544.
- ²⁶ RMK I. 1589/A.
- ²⁷ Schulek Tibor: Két ismeretlen lőcsei nyomtatvány 1694-ből, In: *Magyar Könyvszemle*, 82 (1966), 177.
- ²⁸ RMK II. 1778/B.
- ²⁹ Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700-1756*. Bp., 2000, 13.
- ³⁰ Száraz.
- ³¹ Könnyű selyemszövet. A *Ráday graduál*ban található szövegváltozat helyesebb fordítást ad: „Néked bársonyod s tafotád.” (Vö. „Der Sammet und die Seiden dein.”)
- ³² Jn 19,5
- ³³ Vö. Ézs 11,1.10., Isaiának (Jesszének) és fiának, Dávidnak leszármazottja.
- ³⁴ „Im Hui [egy pillanat alatt] sind sie geschlossen.”
- ³⁵ „O, Jesu, meine Freude / Und nim dein Küchlein ein.”

1629-es lőcsei énekeskönyv (RMNy 1438: 549) ismeretlen fordító¹	Magyari István: Kézbeli könyvecske, Sárvár, 1600 (RMNy 869: 49a) Nikolaus Hermann német éneké- nek Jo-hann Lauterbach által for- dított latin változata alapján²	1635-ös lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628/4: 5) ismeretlen fordító	1635-ös lőcsei énekeskönyv³ (RMNy 1628/4: 57) fordító: E. D. T.
Temetési ének 1. Mikor közelget vég órád, S utamon el kell mennem, Úr Jézus! Légy útítársom, Segítséged ne fogd tőlem! Utolsó végemen lelkem, Uram, kezedbe ajánlom, Te azt megőrizzed nekem.	... Herman Miklósé, mely az de- ákból magyarra ilyenképpen fordíthatatik 1. Mikor halálnak órája Eljő, életből kihínya, Légy vezérem, én Krisztusom, Kegyességed igazgasson, Lelkemet halálomkorán Te kezeidben ajánlom, Oltalmazásért és adom.	(Halotti ének) 1. Midőn eljűn én órád, Hogy meg kelletik halnom, Krisztus, kérlek tégedet, te légy velem akkoron : Idvözíts, vezérj magad, S részesíts kegyelmedben, Lelkemet végső órán Ajánlom szent kezedben.	(Halotti ének) Németből magyarra fordítottatott E. D. T. 1. Eljövén már az én órád, Hogy innét ki kell múlnom, Tehát kísérj el te engem, Jézus Krisztus, megváltóm, Mert lelkemet halálomban Ajánlom szent kezeidben, Nyilván megtartod azt nekem.
2. Bűnöm igen rettegtetni Fog, lelkem és⁴ vádolni, Mert sok, mint tenger fövénye. De nem esem kétségbe, Emlékezem halálodról, Úr Jézus, piros sebedről, Azok megtartanak engem.	2. Mikor lelkem ismereti Sereget félvén bűneit, Ha bűnöm oly sok, mint fövény, Még sem esem én kétségben, Forog eszembe halálod, Úr Jézus Krisztus, és kínod, Hiszem, bűnöm megbocsátod.	2. Bűneim rám támadnak, És engemet mardosnak, Mint tengernek fövénye, Annyi száma azoknak : Kétségben el nem esem, Mert halála Jézusnak, Sebe és vérontása Engemet oltalmaznak.	2. Bűneimnek sokasága, Vétkeimnek súlyossága Sanyargatnak akkor engem, De kétségben nem esem, Hanem bízik halálodban, Te szent véres sebedben, Azok megtartnak engem.

3. Egy tag vagyok te testedben, Ezzel vigasztalom szívem, Tőled és el nem távozom, Az halál fájdalmiban. Ha meghalok is, néked halok, S örök életet nekem Nyerél szent haláloed által.	3. Te testednek vagyok tagja, Mely bátorít én kínomba, Tetőled el nem szakadok, Nagy kínjában haláloomnak, Ha halok is, neked halok, Örök életet szerzettél Énnekem te szent véreddel.	3. Tagod vagyok, oh, Krisztus, Ez biztatja szívemet, Nem választ el az halál Soha tőlem tégedet : Meghaljak, bár benned lesz Mindenkor bátorságom, Mert megváltál engemet, S nyerél örök életet.	3. Testednek tagja vagyok én, Abban megnyudodt lelkem, Tetőled el nem szakaszthat Halál keserűsége, Mert éltem, holtom mind tiéd, Énnekem örök életet Haláloed által szerzettél.
4. És mivel te feltámadtál, Nem maradok én a sírban, Vigasztalásom mennybe mented. Az halált elűzheted. Ahol te vagy, oda megyek, Hogy veled éljek s légyek örökké, Azért elmegyek örömmel.	4. Hogy feltámadtál halálból, Felkelék én is az porból, Mennybemenésed vigasztal, Félelmében az halálnak, Az hol te vagy, odamegyek, Megnyugszom örök életben, Azért örömet meghalok.	4. Mivelhogy feltámadál, Nem maradok ez földben, Szent Atyádhoz jutottál, Én is jutok kebledben, Hol vagy te, odamegyek, S veled örökké élek, És így az árnyék földről Bátorsággal kimégyek.	4. És minthogy te feltámadtál, Feltámasztasz engem is, Reménységem, vigasságom Mennyben való felmeneted, Az hol te vagy, ott lések én, Hogy örökké örvendezzem, Örömmel múlok azért ki.
5. Az Jézus Krisztushoz megyek, Karomat kiterjesztem, Elaluszom és jól nyugszom, Ember fel nem költ engem. Mert az Jézus, Isten Fia, Mennynek kapuját megnyitja, Örök életre hogy vigyen.⁵ 6. Illyés próféta futását,⁶ S elvégezé nagy csudáját, Őt Isten mennybe ragada,			5. Ki mégyek azért Krisztushoz, Szent kedvének engedvén, Testem az földnek gyomrában Addig nyugszik csendesen, Míglen engem feltámasztván, Béviszen mennyországában, Jézus Krisztus, én megváltóm.

Szekeret érte küldvén.
Szekér és ló vala mint tűz,
Melyben próféta viteték
Nagy forgószeleiben, mennyekbe.

7. Testestől-lelkestől odamene,
Tűztől körülvetetvén,
Nékünk példaul s vigasztalásul,
Hogy ez élet után mi és
Istenhöz megyünk egyemben.⁷
Testestől-lelkestől mennyekbe,
Mikor a Krisztus eljövend.

8. Illyés Tábor hegyén vala,⁸
Krisztus tanítványa láták,
Ki sok esztendőtt élt vala.
Keresztyén, ne ess kétségbe!
Bizonyos az örök élet,
Holott most Illyés él s vagyon,
Odamegyünk mi mindnyájan.

9. Illyés az ítélet előtt
Ismét eljő a világra,
Gonosz világnak hirdetni,
Hogy az Úr eljövendő,
De az Isten szent embere
Ma magát megjelentette,
Nem messze hát világ vége.⁹

Jegyzetek

¹ Más énekeskönyvben nem fordul elő.

² A fordítás nem került bele az énekeskönyvekbe.

³ Az ének először az 1632-es lőcsei ima-énekeskönyvben jelent meg (RMNy 1552: 327).

⁴ Is.

⁵ Ennek az 5. versszaknak német eredetije a bonni, 1575-ös énekeskönyvben jelent meg („So fahr ich hin zu Jesu Christ ...”).

⁶ 2Kir 2,11.

⁷ Együtt.

⁸ Mt 17,1–12; Mk 9, 2–13; Lk 9, 28–36.

⁹ A 6–9. versszak Nikolaus Herman egy másik énekének a fordítása („Da nun Elias seinen Lauf und Wunder hat vollendet”).

TRAJTLER GÁBOR

Szokolay Sándor: Confessio Augustana

A szerző köszöntése 70. születésnapja alkalmából

Megkésve ugyan, de még mindig nem lekésve köszönti folyóiratunk e cikkel Szokolay Sándor zeneszerzőt. Sok helyen rendeztek számára szerzői estet, melyeken olykor az alkalomra komponált új műve is bemutatásra került. Ilyen a Szeged város felkérésére írt „Imádkozzatok szüntelenül” című kórusfantázia, a Passaui Ünnepi Hét nyitóhangversenyén előadott „Himnusz Szent István király és felesége, Boldog Gizella tiszteletére”, valamint a Fertőd-Eszterházában bemutatott négy tételes „Vonószene-kari-szimfónia”. Sok újság, folyóirat is foglalkozott e jeles ünnepel: megemlékezésekkel, interjúkkal, méltatva Szokolay Sándort, a 20. század utolsó harmadának rendkívül termékeny és sokoldalú nagy magyar zeneszerzőjét.

De előbb röviden szóljunk életútjáról. 1931-ben született Kúnágotán. A zene szeretetét édesapjától, Szokolay Bálint kórus-karnagytól örökölte. Békéstarhoson érettségizett, zeneszerzői diplomáját Farkas Ferenc növendékeként a Liszt Ferenc Zene-művészeti Főiskolán nyerte el 1957-ben. 1966-tól 1994-ig ugyanennek az intézménynek tanára. Számos rangos zenei társaság és országos intézmény kuratóriumi tagja, 1978-tól a Magyar Kodály Társaság elnöke. Egy ideig a Magyar Televízió zenei lektora, valamint a Kossuth-díj Albizottságának elnöke.

Nemzetközi versenyeket nyert (Varsó 1956, Párizs 1967), a *Sámson* és a *Vérnász* operafelvételeit Grand Prix-lemezdíjjal ismerték el. Idehaza kétszer kapta meg az Erkel-díjat, 1966-ban a Kossuth-díjat, továbbá az Erdemes művészi és Kiváló művészi cím birtokosa. A Magyar Köztársaság Középkeresztjét 1990-ben, a Magyar Örökség-díjat 1998-ban nyerte el. 2001. március 25-én másodszor tüntették ki a Bartók-Pásztory díjjal. 1994-ben vonult vissza, s költözött Sopronba, ahol most csak a zeneszerzésnek él.

Művei részletes felsorolására nem vállalkozhatok, de jelentősebb műveiről álljon itt egy kivonatos összefoglalás. Operái: *Vérnász* (1964), *Hamlet* (1968), *Sámson* (1973), *Ecce homo* (1984), *Margit, a hazának szentelt áldozat* (1995), *A bölcs Náthán* (1994), *Szávitri* (1999). Ezekben a művekben a történések során az emberi élet nagy kérdései: a szerelem, a lét, az istenhit, a Krisztus-áldozat és a hazaszeretet témái fogalmazódnak meg. Kompozícióinak másik nagy csoportja a kantátáké, s ezekből itt hadd álljanak előbb a minket legjobban érdeklők, amelyeket a Lutheránia számára írt Weltler Jenő felkérésére 1970 és 1983 között. *Karácsonyi pasztorál* (1970), *Pünkösdi ének* (1972), *Gályarab-kantáta* (1975), *Libellus Ungaricus* (Bornemisza Péter szövegeire, 1979), *Confessio Augustana* (1980), *Luther-kantáta* (1983). E kantáták összehason-

lító elemzését 1988-ban a Diakónia folyóiratban tettem közzé. A sorozat záróköve a Weltler Jenő emlékére írt Korál-requiem (1992).

Weltler Jenővel való kapcsolatáról többek között így emlékezik: „Senkivel össze nem téveszthető jelensége volt életünknek. Csak szeretni lehetett. Lelkesedéssel teli derűje ellenállhatatlan volt. Életemet sok szál fűzte hozzá, mely elszakíthatatlan fonattá növekedett. Zenei, hitbeli, baráti, rokon kapcsolatunkat a szolgálat közös feladatai egymásra találássá tették... Ő hívott elsőnek a Lutherániába. Bach isteni magasságú szakralitását ő tette élő élményemmé. Bach passzióinak, kantátáinak, H-moll miséjének, Magnificat-jának megrendítő szépségű előadásai a templomi zene szerelmesévé tett életre szólóan. De mindennek a csúcsa az volt, amikor Bach koráljait vezényelte. Úgy, ahogy senki más! Bach prédikációs-ihletésű zenéjének minden tűzével, sírnivaló mélységével, fájdalmas gyönyörűségével. Jenő bácsi varázslatos iskolája nélkül nem jutottam, nem juthattam volna soha el addig a törekvésig, hogy az operaházból is templomot kellene csinálni! Hálát adok Istennek az ő szolgáló életéért.”

Szokolay 1957-től szerzett kantátái, oratórikus művei még: Vízimesék, A Tűz Márciusa, Világok vetélkedése, Istár pokoljárása, Néger-kantáta, Deploration, Magyar kóruszsimfónia, Vitézi ének, Apokalipszis, Ódon ének, Hódolat Kodálynak, Ady-kantáta, Újévi kantáta, A minden titkok titka, Orbis pictus, Jeremiada, Magyar zsoltár, Tanúságtétel (Márton Áron mártír püspökről) és Jobbítsd a Nemzetöt. A millennium tiszteletére komponálta a Symphonia Ungarorum című oratórius szimfóniát.

A kórusműciklusok, kisebb kórusművek, szólóhangra írt dalok felsorolásától eltekintve még meg kell említenünk, hogy hangszeres művek is bőven kerültek ki keze alól. A legnagyobbak szimfonikus alkotásai: *Hegedűverseny* (1957), *Zongoraverseny* (1958), *Trombitaverseny* (1968), *Ballata Sinfonica* (1968), *Archaikus nyitány* (1977), *Rapsodia* (1978), *Concertino fuvalára* (1981), *Concerto* (1983), a *Három szimfónia* (1996, 1997, 1999), *Kettős hegedűverseny* (1993), *Római vonós szimfónia* (1992), a *Magyar concerto grosso* (1996). Számos művet komponált szólóhangszerekre és kamaraegyüttesekre. Számára nincsenek kevésbé kedvelt hangszerek. Repertoárjában bőven találunk alkotásokat vonósok, fúvósok, hárfások és cimbalmosok is. Hadd említsük meg orgonaműveit: az Orgonafantáziát, a Balladát, és mindenekelőtt az Al fresco-t, azt az öttételes művet, melyben az orgona új lehetőségeit aknázza ki meglepő, de egyben megragadó módon.

Nem kívántam teljességre törekvő, lexikonba való műjegyzéket írni, de érzékeltetni szándékoztam, Szokolay Sándor igen sokoldalú, rendkívül termékeny zeneszerzői munkásságát. És ha ismerjük partitúráit, a leírt rengeteg apró hangjegyet, az állandó mozgást, amely műveit jellemzi, megállapíthatjuk, nemcsak a kottapapírral, hanem a tintával sem takarékoskodott. (Tréfás megjegyzése a muzsikuskoknak: egyszerűbb lett volna fekete papírt vennie, és kikaparni belőle a „nem-hangjegyeket”.) Mennyi munka egy-egy ilyen mű megírása – nem is szólva a háromórás opera vezérkönyvéről!

Aki hallja Szokolayt beszélni, az tapasztalhatja, mindig van tartalmas, építő mondanivalója, és nem is kevés. Ugyanígy zeneműveinek is. Erről úgy vall a szerző, hogy mindezt az Úristen bízta rá, és idézi Bornemisza Pétert: „Az oldalamon is kifakadt volna, ha a számat föl nem tátottam volna!” Mert minden művének van eszmei érté-

The image shows a handwritten musical score for the Confessio Augustana. The score is written on multiple staves, with the top section featuring a complex arrangement of voices and instruments. The bottom section includes vocal parts with Latin lyrics. The lyrics are: "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus", "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus", "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus", "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus", "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus", "Fi - li - us et Spi - ritus Sanctus". The score is marked with various musical notations, including clefs, time signatures, and dynamic markings. The page number 29 is visible at the bottom center.

A Confessio Augustana partitúrájának egyik oldala

ket hordozó háttere. Nem a zenéért ír, hanem azért, mert mindig valamit el akar érni vele. Még hozzá az emberekben. Ezért a sok vallásos szövegű mű, ezért a sok magyar témájú alkotás. Mert mi volna korunk művészeinek ennél nagyobb feladata, mint az értékek őrzése, felszínre hozása, megteremtése? Ott is, ahol ez nincs, vagy ahol ezt az értékrendet csúfolják, lejáratják. Nemhiába vall magáról úgy, hogy eredetileg misszionárius vagy prédikátor szeretett volna lenni. Ez is lett, csak a muzsikussal. Sőt azt is vallja, hogy szeretné, ha művei túlmutatnának önmagukon.

Nem vállalkozhatom e roppant életmű elemzésére, értékelésére. Ez az esztéták feladata. Vagy az utókoré. Nem is állíthatom, hogy Szokolay Sándor minden művét ismerem. Mégis szándékom, hogy az olvasó számára írásom benyomáskeltő legyen, és igaz a zeneszerzőt illetően. Méltó köszöntés részünkről, illő köszönet az alkotó munkáért. Úgy gondoltam, hogy egy művet kell kiválasztanom. Ebben az egy műben kell a rá jellemzőt úgy megragadnom, hogy a szavakon keresztül érzékelhető legyen, ami Szokolaynak mindenki mástól megkülönböztető sajátja, értéke.

A kiválasztott mű a Confessio Augustana kantáta, amelynek betanításában részt vettem. A Lutheránia énekkar bemutatójában, a többszöri előadásban és a lemezre játszásában is személyesen közreműködtem. Zenei szempontból kiemelkedőnek tartom Szokolay vallásos oeuvrejéből e kantátát összefogottsága, karakteres zenei nyelvezete és sajátosan kiérlelt jegyei miatt. A mű kiválasztásában azonban nemcsak ezek az okok vezettek. Én a Confessiot különösen is jelentős műnek tartom. Miért?

1. Mert ezzel a művel lépett ki egyházunk a vasküggöny mögötti „keleti ismeretlenségből” a lutheránusság nyilvánossága elé azzal a hírrel: élünk, muzsikálunk, van egyházi zenekultúránk, korszerű zenei eszközökkel írt új egyházzenei alkotásunk is. Így mutatkoztunk be 1980. június 29-én, Augsburgban, a Szent Anna-templomban, és még négy közeli városban az Ágostai hitvallás keletkezésének 450. évfordulóján. (Újság cikk előadásunkról e címmel: „Mitreißende Confessio aus dem Osten”).

2. Mert ezzel a művel jelentkeztünk a hazai öikuménében, a két nagy egyház között az eltulajdoníthatatlan szövegű hitvallással: a „mi is itt vagyunk” gesztussal. Ahogy a két nagy – keleti és nyugati – egyházi tömb között Bach az, akivel mi lutheránusok számarányunk ellenére kikerülhetetlenek vagyunk a keresztény kultúra világában, úgy Szokolayról se lehet hallgatni, vagy elfelejteni idehaza, hogy hitét valló evangélikus. Ezt bizonyítja még többek között a drámai erejű Luther-kantátája is.

3. Mert valami egészen egyedülálló, hogy valaki dogmatikai – úgymond száraz – tételek, vitairatnak szánt írások szövegét zenésítse meg,

a) mert a Confessio *nem opera*, nem oratórium, amelynek drámai történései szinte kínálják a színes zenei megoldások lehetőségeit – amit az operakomponisták oly remekül ki is tudnak használni

b) mert a Confessio *nem lírai szöveg*, mint egy dal, vagy mint egy ária. Ezek szövege az érzelmek síkján ad kiváló eszközöket a zeneszerzőnek a mű megkomponálására

c) mert a Confessio *nem miseszöveg*, amely ugyan dogmatikai tartalmú, de egyrészt megvannak az évezredek hagyományok zenei átültetésére, másrészt pedig a mise szövegének törzse a második hitágazat, a Krisztus-történet összefoglalása, amely mégiscsak drámai esemény. Ez megkönnyíti a komponisták dolgát.

Szokolay egy egészen más, zenei alkotásokban szokatlan szöveget vett műve alapjául, amely új utakra készítette őt. És engedessék meg nekem egy nagyon merész állítás: valahol ott foglal helyet számomra ez az opusz a Szokolay-művek között, mint Bach „Clavierübung III. részének” kötete a Bach-művek között. (A Clavierübung e kötetében Bach tíz lutheri korált dolgoz fel, a négy liturgikus ének után Luther kátéinak fejezetei szerinti hat Luther-korált. Így kerülnek sorra a Tízparancsolat, a Hitvallás, a Miatyánk, a keresztség, a bűnbánat [gyónás] és az úrvacsora énekei. Ezek énekeskönyvünkben a 433., 247., 72., 295., 402. és a 303. szám alatt található. Ezeket a tételeket foglalja keretbe a Szentháromság egy Istent magasztaló hatalmas prelúdium és hármás fűga.)

A hasonlóságot már a mű szerkezetében is megtalálom. A Confessio – teljes címen: *Confessio Augustana – kantáta bariton szőlőre, vegyeskarra, kamarazenekearra és orgonára tíz tételben Op. 77* – keretét a Praefatio és az Epilogus szolgál, akárcsak Bachnál a keretező prelúdium és a fűga. A kantáta többi nyolc tételéből a hasonló tartalmú tételek:

téma	a Confessio tétel címei	a Luther-korál	énekeskönyvi szám
hitvallás	De Deo	Wir glauben all	Ev.ék.247
keresztség	De baptismo	Christ unser Herr	Ev.ék.295
bűnvallás	De peccato originis	Aus tiefer Not	Ev.ék.402
úrvacsora	De coena Domini	Jesus Christus unser Heiland	Ev.ék. 303

De ez csak külsőleges hasonlóság. Mindkét zeneszerző túllép a primer értelmezésen. Bach nem egyszerűen az adott dallamot dolgozza fel – noha a dallam mindenütt sértetlenül felhangzik – hanem a szövegi mondanivalót ragadja meg, és azt közelíti meg zenei eszközökkel. És ebben is legtöbbször nem a kézenfekvő könnyen kifejezhető, az érzelmit, hanem a mögöttes lévő teológiai tartalmat fejt ki. Ez teszi a Clavierübungot olyan sokat vitatott művé, amivel az esztéták és teológusok bizony alig tudnak megbirkózni, vagy sokszor ellentétes értelmezéseket adnak ugyanannak a zenei megoldásnak. A Confessio is több tételében ilyen: a zenei megoldások nem a közvetlen felkínált lehetőséget ragadják meg, hanem a szimbolikust, a teológiaihoz közel állót. Ezzel elkerüli a vulgáris értelmezést, és absztrakcióval élve a mögöttest, a lényegest mutatja meg.

A teljes hitvallás 28 tételének megzenésítéséről természetesen szó sem lehetett. A szöveg kiválasztása Weltler Ödön (1911–1998) ágfalvi lelkész, a szerző apósának munkája. Generációjának kiváló teológusa, a Luther-iratok és hitvallásaink jó ismerője volt. Szokolay Sándorral szoros munkakapcsolatban állt, a Luther-kantáta német nyelvű szöveggönyvét is eredeti szövegek alapján ő állította össze. Majd az Ecce homo című Kazantzakisz-opera és a Szávítri opera német nyelvű műfordítása is az ő munkája. Weltler Ödön szövegválasztása döntő volt a Confessio kompozíciójának létrejöttében és sikerében. A 28 hitvallási tételből nyolcat használt fel, és abból választotta ki a legjellemzőbb szövegrészleteket. Természetes, hogy itt elsősorban teológiai munkáról volt szó, hogy a hitvallás lényege kerüljön megszólaltatásra. Így a vá-

Az Ágostai Hitvallás felolvasása, 1530

logatás a kerettételeken belül egyenes teológiai-logikai vonalat mutat: Az Istenről, Az eredendő bűnről, A megigazulásról, Az egyházzal, A keresetségről, Az úrvacsoráról, Krisztusnak ítéletre való visszajöveteléről, A szentek tiszteletéről.

Praefatio ad Caesarem Carolum V.

A mű in medias res kezdődik. Rövid kétütemes bevezetés után máris megszólal az Ágostai hitvallás előadójának érces hangja, tisztelettel, de bátran. Megjelenik előttünk a nagy pillanat, amikor a Melachthon Fülöp által megfogalmazott hitvallást felolvasó Christian Bayer, szász tartományi kancellár V. Károly német-római császár elé állva megszólal: „Invictissime Imperator, Caesar Auguste...” – jöttünk, hogy eleget tegyünk akaratomnak, és hitvallásban fogalmazzuk meg prédikátoraink és magunk hitét. A megszólítás után zenekari tutti tesz felkiáltójelet: nem lényegtelen ügyben járunk itt! Ez az az egyháztörténeti pillanat, amikor a birodalom és az egész Egyház előtt megszólal a bátor és nyílt evangéliumi hitvallás. Megjelenik előttünk az ágostai püspöki kápolna, amely zsúfolásig megtelt a hivatalos emberekkel: klerikusokkal, a rendekkel és a hitvallást vallók képviselőivel. (Mint ismeretes, Luther a birodalmi átok miatt nem jelenhetett meg ezen az eseményen.) A bevezető szavak alatt váratlanul megjelenik a zenekar szólamaiban a Tarts meg Urunk szent igédben korál – szöveg nélkül. Mi ez, ha nem biztatás a szólónak, sokak könnyörgése a sikeres kiállásért? Bachnál is számos esetben

találkozunk azzal, hogy az énekszólo alatt, mint annak ellenpontja, megjelenik a hangszereken egy koráldallam. Ez mindig utalás valami teológiai tartalomra, ami a gyülekezet előtt az ismert korál hallatán asszociációkat ébreszt. Így válik a zene több síkúvá. A kórus csak később lép be. Szövege ismétli az előterjesztő szavait. Ez is szimbólum: a hitvallást aláíró és jelenlévő rendeknek és fejedelmeknek helyeslő fejbólintása: bizony így hiszünk mi is. A záró ütemek: „Nostram confessionem!” És mindez hármassal, teljes zenekarral és kórossal. Ez a mi hitvallásunk! Ezzel mintha megelőlegezné a későbbi Luther-kantáta „itt állok, másként nem tehetek” tartásos mondatát.

De Deo (Az Istenről)

A hitvallás tartalmi része most következik. „Gyülekezeteink nagy egyetértéssel tanítják.” De mit? Hogy Isten egy lényeg és három személy. Mindez három szolamú női karral szóval meg szelíden, alázattal. Egynemű kar, három szolamban. Mi ez, ha nem a Szentháromság zenei kifejezése? Kézenfekvő volna, hogy az Istenről való bizonyágtételt nagy zenekari és kórus-forték fejeznék ki, hiszen a Mindenhatóról van szó. Szokolay zenéje most azonban tartózkodó. Idézi a keresztyén évszázadok hitét, az előző korok hitvallásainak tételeit, higgadtan, pontosan és hitelesen. A zene csak a tétel végére bomlik ki a „Spiritus Sanctus” szövegrésznél, ahol ismétlésekkel és hangszereléssel kiemelészt kap a Sanctus szó. Ez már a zeneirodalom Sanctus-tételeire emlékeztet. E ponton mintha Szokolay is őrizni és erősíteni szeretné a miseszervezet Luther által is mélyen vállalt hagyományát.

De peccato originis (Az eredendő bűnről)

A kétszolamú hangszeres basszus szomorú világba vezet. Mintha sötét színpadon súlyos terhet cipelő, magukat vonzó emberek látnánk. A zene ezt a kétszolamú négy ütemet ismétli a tétel végéig osztinátót képezve: „Minden ember bűnnel születik.” Világosan érthető, mi az a teher, amittől nem tud az ember saját erejéből szabadulni. Ez osztinátó felett éneklő a bariton a hitvallók tanítását az Ádám-tól örökölt bűnről. Ez tart a szövegben megszólaló feloldásig: „mely elkárhoztatja ... azokat, akik a keresztség által és a Szentlélektől újjá nem születnek.” Az egyre világosodó képből felhangzik – akárcsak a bűnbeesés után a protoevangélium (1Móz 3,15.) – kilépve a hitvallás szó szerinti idézetéből: „Sola gratia! Solus Christus!” Az üdvösség ígését a végül tisztán zengő, kitartott G-dúr akkord és a megcsendülő harangjáték sejteti.

De iustificatione (A megigazulásról)

Ebben a tételben négy mondanivaló van:

- senki sem igazulhat meg saját erejéből, érdeméből vagy cselekedetéből
- ingyen igazittatunk meg Krisztusért

- aki halálával
- eleget tett

A négy mondanivaló négy zenei megoldás.

Az ember tehetetlenségét bariton mondja el, mint ítéletet hirdető bíró. A kegyelemről szóló rész szelíd és tiszta harmóniakban szólal meg a kórus szólamaiban. Az értünk szenvedett halál sűrű és szövevényes, ritmusában kegyetlenséget érzékeltető zene. Nem fut rajta át, ahogy megszoktuk már, és ahogy sok prédikációban csak említést nyer: meghalt érettünk. A zene elmélyíti a kínhalál borzalmát. A tétele záró, ismételtetett „satis fecit” – eleget tett – a megkönnyebbülés pianójában visszhangzik.

De ecclesia (Az egyházzól)

Mint valami katedrális, úgy emelkedik az egymásra épített quintek tornya. Majd a 15. században alkalmazott fauxbourdon-technikára rímelő orgonaszót hallunk. Ez az egyház múltjával való azonosságra utalás. Hiszen ez volt Melanchthon szándéka is: békülni és kimutatni a múlt évszázadok egyházával való azonos hitet. Az „item docent” (hasonlóképpen tanítják) szavak imitációs szerkesztésben szólalnak meg, mégpedig prím-imitációban. Ez már a lutheri tanítást vallók egységére utal, akik „ugyanazt tanítják”. Végül a kezdetre emlékeztető, felépített „quinttorony” hosszan kitartott akkordja az „anyaszentegyház örökké megmarad” hitvallási mondatokat teszi érzékletessé.

De baptismo (A keresztségről)

A keresztségről szóló tétel kivételes helyet foglal el a műben. Ugyanis ebben kizárólag a női kar kap szerepet minden kíséret nélkül. Nyilvánvaló, hogy gyermekekről van szó – „a gyermekeket meg kell kereszteni” hangzik a hitvallás szövege. Ezt érzékelteti a magas hangokon megszólaló gyengéd hangzású kar. Ami a teológiai gondolatot fejezi ki, az a szerkesztésben van. A hitvallási szöveg szerint: „...a keresztség által Isten... kegyelmébe fogadja” a gyermekeket. Nos az „Isten kegyelme” szavakra egy háromszólamú osztinató (periódusonként ismétlődő zene) hangzik. Erre a „gratia Dei” négyütemes ismétlődő témára énekli rá a legfelső szólam a hitvallási szöveget. Teológiailag világos a szerkesztés logikája: ahogyan a keresztség alapja az Isten minket megelőző kegyelme (gratia praeveniens), úgy a zenében is ez az ismétlődő alap, amire ráépül a többi mondanivaló.

És még egy szép összefüggés: az osztinató szerkesztéssel már találkoztunk a Eredendő bűnről szóló tételben. Ott a bűn rontásáról volt szó, ami életünket végigkíséri, tönkreteszi, és kárhozatba juttat minket. Itt a keresztségben az ellentétes párja: az üdvösség felkínálása. A bűnnél komor férfikari osztinató, itt a női kar tiszta hangzása. Szébb ellentétpárt alig lehetett volna e műbe beépíteni.

De coena Domini (Az úrvacsoráról)

Újabb egyedülálló színfolt a műben: a bevezetésben csak az orgona szól, méghozzá pianisszimóban. Világos az utalás az úrvacsorára: a hívők a legtöbb gyülekezetben halk orgonaszó kíséretében részesülnek a szentségben. Itt a büntől való megkönnyebbítő szabadulás érzését a zene oldozó-nyugalom áhítatába vonja. A hitvallási szöveg pedig így hangzik: „Krisztus teste és vére valósággal jelen van...” Ez a szöveg egy témát indít el, amely fugatós szerkesztésben hangzik fel egymás után a belépő szolamokban. A fuga a zenében a legszigorúbb zenei szerkesztési mód, és mindig a lényeges pontokon kerül alkalmazásra. Itt az úrvacsora megkerülhetetlen dogmatikai sarokkövének kiemelését jelenti: ez Krisztus valóságos teste és vére.

De Christi reditu ad iudicium (Krisztus ítéletre való visszatéréséről)

A halk úrvacsorai tétel után kontraszt az utolsó napra való figyelmeztetés: felharsan az ítélet trombitája. Heves és zaklatott zenekari tabló érzékelteti a kataklizmát. El-lentétes irányban zakatoló staccatók, és a zenekari szolamok disszonáns mélyberohanása a mindenképp összeomlását érzékeltetik. (Itt érhető tetten, hogy Szokolay legalább annyira operaszerző, mint kantáta-komponista.) A megjelenő Krisztust nyolc-szolamú kórus hirdeti. A feltámadást ugyanez a kórus a basszustól felfelé fokozatosan belépő szolamokban fortisszimóval ábrázolja. A zaklatott akkordok után a kórus megszelídülve énekl: „A kegyeseknek és választottaknak örök életet és soha el nem múló örömet ad.” A kitisztuló harmóniák a menny tiszta örömét festik elénk. Bár újra visszavált az infernális fortisszimóba: „Az istentelen embereket pedig ... elítéli vég nélküli kínszenvedésre.” A vég nélkülit a kórus hosszan kitartott akkordja, a kínszenvedést pedig a zenekar disszonáns zakatolása teszi érzékletessé.

De cultu sanctorum (A szentek tiszteletéről)

A hitvallásnak e tétele képviseli „A megszüntetett visszaélésekről” szóló cikkelyeket. Nem harcias ez a zene, akárcsak a „lassan lépkedő” Melanchthon szövege se az. „A szentekről való megemlékezést meg lehet tartani” – hangzik a gregoriánt idéző kórusrészlet. Ha szelíd is e szövegrészlet, az énekkar által egyszerre mondott szöveg hangsúlyossá teszi a mondatot: „De egyedül Krisztus a mi közbenjárónk. Őt kell segítségül hívunk.”

Epilogus (Finale)

A hitvallás eredeti zárószava kifejti, hogy sok vitás kérdést lehetne még megtárgyalni. De a leglényegesebb, hogy a hitvallást tevők semmit sem vallanak, ami ellentétben volna a Szentírással vagy az egyetemes keresztyén egyházzal. A kantáta epilógusa ezt ragadja ki:

„Nihil esse contra scripturam aut ecclesiam catholicam!” Kíséret nélküli baritonszólo hirdeti e tételt, amit – az első tétel tükörképeként – a kórus himnikus fenséggel ismételt meg. A fenti mondat végül kibővül az egész hitvallás, és egyben hitünk legtömörebb összefoglalásával: „Solus Christus! Sola scriptura! Sola fide! Sola gratia!” Itt most hitünk summázása történik! A himnikusságában egységes utolsó tétel zeneileg is pompás zárása a műnek, amely négyütemes ámennal nyugszik meg egy dúr akkordon, elhaló pianisszimóval. Vége a drámának. Mert mégiscsak dráma az, amit hallottunk, annak ellenére, hogy végeredményben dogmatikus szövegek kerültek megzenésítésre. A mű egyértelmű: hitvallás. Nemcsak az alapszöveg az, hanem a szerző értelmezése is az. A lutheri tanítás lényegét ragadta meg, és zenéjével ennek a megértését is bizonyította. Tanulhatnak tőle teológusok és igehirdetők is, hogy mi is tulajdonképpen az evangélium és az igazi igehirdetés lényege, amiről sohasem volna szabad elfeledkezni. A mű 1980-ban született, amikor még reménytelenül távol álltunk a szabad egyházi létől. Szokolay vállalta a klerikális megbélyegzést. Emberi és művészi magatartása az egyre szabadosabbá váló hitellenes világgal kezdettől farkasszemtel néz. Művei éppen ezért sugározzák féltően az egyetemes hitet, gyakran parancsoló módon, – egymáshoz közelítő szándékkal – hogy aggodalmank ellenére önmagunk fölé emelkedhessünk minden ember javára!

Szokolay Sándor így vall erről: „Áldom sorsomat, hogy zeneszerzői munkásságom három és fél évtizedét (a deformáló történelmi idők ellenére) a szakrális zene fénye bevilághatott. Vigasztaló erőt jelentett, amikor a „tagadás” korszakával szemben a hit „igenlésével” védekezhettem! Amíg opuszaimmal száz fölé jutottam, addig több mint harminc vált szakrális jellegűvé. Törvényszerűnek érzem, hogy evangélikusságom a Lutheránia Ének- és Zenekarához vezetett, sőt a részükre írt kantátáim sora nemcsak az áhítat iskoláját jelentette, hanem az operairás érlelődését is szolgálta... Hitemet lutheránusként gyakorlom, de kezdettől fogva minden igyekezetem a felekezeti-szűkebb-emelkedés.” Ellenfeleinek kemény érvei voltak, amikkel ártottak neki. Operáit levették a műsorról. Méltó, hogy mi ne menjünk el szótlankul, elismerés és köszönet nélkül. Köszönjük Szokolay Sándornak, amit értünk, a magyar zenekultúráért és evangélikus egyházunkért tett!

* * *

„A szakrális zenék templomi előadásának abszolút híve vagyok. Nem annyira az áhítat lebegő atmoszférája miatt, az csak hangulati elem, de nem lényegi! A Templom: ISTEN HÁZA! Ahol a prédikációk épületes Igemagyarázatai a meditáció kiváltói. De a legszemélyesebb titkát: az Imádság belső rezdüléseit teszik lelkünk legrejtettebb szobájává! A szakrális zene érzékszerveink átjárása által szeretné a lélek és az elme számára felerősíteni a katartikus mondandót: okulásul! A Zene lényegi-célja: nem a szórakoztatás, sokkal inkább az elmélyítés, a vigasztalás és erőt adás! Az ihlet valami, de nem elég. Többet a Szent Lélektől nyerünk! Megvilágosodást! Belső nyugalmat! Mozdulatlanságot és mozdíthatatlanságot. Bizonyosságot! A Zene a leganyagtalanabb művészet... Ettől az örökkévalóság előlegének tartom! Németh László: a lélek mosdóvizének nevezi. Igen, a léleknek is naponkénti megtisztulásra van szüksége. És hálaadásra! A teremtett-világ számomra: a legnagyobb alkotás! Ha ez „múlandó”, akkor milyen káprázatos lesz az Örökkévalóság?”

Szokolay Sándor

(Idézet Fekete György: Emberközelen című interjú-gyűjteményből.)

„Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad...”

Gondolatok a *Buda haláláról*

Arany János egyik legtöbbet vitatott, de kétségtelenül legfontosabb művei egyikeként számon tartott elbeszélő költeményének, a *Buda halála*-nak két főszereplője van: a hun királyi testvérpár, az idősebb Buda és az ifjabb Etele. A mű értelmezői ennek ellenére általában csak az egyik hőst állítják középpontba: vagy Etele bűnére, a mű végén bekövetkező testvérgyilkosságra helyezik a hangsúlyt, vagy arra, hogy Buda, miután megosztotta öccsével az uralkodást, hogyan bizonytalanodik el, és sodródik odáig fenyegetettség-érzésében, hogy az Isten Kardját ellopva magára vonja öccse gyilkos indulatát. Ezek a megközelítések a tragikus vétek elgondolásából indulnak ki, s döntően az egyik vagy a másik főhős jellemében és döntéseiben látják a tragikum forrását.

Ezek az egyoldalúságok bizonyos szempontból indokoltak lehetnek. Következhetnek a mű torzó voltából – hogy egy végül el nem készült ciklus, a *Csaba-trilógia* első részének szánta a szerző, noha ugyanakkor önállóan is olvasható darabként adta közre. Ha a trilógia-terv összefüggéseire, a későbbiekben kibontakozó hun nemzeti tragédiára koncentrálnunk, akkor természetesen Etele-t tekinthetjük főhősnek, s arra figyelünk, hogy Hadúr kiválasztottja elbukik, nem tudván ellenállni a sértett önérzet kiváltotta indulat kísértésének – ha viszont elsősorban az önálló művet tekintjük, amelynek a címe is jelzi, ki a központi alakja, akkor Buda hatalomvesztésének lélektanilag mesterien motivált folyamatát tarthatjuk fontosabbnak, s Etele „csak” ennek összefüggésében kerül a látókörünkbe. Ennek ellenére úgy gondolom, hozzásegíthet a mű mélyebb megértéséhez, ha a két testvért egyenlő súlyú és fontosságú, egymást kiegészítő főszereplőknek tekintjük, és a tragikus végkifejletet sorsszerű, elkerülhetetlen konfliktusukból magyarázzuk.

A cselekmény azzal indul, hogy Buda, a hunok királya megosztja öccsével, Etele-vel az uralkodást. Ez a mozzanat (amelyet némelyik értelmező nehezen érthető módon „motiválatlannak” minősít) eltér a középkori krónikák változatától, amely szerint Etele (Attila) juttat hatalmából Budának. Így szerepel ez Kézai Simonnál is, akinek gesztája Arany egyik fő forrása volt. A nagy jelentőségű változtatás azzal függ össze, hogy Aranynál Buda az idősebb testvér, ezért jog szerint övé a ki-

rályi hatalom. Ha az „eposzi hitelt”, tehát a hagyomány anyagát olyannyira tiszteletben tartó költő ilyen lényeges ponton eltér a közismert változattól, annak igen komoly oka lehet. Valóban: ez a különbség a történet egész menetét meghatározza. Nem tudjuk meg, hogy Buda mennyivel idősebb öccsénél (és nagy jelentősége van, hogy ezt csak találgathatjuk), ám a mű során az olvasónak végig az a benyomása, hogy Buda a hanyatló öregség, Etele a diadalmas fiatalság (vagy még inkább: az ereje teljére jutó férfikor) megtestesítője.

Miért osztja meg a hatalmat Buda Etelével? Ő maga az egyensúly elvére hivatkozik: két különféle alkat, képesség hatalmi munkamegosztással hatékonyabban irányíthatja a birodalmat, mint az egyszemélyi, koncentrált vezetés. („Én a sokaságot bírni tudom békén, / Te, mint hadi ménló kürtre riad fékén... / Légy te, öcsém, a kard, én leszek a pálca...”) A későbbi fejleményekből azonban világossá válik, hogy a józanak és bölcsnek ható érvelés mögött más, jóval elemibb indíték rejlik: Buda bizonytalannak és gyöngének érzi magát, s azzal, hogy uralkodótársat vesz maga mellé, támaszt és segítséget keres, menekülve az egyszemélyi döntések felelősségétől. Ezt a valódi okot nemcsak visszamenőleg, a tragikus végkifejlet felől érthetjük meg, hanem akkor is, ha figyelmesen olvassuk Buda szövegét. Ennek fordulataiból, költői képeiből világossá válik, hogy egy határozatlan ember beszél itt, aki döntési bizonytalanságát a megfontolt bölcsesség szövegeivel leplezi. „Tanácsot az ember bízva miképp leljen? / Kivált maga ülvén fejedelmi helyen?... / Ide-oda lelkét úgy verdesi baj, gond, / Mint hegy te-tején fa szél mentibe’ hajlong.” – Így érzékelteti saját lelkiállapotát, már beszéde legelején. S világosan megmutatkozik félelme a cselekvéstől a következő sorokban: „Gonosz egy ló a tett, fölveszi gazdáját, / Hagyja elébb fékkel igazítani száját; / De neki bogárzik minden kicsiségre: / Viszi tűznek-víznek, lehajítja végre.”

Buda sajátosan nehéz helyzetében végzetes lélektani ellentmondásba bonyolódik. Ahhoz, hogy legalább részben mentesülhessen a döntés terhe alól, súlyos döntést kell hoznia: határoznia kell arról, hogy trónra emeli Etelét. Nem is határozott egy csapásra: utal rá, hogy hosszasan vívódott, s ez a vallomása különös ellentmondásban áll azzal, hogy a hatalommegosztás gondolatát isteni sugallatnak tulajdonítja: „Engem is oly szózat – Isten szava – inte, / Nem most, de szüntelen, és már eleinte: / Királyi hatalmam választani ketté; / A régi tanács, ím most serdüle tetté.” Utalása, hogy már uralkodása elején is fontolgatta tervét, arra mutat, hogy Buda bizonytalansága – végső soron, amint ez a költemény egészéből kiderül, az uralkodásra való alkalmatlansága – nem az öregkor következménye, hanem eleve adott alkati sajátosság. A történet egy későbbi jelenetében a hunokat szolgáló germán vezér, Detre szavaiból is kiderül ez, amikor Etelének intrikálva magyarázza a királyi döntés indítékait: „Nevéd árnyékát ő azelőtt is félte: / Buda jó bátyádnak bús gondra nővel te, / Gyermekkorod óta, hogy az első haddal / Szájára vön a nép, szárnyára vön a dal.” Buda és Etele összehasonlításához megvilágító erejű lehet a *tehetség* szó etimológiája: az idősebb testvér irtózik a cselekvéstől, míg öccse maga a megtestesült tetterő. Egyikük „tehet-ségtelen”, másikuk „tehetséges”...

Van olyan értelmezés, amely szerint Buda a mű elején a hatalom megosztásával azért követett el „tragikus vétket”, mert – noha éppen az egyensúlyról szavalt – vég-

zetesen megbontotta a politikai rendszer egyensúlyát, ami a hatalomban voltaképpen a világrend vetülete. „... mértékét vesztett szeretettel és jóssággal ... megosztja hatalmát öccsével. A hatalom azonban, természetéből folyóan, egy bizonyos fokon, minőségen és formán túl már oszthatatlan. Megosztásával addigi viselője, elvesztve önazonosságát megzavarja a közösség minden tagjában a hozzá való viszony tudatát, kialakult mértékét, s megzökkenti egyensúlyát. Elindítja a mértékvesztés, az önvesztés láncreakcióját; s rajta is, mint Etelén és népünkön is »betelik«, »ami betelendő«, bizonyítván, hogy »örök állandó amaz erős törvény.«” (Németh G. Béla: *Kérdések a Buda halála körül*) E gondolatmenet vitatható pontja, hogy a hun birodalom hatalommegosztás előtti politikai állapotát pusztán attól, hogy egy kézben volt a hatalom, stabilnak föltételezi, Budáról pedig úgy véli, hogy a lelki egyensúly állapotában volt – s csak rossz döntése következtében „veszíti el önazonosságát”. Ezzel szemben okunk van azt hinni, hogy a birodalom nem virágzott, csak „történelmi szélárnyék” nyugalomát élvezte, s hogy Budát korábban sem jellemezte a benső szilárdság és a nyugodt határozottság, hiszen – láttuk – éppen bizonytalanságát feloldandó tette meg a végzetes lépést. Játsszunk el egy pillanatra a gondolattal, hogy a király, hosszas vívódás után, úgy határoz: megtartja a hatalmat saját kezében. Vajon ez jó döntés lett volna? Személyes oldalát tekintve: Buda nem szabadulhatott volna meg a kételyeitől, s ugyanazzal az önváddal fordult volna maga ellen, mint a másik esetben: „Vád neki amit tett, bánja ha mit nem tett: / Úgy rémlik előtte, minden dolga büntett.” A közösség vonatkozásában: hová vezetett volna a király leküzdhetetlen passzivitása – egy hódításra predesztinált nép élén? Az egész költemény a hunok gyönyörű fa városának önmagán túl mutató, szimbolikus erejű képével indul, ami e harcias nomád nép természetét jeleníti meg: „Nem szorul e város tetemes falakra, / Nagy henye kövekből nincs együvé rakva; / Az erőnek szolgál kirepítő fészkül, / *Nem a pulyaságnak biztos menedékül.*” (Kiemelés tőlem, R. I.) Ebben a világban Buda tartósan nem uralkodhatna, mint a béke és a szelídség embere: egy ilyen kísérlet talán még hamarabb vezetett volna „egyensúlyvesztéshez”, mint a hatalommegosztás. Buda számára talán nincs is jó döntés – egyszerűen azért, mert nem lépheti át a saját árnyékát. Minden elhatározását és tettét személyiségének gyöngesége motiválja.

Ha a hun nép érdekeit nézzük, Buda aligha hozhatott volna bölcsebb döntést annál, hogy cselekvési lehetőséget biztosít Etele, a tettek embere számára. Ezzel legalább ideiglenesen elejét vette egy fenyegető belviszálynak. De legmegfontoltabb végzése is visszajára fordul – pusztán azáltal, hogy ő, a gyöngy ember hozta. Mint ahogyan később az Isten Kardja „acélja csak acél” lesz az ő kezében, ez a talán valóban isteni sugallatra hozott döntése is vissza fog ütni rá. Saját hasonlatával: „a cselekvés gonosz lova” nem azért veti le, mert rossz természetű, hanem azért, mert lovasa képtelen féken tartani.

Budával szemben Etele maga az önazonosság és a harcias aktivitás. Ahogy hatalomhoz jut, azonnal élni tud vele: van elképzelése a hun birodalom kiterjesztéséről, s nyomban hozzá is fog a megvalósításához. S a nép azonnal megérzi, hogy tevékeny és tehetséges vezetője támadt. A hadi készülődés – ami Budát megrémíti, mert a maga háttérbe szorítását érzi benne – a közösség számára egy új korszak ígéretét jelen-

ti. Olyan megújulását, ami a *tespedés* után (Buda békéjét visszamenőleg annak érzékelik!) az igazi életet hozza el számukra: „Ámde hunok földjén meleg öröm pezsdül, / Felzajlik az élet, mely *pang vala restül*; / Mint reggeli hús víz tunya álmos arcra: / Oly *lélekűdítő* e kiáltás: harcra!” (Kiemelések tőlem, R. I.)

Bár Etele eleinte valóban csak készülődik: hadgyakorlatot tart és vadászatot szervez, amelyre hangsúlyozott figyelemmel és az idősebb királynak kijáró tisztelettel meghívja Budát is, a helyzet eleve magában hordozza a testvérviszály csíráját, mert rövid idő alatt kiderül, amit Buda eddig is sejtett, de nehezen vallott be önmagának: öccse sokszorosan felülmúlja őt testi-lelki képességekben, s ezért a nép Etelét szereti, s az ifjabb királyt látná szívesen egyeduralkodóként a trónon.

A népe életerejét felszabadító csupa-elevenség Etele mellett Buda árnyéknak, sőt halottnak tűnik: „Büszkén valamennyi érzi a hun ember: / Hogy, ki vala csepp víz, ő ezután tenger. – / Így Etelét, mondom, sokat emlegették; / Buda király meghalt, tán el is temették.”

A kritika egy része Etele alakját Budához képest egysíkúnak, lélektanilag kevésbé kidolgozotttnak tartja, s úgy vélik, ennek oka az, hogy Arany eposzi hősként a nagy uralkodó ideálját jelenítette meg benne. („Etele ábrázolása ... az archaikus hősenek-hagyományt követi. A hun király korlátlan fizikai és lelki teljesítőképességű, a mindennapias meghatározottságoknak cseppet sem alávetett hősök családjából való. A karizmatikus hősök testvére, bármiféle fáradalmat, megpróbáltatást egykönnyen visel, mindent lát, mindenről tud, mindenütt ott van. ... Korlátlan királyi jogához kétség nem férhet, ő él is vele, de vissza sosem él ...” (Nyilas Balázs: *Arany János*)

Való igaz, hogy Buda lelki rezdüléseiről többet árul el a költő, vívódását részletesen nyomon követhetjük, míg Etele csak néhány dialógusban nyilvánul meg, s többször látjuk őt népe élén mint rendkívüli vezetőt. Első pillantásra az is igaznak tűnik, hogy fivéréhez képest „retusált” alak: zömmel jó tulajdonságai vannak, s alig-alig érjük tetten erkölcsi megingásoknál. Ennek a látszólagos sematizáltságnak azonban fontos funkciója van a kompozíció egészében: így állítja szembe Arany Buda esendőségével és sebezhetőségével az erő egyoldalúságát. Mert Etele valójában egyáltalán nem tökéletes alak. Különleges tulajdonságai – amelyek azonban megítélésem szerint korántsem „emberfelettiek”: az, amit Etele véghezvisz, csupán rendkívüli, de nem csodaszerű –, nem az emberi teljességet példázzák, hanem a diadalmas életerőt testésítik meg, amelyből a király minden egyenessége és jóindulata ellenére hiányzik az élet esendőségének és törékenységének ismerete és tisztelete. Ezt jól tetten érhetjük Etele és a hun nép kapcsolatában. Az értékelések ki szokták emelni – joggal –, hogy az ifjú király mennyire egybeforr népével. Régebbi, marxista kritikák ezt Etele „népiségével” magyarázták, s így állították szembe a „néptől elszakadt” Budával; újabban Arany archaikus nosztalgiájaként szokták értékelni, egy soha nem volt s nem is lehető nemzeti egység ábrándképét látva és bírálva benne. Pedig ebben a diadalmas egységben van valami ijesztő is, és nemcsak azok számára akikre majdan lecsaphat „Isten ostroma”. Ha figyelmesen vizsgáljuk a hadgyakorlat és a vadászat lenyűgöző képeit (amelyek rendkívüli költői erejét, esztétikai értékét akkor is el kellene ismerünk, ha Arany valóban „idealizált” volna!), nemcsak a szilaj idillt fedezhetjük fel

benne, hanem a szinte korlátlan akarat által mozgósított ember-gépezet fenyegető arculatát is: „S mint elegyes kártyát *csuda szemfényvesztő* / Más rendbe varázsol, ha lecsap a vessző: / Etele azonkép hadai forgását / Keze intésével intézi varázsát. // Néha ugyan történt, hogy – mint anya végett / Egyedül két nyáj közt kicsi bárány béget, – Valaki nem lelte, hol az ő állása: / *Jaj neki*, hogy útban Etele meglássa!” (...) „S valamint jó béres kezében az ostor: / Megkanyarul hosszan néha egész hadsor, / Közepin hurkot vet, gyors vége kipattan: / Megérzi bizonynal, kire majd ez csattan.” (Kiemelés tőlem R. I.). Noha igaz, hogy a hunok többsége örül a határozott vezetésnek, s lelkesen azonosul a közös ügygel („...ki vala csepp víz, ő ezután tenger...”) – annak, aki nem tud beállni a sorba, bizony rossz sora van. Etele és a nép egységében van valami egyszerre „gépi” és „biológiai” – jól kifejezi ezt a kettősséget a nyáj és az ostor hasonlata –, s ez az ellentmondó kettősség bizonyos emberi minőség háttérbe szorulására utal.

Etele szilárd jellem, s a történet során erkölcsi botlása nincs; nagy, tragikus vétkét pedig Toldihoz hasonlóan indulatból követi el. Mégsem lehet azt állítani, hogy Arany idealizálta volna jellemét. Feddhetetlensége azt emeli ki, hogy a tragikum nem az erkölcsileg megítélhető akaratlagos cselekvésekben érlelődik, hanem ezeken kívül – fölöttük? – álló metafizikai szükségszerűség. Arany mint gondolkodó sokat vívódott a tragikum erkölcsi vonatkozásának kérdéseivel, s hajlott arra, hogy a világrend elleni vétek büntetését lássa a tragikus hősök sorsában. Balladáinak egy részében művészként is e felfogást érvényesíti. Ám eposzelméletében s éppen két legnagyobb verse elbeszélésében, a *Toldi*- és a *Csaba-trilógiá*-ban inkább a tisztán metafizikai tragikum-felfogáshoz közelít, ami egyfelől kapcsolódást jelent a sorsszerűség antik és archaikus hagyományához (ez érvényesül a nagy görög eposzokban és tragédiákban éppúgy, mint az Arany által nagyra becsült perzsa és indiai epikában), másrészt a modern determinizmus-élménnyel való birkózását jelzi, ami személyes élményein túl a korabeli pozitívizmus révén hatott rá.

A „fátum” Etele sorsában: maga az erő. A hatalom valójában nem jelent szabadságot annak, aki birtokolja, hanem ellenállhatatlan kényszert a terjeszkedésre. Ezt maga Etele mondja ki, anélkül, hogy igazán felfogná saját szavainak mélyebb értelmét, amikor Budának próbálja megmagyarázni célkitűzéseit. Nem szokták észrevenni e jelenet keserű iróniáját, ami abban rejlik, hogy Etele békítő szándékkal beszél Budához, érzékeltetni akarva, hogy a hun erők mozgósítása össznemzeti érdek, s Budát ezzel semmilyen sérelem nem éri. Etele nem veszi észre, hogy amit Budának „politikaelméleti” magyarázatként mond, az személyhez vágó, kihívó és megfélemlítő igazság az adott helyzetben: „Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad, / Soha közepszerűben tespedve nem állhat; / Ország, ha erőtlen növekedni, már fogy – / Nyakadba is omlik, támassza akárhogy.” Két társkirály beszél itt egymással, akik közül az egyik hódító alkat, a másik pedig tehetetlen. Buda tehát vádló és fenyegető intés-ként értelmezheti öccse szavait. S nem szabad elfelejteni azt sem, hogy ez a gondolat – a költemény világában – minden létszinten igaz: személyek kapcsolatára éppúgy érvényes, mint a nemzetekére.

A tragikus konfliktus teljes kibontakozásában nagy szerepe van a két főhős sorsához kapcsolódó nőalakoknak. Miközben csodáljuk Arany emberábrázoló erejét és lélektani érzékenységét, ahogyan a két királyné, Gyöngyvér és Ildikó rivalizálását és férjeikhez fűződő bonyolult kapcsolatát megrajzolja, újra és újra fölvetődik a kérdés, hogy a „családi dráma” hogyan illeszkedik a főcselekménybe – kiteljesíti-e a két király kapcsolatát, vagy indokolatlanul elvonja az olvasó figyelmét egy „középfajú drámába illő”, túlbonyolított mellékszálal? Nemcsak az elfogult Ady véleménye volt, hogy a két asszony vetélkedése öncélú betét a műben, mely csak felszínesen illeszkedik a mitizált nemzet-tragédiához, hanem nála jóval méltányosabb elemzőké, pl. Szili József is. Pedig ez a szerelmi négyes nemcsak szervesen kapcsolódik a mű alapvető, sorskonfliktusához, de nélkülözhetetlen eleme is a tragikus végkifejletnek. A klasszikus eposzokban, mint pl. Vergiliusnál és Tassónál a „szerelmi szál” gyakran tényleg csak kitérő, „epizód”, amint azt a tankönyvek is megállapítják a műfaj ismertetésénél – Aranynál azonban fundamentális szerepet kap.

A két pár érzelmi és testi kapcsolata az erőnek és a hatalomnak ugyanabba az összefüggérendszerébe illeszkedik, mint a királyok politikai konfliktusa. Mélységesen jellemző Budára és Etelére, hogy milyen a feleségük és hogyan szeretik asszonyukat. Férfi és nő kapcsolata azért nem lehet mellékes itt a hatalmi versengésben, mert az uralkodók felesége mindig reprezentatív szerepet játszik: szépségével, okosságával, társasági viselkedésével nemcsak emeli a hatalom fényét, de a férfitra gyakorolt hatása révén a politikát is befolyásolhatja. Ha a megosztott hatalom akarva-akaratlan versengésre készíti a férfiakat, az asszonyok rivalizálása még kíméletlenebb lesz – már csak azért is, mert abban a patriarkális rendben, amely a mű világában uralkodik, a nőnek nemigen lehet önálló szerepe; minden ambícióját csak férje révén élheti ki. Öregség és fiatalság, erő és gyöngeség feloldhatatlan ellentéte így még nyilvánvalóbb – és kegyetlenebb – az asszonyok küzdelmében.

Az asszony számára az élet kiteljesedését a szerelem és a gyermekáldás biztosítja, s Gyöngyvér és Ildikó párharcában az ezzel kapcsolatos versengés szorosan összekapcsolódik férjeik és az egész hun nép sorsával. Gyöngyvér többszörös hátrányban van Ildikóval szemben, hiszen jóval idősebb (korban Budához illik) – és nincsen gyermeke. Gyöngyvért a hatalommegosztás azért hozza mélyen megalázó helyzetbe, mert: „Az osztás nyomán, az Etelével, a Krimhildával való folytonos együttlét nyomán többé nem lehet királyi elfoglaltsággal és királynéi elfoglaltsággal eltakarni azt, hogy Buda és Gyöngyvér a létezés legalapvetőbb sajátságából, a létezés továbbvitelének vágyából, ösztönéből, lehetőségéből ki van zárva.” (Németh G. Béla) A gyermektelenség nemcsak az idősebb királyné megítélése, önérzete szempontjából döntő (ismeretes, hogy az archaikus társadalmakban a gyermektelen asszony csökkent értékűnek számított) – hanem Buda tekintélyének szempontjából is. Nyílt titok ugyanis, hogy nem Gyöngyvér meddő, hanem Buda terméketlen – s ez teszi teljessé az idősebb királyról a népe körében kialakuló képet: természetből alkalmatlan nemcsak az uralkodásra, hanem az emberi (férfiúi) kiteljesedésre is. Helyzete tragikus, mert e csonkaságában kényszerül uralkodói szerepre és hatalmának megvédésére.

A két asszony konfliktusa nem kiváltója a férfiak ellentétének. Nem arról van szó,

hogy a nők kölcsönös utálata lassan megrontja a fivérek kapcsolatát. (Ha így lenne, az valóban „középfajú drámába” illenék inkább, vagy, Ady véleményének megfelelően, egy Herczeg-regénybe) Gyöngyvér hamarabb megérzi Budánál, hogy mivel állnak szemben, ezért próbálja cselekvésre ösztönözni tértelenségbe süppedő urát. („Ember! valamerre, míg van idő, mozdulj; / A sors hadszekere – hallod, üvölt – pusztulj: / Félre az útjából! mert bizony elgázol, / Ha te kövér gondban szunnyadsz s lakomázol.”) Tudja, mert ösztöneivel hamarabb megérezte, hogy itt a természeti törvények erejével ható ellentét osztja meg a két családot; ha másból nem, megérezné abból a megalázó sóvárgásból, amit minden alkalommal érez, ha Ildikó gyermekét, Aladárt látja...

A hervadó asszony és a természetlen férj kettőse mégsem állítható szembe egyszerűen mint „negatív pólus” Etele és Ildikó mámoros erotikájú, ugyanakkor gyermekáldással is kiteljesedett szerelmével. Arany életismeretének és emberábrázolásának gazdagságát mutatja, hogy az idősebb pár kapcsolata, boldogtalanságuk és közös szemrehányásaik ellenére mélyebbnek és meghittebbnek mutatkozik, mint Etele házassága, amelyben pedig látszólag együtt van a tökéletes boldogság minden feltétele. Gyöngyvér Budának igazi társa, aki nemcsak elszántabb küzdelemre biztatja férjét, hanem mellette is áll meghasonlásában: „Jer, édes uram, jer! ülj ide mellém le, / Szegény bús fejedet, úgy, hajtsd az enyémmre. / Ifjú örömedben részem vala hajdan: / Feles feleség hadd legyek a bajban.”

Etele, az erő a hanyatló Budával szemben nemcsak a diadalmas kibontakozás embe-re, de kudarcot nem ismerő magabiztosságában maga-hitten gyanútlan is. Arany ilyen módon mutatja meg benne az erő „hübriszt”, s ez legvilágosabban éppen ifjú feleségéhez fűződő kapcsolatában mutatkozik meg. Etelét érzéki szenvedély fűzi Ildikóhoz, akiben úgy találja meg örömét, ahogyan a természet tavaszi pompáját, vagy éppen a küzdelem szilaj erőpróbáit élvezi. Láttuk, hogy Etele „természeti” ereje a néphez fűződő kapcsolatában kétarcúnak mutatkozott. A szerelemben még inkább föltűnő, hogy mennyire az életerő – és csak az! – határozza meg az érzelmeit és a viselkedését. Ez egyfelől lenyűgözően szép: Arany káprázatos ragyogású versszakokban mutatja meg ennek a szerelemnek a derűs lobogását („Ildikó azonban feljőve mint hajnal, / Rózsa telyes képpel, szőke arany hajjal; / Jöve napkeletről, hol a hajnal támad; / Fénye, vidámsága Etele urának.”) – másfelől azonban baljóslatú is, mert a szenvedélyes erotika, amely feleségéhez köti s a gyermekáldás felett érzett naiv öröme nem engedi, hogy érzékelje a *hiányt*, amely ebben a kapcsolatban megmutatkozik.

Etele nem veszi észre, hogy Ildikó nem a társa, sőt: igazából idegen, aki eszközként akarja használni őt a bosszújához. Nem látja, hogy Ildikó érzéki odaadása mögött számítás rejlik, hogy őt és közös gyermeküket, Aladárt első férje, Szigfrid gyilkosai ellen akarja fölhasználni, kapcsolatukat teljesen alárendelve első és egyetlen szerelme emlékének.

Etele naiv férfi-önhittsége abban is megmutatkozik, hogy nem veszi számba: Ildikó szerelme azért sem lehet tökéletes, mert házasságuk végső soron kényszerből kötöttet. Hiszen azok a rokonai kényszerítették újra férjhez, aki megölték Szigfridet – szinte természetes hát, hogy Ildikó a leendő bosszú jegyében nem szerelemből megy férjhez, hanem a bosszúra képes erőt keresi a választott férjében. Így üt vissza

Etelére, hogy uralkodásra, harcra termett, s hogy egy éppen győztes nép fejedelmi családjából származik...

* * *

A *Buda halála* világában nem abból következik a tragikus végkifejlet – a királyi testvérgyilkosság, amely majd az egész nép vesztét okozza –, hogy valamiféle metafizikai egyensúly megbomlik, hanem abból, hogy erő és gyöngeség, hatalom és elesettség végzetes módon kiegészítik-kihívják egymást. Ahol az erő hiánya mutatkozik meg, mint Buda helyzetében, oda – a „szabadon hagyott helyre” – benyomul az erő. De az erős sorsa is meg van pecsételve, mert lényegéből adódóan át kell hágnia bizonyos határokat. A hatalom kiáradása mindig végzetes következményekkel jár, mivel egyrészt el kell söpörnie útjából az akadékoskodó gyöngét, másrészt előbb-utóbb elkövetkezik az a pillanat, amikor szembetalálkozik a nála is erősebbel, és ő kerül majd a gyöngé pozíciójába. Buda gyöngeségének tragédiáját hiánytalanul egészíti ki Etele gyanútlan hübrisze, amely az ifjabb hun király alakjának „idealizáltsága” folytán csak még nyilvánvalóbb lesz, hiszen a fejlemények nem az erkölcsi erőfeszítésen múlnak. A jó szándék mindkét oldalon megvan: hiszen Buda lehetőséget adott Etelenek a hatalom gyakorlására, Etele pedig nem akarta megfosztani bátyját a hatalmától. Konfliktusuk mégis elkerülhetetlen volt.

A kompozícióban azért meggyőző a sorsszerűség ábrázolása, mert a mű világának különböző szférái rendkívül pontosan illeszkednek egymáshoz. Noha sok értelmezésben kifogásolják, hogy a mű „egyéni-lélektani” és „közösségi-mitikus” dimenziója nincs egységben, inkább úgy tűnik, a fátum beteljesedésének hiteles rajzához ugyanúgy szükség van a főszereplők kapcsolatának a 19. századi analitikus regény módszeréhez hasonló lélektani motiválására, mint a nagyközösség viselkedésének archaikusabb, naivabb ábrázolására. Hiszen Etele ereje azért mutatkozik fenyegetőnek Buda számára, mert öccse képes mozgósítani a népet – a közösség ugyanakkor az idősebb fivér ellenében ismeri el és legitimálja Etele hatalmát.

Nem arról van tehát szó, hogy Arany király és nép „aranykori” összeforrottságát ábrázolta egyfelől, s vele szemben, de ettől az archaikus egységtől teljesen függetlenül, bemutatja a gyűlölet-szeretet-féltékenység virtuóz kamaradrámáját, hanem arról, hogy a közösség lappangó drámája a reprezentatív személyiségek összeütközésében bontakozik ki, másfelől pedig a királyi párok összeütközése a nép viselkedése következtében éleződik a tragikus végkifejletig. Az egyéni és a közösségi szféra történeteseit az erő és a hatalom egyetemes problémája köti össze – a *Buda halála* az erő és az erőtlenség közös tehetetlenségének egyszerre személyes és társadalmi tragédiáját jeleníti meg.

Ha mégis Petőfi

Petőfi nem alkuszik – írta Ady Endre. – Szabad-e nekünk alkudnunk, ha bármilyen tény kerül vagy kerülne napvilágra Petőfiről? Természetesen nem szabad. Ezért kell végiggondolnunk azt is, hogy mit kellene gondolnunk abban az esetben, ha mégis kiderülne: a barguzini sírban igenis Petőfi Sándor földi maradványait találták meg.

Petőfi ettől nem változna meg, de megváltozna a mi reá vonatkozó szemléletünk, sőt megváltozna önszemléletünk is. Feltehetően a feléledő nemzeti elevenségtől félnek azok, akik a lelet azonosítását kézzel-lábbal, valamint ostoba, szégyenletes, álkegyes érveléssel akadályozzák. Attól félnek, hogy a magyar érettebbé, bölcsébbé, szívosabbá, öntudatosabbá válik, ha netán egy mítosszal kevesebbje lesz, noha a cidrizók egyik fele imádja a mítoszrombolást. Attól félnek, hogy Petőfi Sándor a sírjából is szólni fog hozzánk és nevelni fog bennünket, mert szembenézésre kényszerít, mert gondolkodásra készít bennünket a föld alól is, ahogy akkor tette, amikor még a földön járt. Az ellenzők másik fele közülük kerül ki: a kényelmesek, a betokosodottak, a verikli-fejűek, a sablon-imádók közül, akik nagyon nemzetinek gondolják magukat, holott csak az egy kaptafát szeretik kalapálni álcázott, mélyen ülő nemzeti kishitőségük közepette, eltökélten, eszeveszetten, és kopácsolásukkal akarják megakadályozni, hogy a makacs tényekről szóló hírek fülükbe hatoljanak.

Az ellenzők mindkét táborát attól fél, noha más-más okból, hogy Utassy József 1973-ban írott merész versének kíváncsága netán teljesül: felkel és köztünk jár majd Petőfi Sándor, mint másfél századdal ezelőtt, és nem csak a szabadságról fog újra szólni, hanem maga magáról is, meg rólunk is, a halála óta megtett kinkeserves utunkról. – Nagy ok ez a félelemre! Nagy ok ez a szorongásra! Nagy ok ez a reszketésre! Nagy ok ez a kegyes képmutatásra! – Zúg március!

Az ellenzők zavarodottsága az Akadémia elnökében testesült meg leglátványosabban és legszégyenletesebben. Tíz napon belül képes volt arra, hogy állást foglaljon a tudományos kutatás szabadsága mellett, majd – éppen az Akadémia közgyűlésén – képes volt rosszhiszemű, sanda célokat megcélzó, alattomos bandának feltüntetni azokat, akik a lelet azonosításának lehetőségéért küzdenek. – Itt tartunk!

Petőfi Sándort ez nem lepné meg. Ady Endrének sem volna ismeretlen az ilyesmi, én pedig már végképp nem csodálkozom rajta. A mindenkori magyar hivatalos reprezentáció zavara ez. Régi keletű.

Márpedig Petőfi igenis elkerülhetett Barguzinba. Nem kellett ehhez önfeladás, mint ahogy Kovács Béla, a Kisgazdapárt főtitkára sem azért került a Gulágra, mert

feladta elveit. Éppen ellenkezőleg! Kovács Bélát azért hurcolták el a szovjetek, mert nem bírtak vele a magyar kommunisták, még a fifikás és nagyeszű Rákosi Mátyás sem. Azokat az ellenfeleiket, akiknek volt valami a füle mögött, akiknek volt valami bibijük, azokat előbb-utóbb legyűrték Rákosiék, mégpedig úgy, hogy formálisan meg sem szegték a szabályokat. De aki egyszerre volt hiteles, támadhatatlan és tehetséges, azzal nem tudtak mit kezdeni, ilyen esetben vagy a gyilokhoz kellett folyamodniok, vagy a szovjet elvtársakhoz – segítségért. Kovács Béla esetében Rákosinak megállt az esze, nem volt olyan ötlete, amelyet a törvényesség látszatának megőrzése mellett bevethetett volna. Ezért aztán a szovjeteknek jutott a dicstelen feladat, hogy a magyar polgári politika akkoriban legpotensebb, leggerincesebb emberét, a magyar országgyűlés egyik képviselőjét erőszakkal elhurcolják, annak ellenére, hogy a parlament megtagadta a kiadatását, azaz nem függesztette fel a mentelmi jogát, vagyis nem vetette oda prédául. Törvénytelen, gátlástalan tett elkövetésére kényszerültek, mert szabályos körülmények között, a normákat tiszteletben tartva, nem tudták legyűrti. A szovjetek deus ex machinája egyben a lehető legnagyobb elismerés. A magyar országgyűlés gerincesége, valamint Kovács Béla politikai tehetsége és emberi kiválósága előtt hódoltak aljas tetteikkel. Petőfi Sándort is azért hurcolták el, ha elhurcolták, mert Magyarországon, elevenen nem tudtak volna vele mit kezdeni, megölni pedig nem akarták, mert az le nem csillapodó, le nem csillapítható hullámokat vetett volna, és a gyilkosságból soha ki nem mosakodhattak volna. Nem az oroszok, – az osztrákok!

Miért ne volna elképzelhető, hogy a gulág-menet már 1848–49-ben megindult, elkezdődött!?

Hogy nincsenek dokumentumok? Manapság mondják ezt, amikor a kényes ügyeket telefonon intézik, hogy ne maradjon nyomuk? Hát akkor is tudták, hogy mikor, milyen esetben kell „telefont” használni betű helyett!

Hogy miért nem szökött meg Petőfi, miért nem adott jelt magáról? – Komolyan kérdezik? – Akkor én visszakérdezek: Raoul Wallenberg miért nem szökött meg? Miért nem adott jelt magáról? A technika, a közlekedés évszázadnyival fejlettebb viszonyai között sem?

Száz szónak is egy a vége: bizony nem lehetetlen, hogy Petőfi nem halt meg a segesvári csatatéren; bizony lehetséges, hogy fogságba hurcolták, (sőt még az sem zárható ki, hogy a felesége tudott erről)!

Miért „túrte” a szabadság lánglelkű költője az elhurcoltatást, a fogságot, a reménytelen vegetálást? Miért nem vetett véget életének e megalázó helyzetben? – Van rá magyarázat-tippem! Mert bele tudom élni magam ebbe a helyzetbe. (Nem véletlenül: történelmileg másfél századdal idősebb, tapasztaltabb vagyok, és magam is megélttem ehhez hasonlót.)

Petőfi Sándor különleges, rendkívüli személyiség volt ugyan, de ember volt ő is. Legyen ez az első tételünk!

Költőnk szerb apa és szlovák anya fia volt, aki a magyar reformkorba született bele, szinte évszám szerint pontosan abba.

Mi volt a magyar reformkor feladata? Egy olyan, eleve multikulturális, multinacionális

országot kellett az európai kényszer hatására nemzetállammá formálni, egyidejűleg nemzeti polgárosodást kezdeményezve, amely ugyanakkor maga sem volt független, mert minden kegyes díszítmény és különlegesség ellenére Ausztria tartozéka volt.

Petőfi ebbe a küzdelemben nőtt bele, erre a küzdelemre tette fel az életét, életének ez volt a fennkölt értelme. Ha ez a törekvés csődbe jut, megfeneklik vagy netán katasztrófába torkollik, – magasabb szempontból az ő élete is véget ér, nincs többé értelme, motivációja, hajtóereje, távlata.

A szerb apától és szlovák anyától született Petőfi személyes életprogramja, valamint az ország politikai, társadalmi, kulturális programja tökéletesen egybevágtott, hajszálnyi repedés sem fedezhető fel a kettő között. Petőfi ezáltal teljesezhetett ki, vagy bukhatott el, csakis ezáltal! Ehhez kötötte az élete, és a halála is csak ennek halálából következhetett.

Petőfi nem pózolt, amikor a világszabadságról vizionált, következésképpen nem pózolt akkor sem, amikor saját magát a világszabadságért vívott küzdelem kellős közepébe helyezte, illetve képzelte. Az *ítélet* és az *Egy gondolat bánt engemet* című versét mai nyelven értelmezve, a „világszabadságot” politikailag olyan állapotként foghatjuk fel, amelyben szabadon társuló polgári nemzetállamok együttese alkot egy nemzetet, szemben azokkal a zsarnok erőkkal és alakulatokkal, amelyek ennek az állapotnak a kialakulását ellenzik. Ez a két tábor lesz ekkor a föld két nemzete, melyek a jó és a gonosz ellentétpárjaként vannak egyszersmind megjelenítve, s melyek „végső” összecsapásra felállnak. Petőfi helye ebben a felállásban és küzdelemben nem lehet kétséges: a szerb-szlovák szülőktől született ifjú csak akkor lehet zseniális magyar költővé, ha a magyar ügy győzedelmeskedik, tehát, ha a magyar nemzeti polgárosodás, a minden nemzetiséget magába foglaló magyar nemzetállam diadalra jut, és függetlenedik Ausztriától. Az sem kétséges, hogy – másképp fogalmazva – Petőfinek csak akkor lehet távlata, azaz igazi élete, ha a jó diadalmaskodik. Petőfi az összecsapás kimenetelét nem is tudja másként elképzelni, mint hogy győz a jó, amely eddig mindig vereséget szenvedett. Ellenkező esetre nincs elképzelése. Nyilván azért nincs, mert megkérdőjelezhetetlen az a hite, hogy most végre a jó fog győzni. Ha nem így történné: az ő számára értelmét vesztené minden: a világ, a haza, a család, maga az emberi élet is érdektelen volna számára ebben az esetben, azaz lényegében véget érne az élete, tehát ezzel nincs mit foglalkozni. Egy ilyen helyzetben az érdemi élet valószínűleg lehetetlen...

Ha eddig eljutunk a gondolatmenetben, a többi már gyerekjáték. Potomság – ahogy Petőfi mondta volt.

Neki csak akkor élet az élet, ha a független magyar nemzet polgára lehet, ha szerb-szlovák szülők gyermekeként lánglelkű magyar költő lehet, s ha ez a lehetőség elvész, teljesen mindegy neki, hogy a halál vagy a fogság következik-e. Akkor ki törődik azzal, hogy Szibériában kell vegetálnia, avagy a Szaharában. Szibéria mégis jobb, ha már vegetálásra kényszerül. Szláv származásának tudata, a szláv nyelv iránti érzelme nem veszett bele a magyar reformkorba, s ha már vegetálnia kell, az szlávul kedvezőbb és kellemesebb, mint hottentottául. Az öngyilkosság pedig nem kenyerre. Ennyi. Aztán egyszer majdcsak meghal. Meghalt. Lehet, hogy mégis Barguzinban?

Andrej Tarhanov versei

Bede Anna fordításában

Andrej Tarhanov vogul költő 1936-ban született egy kis halászfaluban. Még gyermek volt amikor szülőfaluja leégett, csak a sámán háza maradt meg. Családjával elköltözött, orosz környezetben nőtt fel. Műveit orosz nyelven írja. Ősei földjén él hűségesen, ahol nem csak költői nagyságáért, hanem emberi tisztességéért, szerénységéért, jóságáért tisztelik, szeretik.

Magyarországon sokszor szerepelt antológiákban, folyóiratokban, lapokban. (Élet és Irodalom, Konfesszió, Ezredvég, Jelenkor, Új Horizont, Új Auróra, Kincskereső, Filológiai Közöny stb.) Oroszul megjelent művei közül főbbek: *Zöld szél* (1975), *Reggeli sző* (1987), *A jóság temploma* (1989), *Az ég könnyei* (1990).

Andrej Tarhanov Ázsiában született s él, de világirodalmi műveltségű, műveit be lehet sorolni Európa költészetének kiválóságai közé.

RIANÁS

*Az Aj-Pin-jég alatt rianás van,
Megrázza a rögös partokat,
Mint rénszarvas, befogva a szánba,
Ha futásra kész a fogat.*

*A kékségtől, a hó-ragyogástól
Megtisztultak a fák,
Lehullt vállukról a csillogó páncél,
Tavaszt sóhajt minden ág.*

*Az Aj-Pin s a magas havasok
Készülnek víg delelőre,
A fák csúcsán, akár szélkakasok:
Fajdkakasok bodros legyezője.*

Már hallom: feldörmög a medve,
Már hókásások a rétek,
Átjár mindent a tavasz sűrű nedve,
S már készül az ágon a fészek.

MAI PRÓFÉTÁK

Próféták ma is vannak,
De nem veszik észre őket
Ebben a sokadalomban.
Próféták vannak:
Gyűlöli minden diktátor a hatalomban.

Hogy az életet megismerjék, ők nem
A műúton mennek, hanem
Az útszéli ösvényeken,
Szúrós füveken, mezitláb.

A műúton bábeli káosz az élet.
Hurrá! Trombiták rivallnak.
Hol vannak a magasba vivő eszmények?
A lélek hallgat.
Mindig hallgat.

SZÁRAZ KÖNNYEK

Sajnálom őket, szenvedőket.
Nem veszik észre, hogy kél a nap,
Száraz könnyel sírnak.
Alig látni őket,
De nincs náluk szánalmasabb.

A szemeim mint két kamilla
Üveg mögül széjjel ha néz,
Száraz a könny, száraz a pillá.
Mégis csak fáj ez az egész.

Száraz könnyek. Ezt úgy kell érteni
Hogy sír a lélek, sebekkel teli.

HALLGATNAK A KÖLTŐK

*Hallgat a nép.
Vihar előtti csend, napokon át.
Kihörpintjük a kínok poharát.
Szívünk felocsúdik,
És szava szép.*

A JÓSMADÁR DALA

*Hallgasd hajnalban ember:
A süvöltő madár hóról dalol.
S figyeld csak figyelemmel:
Már hull a hó az ég alól.*

*Nem egyszer és nem kétszer
Daloltak ablakom alatt
Figyelmeztetésképpen
Ébresztgettek a madarak.*

*És a nap fényes, sárga,
Szempilláit dér fonta át
De a köznapi láрма
Elnyomta a madár dalát.*

*S másnapra a hó belepte
A rőt őszi szántásokat.
Érette, ó, föld szülötte,
Sír a vörös madárcsapat.*

ÉSZAKI SZÉL

*Váll vállhoz feszülnek a cédrusok.
A part s az ég közt köd riaszt.
Az alvó táj megreszket:
Szél suhog,
A Jeges-tenger küldi azt.*

*Velük szemben az Aj-Pin erdei
Állnak mint dacos hadsereg,
Őket szünetlen szélvihar veri,
Dühtől s kintől üvöltenek.*

*Körös-körül porhó pereg,
Felhő-rongy, foszlott falevél.
Havas odvakban didereg
Farkas, coboly s mind aki él.*

MAGÁNYOSAK

*Minden ember magányos.
Hidd el, hogy társak vagyunk ebben,
Te szép, tüzes asszony,
Ki még nem láttál bajt az életedben.
Állsz a csodálatos
Napkelte előtt,
Útadon semmi korlát,
S riadt szemmel, mozdulatlanul
Bámulod a vitorlát.
Megszoktad a kellemes életet,
Kényeztettek, dicsértek szüntelen,
S szeretnéd, ha lázasan könyörögnék,
Hogy jöjj velem.*

*De az én gondolataim
A tenger párájában úsznak ám,
S a rőt Hold mint görbe hajó,
Úszik a hullámok taraján.
Sebzett madárként hullok a mélybe,
Majd ismét az egekbe szálllok...
Ebben a küzdelmes szárnyalásban
Már sok bajt értem, s szomorúságot.*

*A magány kemény hullámverésében
Egy jó hullámot vártam remélve,
Melyben az alkotás zenéje zeng,
S én verset írok erre a zenére.*

*Nem hívok senkit útitársnak.
A vakító holdsarló alatt
Fejemben egy dallal hajózom,
S pengetem a holdsugarat.*

KELLETLÉN KIKELET

*Nyárfasorom rózsaszín ködbe fül.
A tavaknak kék a páncélzata.
S a patak felé, bátortalanul
Száll havas lábú ludak csapata.*

*Mily kelletlen jön ez a kikelet.
Látni civakodást, veszekedést.
Nincs kedve még feltörni a jeget
S zöldre mázolni kékes hegyeket.*

*Fél a természet... Védi még a hó,
Nem bízik már mibennünk a tavasz.
Hát ez az ember? A nagy Földlakó?
Csak duhajkodik, s vért vígan fakaszt.*

*Ím az ember. Rongy csőcselék, hamis.
Dob más vándorra követ és sarat.
Nem fogja fel, hogy ez már április,
S a ludak Isten felé szállanak.*

MÁRCIUSI HAJNAL

*Az éjszaka elszáll.
Nem kár
Hogy az útunk másfelé halad?
Márciusi hajnalban,
Márciusi hajnalban
Lovak állnak ablakom alatt.
Kimegyek a fémes csillogásba,
E kékes útra kilépek.
Márciusi hajnalban,
Csodás kristályharmatban
Virágba borultak a rétek.
Az ágakról zuzmara hull.*

Jön a tavasz feltarthatatlanul.
Sokszáz kékfehér hóvirág
A lovak sörényébe fonva...
Mitől van, hogy e látomásos álom
Máris elolvad a szempillámon?
Pirkadatkor egy repülőgép
Az ég kárpitját széthasította.
Az éjszaka elszáll...
Nem kár
Hogy búcsút int a Szép?
Márciusi hajnal,
Márciusi hajnal
Elnyeli a lépteid neszét.

Sabahattin Kudret Aksal elbeszélése

Sabahattin Kudret Aksal Isztambulban született, 1920-ban. Az egyetemen irodalmat és filozófiát tanult; majd rövid ideig tanított. A munkaügyi minisztériumban, Isztambul önkormányzatában, illetve a város kulturális fórumain évtizedeken át viselt hivatalt. Közben számos kötete jelent meg: versek, novellák, színművek. 1993-ban, szülővárosában hunyt el. Ugyanebben az évben, Budapesten is bemutatták egyik drámáját (Kávé-Zoó, Tasnádi Edit fordítása).

Aksal talán nem tartozik az új török irodalom legkiemelkedőbb képviselői közé: a bőbeszédűség és némi retorika nem idegen tőle. A lélekrajzban megnyilvánuló tehetsége, valamint írói műgondja mégis lehetővé tette, hogy megkapó hangú, szép novellákat alkosson. Az alább közölt írás egyszer már megjelent magyarul, Éjféltájban címen. Akkor Bányai Dobos Éva fordította le a Török elbeszélők (Európa 1974.) című kötet számára.

Leszáll az est

Refik Bey a domboldal közepéig jutott; akkor megállt, körülnézett. A poros ablakú, pici kis szatócsüzlettel szemben, egy kiegészített épület mögül odalátszott a tenger. Zseb-kendőjével letörölte verítékét. Évek óta minden este, amikor a munkából hazatér, megáll ezen a helyen, néhány perc szünetet tart, a távoli tengerre, a hajókra tapad a tekintete; aztán, amikor érzi, hogy a fáradsága szűnik, lassan nekikészül, hogy a kapaszkodó második felét is megtegye. Ahogy a szatócsüzletet elhagyja és az utolsó kanyarban befordul, feltűnik a házuk a dombtetőn: mindjárt derűsebb lesz az emelkedő, könnyebb leküzdeni a maradékát.

Kétfelől apró kis boltok sorakoztak; kereskedőiknek odaköszönt. Egy-két élemedett korú ismerőse kiült a lócára: tárt ablakuk előtt nézelődtek. Velük is köszöntötték egymást, aztán már a házuk előtt volt. Belökte a deszkából ácsolt, festetlen kertkaput. Átvágott az apró kis udvaron. Felesége meghallotta közeledő lépteit, kijött az ajtóba. Mint minden este, elvette kezéből táskáját, fejéről pedig sapkáját.

– Isten hozott, Bey – mondta. – Mesélj, mi újság van?

– Refik Bey az asszony kérdésére már évek óta nagyjából ugyanazt válaszolta. Most is így tett:

– Minden rendben van, Nazime – sóhajtotta. – Csak nagy a meleg.

Mintha évek óta mindig azért várná türelmetlenül az estét, hogy férjétől megtudja az időjárást. Bár a nap és az évszak változik, csupán kétféle választ kaphat az ajtó-

ban; azt is csak azért, hogy a férje egyáltalán mondjon valamit. Hideg, vagy meleg. Az ősz édes, langyos napjaiban sem változtat Refik Bey ezen a szokásán, legföljebb a széljárásról ejt egy-két szót, mintha Nazime asszonyt valóban csak az időjárás érdekelné. S mivel úgysem bújik elő a házból egész nap, általában elegendő, ha hideget, vagy meleget mond neki.

Együtt mentek be. Ezen az estén Refik Bey a szokásosnál is szótlanabb volt. Különben sem szeretett beszélni. Megelégedett azzal, hogy a felesége és a gyerekei vitatkozását -időnként pedig a tréfákozását - végighallgatta. De mindig ennyire csendes, ennyire szótlan volt? – Egyáltalán nem – gondolta a felesége. Aztán meg is kérdezte:

– Mi van veled? Beteg vagy?

– Nem, semmi bajom sincs – válaszolta Refik Bey. – Csak készíthetnél egy kávé. Amikor Nazime asszony lement és magára maradt a szobában, egyszeriben nagy nyugalmat érzett. Egyedül maradni, magára zárni a szobaajtót, aztán újra meggyőződni arról, hogy be van zárva, hogy egyedül van végre a szobában; akkor az ablak elé ülni, órákon át gondolkodni, az egész házasságát, munkáját – kezdetétől máig – legalább az emlékeiben újraélni: valahogy ezt akarta. Döntött: bekulcsolta az ajtót. Aztán még egyszer megnézte, hogy bekulcsolta-e. Levetette zakóját, meglazította nyakkendőjét. Az ablak előtti karosszékre ült. Most ugyanaz a kép tárult elé, mint ami a leégett ház mögött látszott. A tenger a távolban olyan mozdulatlan volt, mint a vízfestményeken látható tengerek; még a hajók is egy helyben álltak. De Refik Bey már mit sem látott ebből. Csak azt érzi, hogy a füle zúg, szeme pedig a harmincöt év előtti menyasszonyt, a fiatal Nazimét képzei.

Milyen karcsú, milyen finom teremtés! A haja sem olyan piszkos gyapjú színű, mint amilyen most. És a kezei! Amikor a nászéjszakán bement hozzá, Nazime a szoba egyik sarkában ült és maga elé meredt. Szeme dagadt volt a sírástól. Hiszen az akkori szokás szerint már egy nappal előbb is sírnia kellett: különben minek nézték volna! Refik Bey aztán mindent megpróbált, hogy a menyasszonya könnyeit elállítsa. Később rájött, hogy a szó semmit sem használ: valahányszor a kislány sírni kezdett, csöndesen megfogta a kezét. Ez a kéz most is előtte van: fehér, puha, ráncatlan. Mennyire más a mostani: a kerges, formátlan, repedezett.

Saját magát látta: élesre vasalt fekete nadrág, keményített ingnyak. Az első évek az irodában: türelmetlenül, izgatottan, szerelemben száguldozott a hivatal és az otthon között. Aztán egy hír: fölkavaró, szinte szédítő. Nazime nagy szégyenkezve megsúgta, hogy valami kis utasuk érkezik. Az utazó – első lányuk, Mukaddeş – a maga idejében meg is jött. A szülés hetében honnan sejtette volna, hogy ez a kedves, mosolygó csöppség két évet sem tölt el köztük? Furcsa világ. Vagy talán nem is furcsa, csupán ő érezte annak? Első lányuk halála után három évig nem lett gyerekük; a második lány, Nurten akkor jött világra. Aztán öt év telt el. Megszületett Yilmaz: milyen más volt! A pusztaság születésével is szerencsét hozott: apja, a fiatal tisztviselő most kapott először jutalmat. Azon a bizonyos estén Yilmaz talán egyhetes volt, Refik Bey pedig fölvette a prémiumot. Tavasz alkony: fehér felhők gomolyogtak az égen, úgyszólván megbomlottak a virágzó fák utáni vágytól, meg a szelence illatától, amely az egész

környéket, az egész városnegyed, sőt az egész várost elárasztotta. Akkor a sátn az mondta: gyere! Balikpazariba. A pajzshalak éppen most jöttek Beykozából. Úgy emlékszik, mintha csak most történt volna: három pohárral, mindössze három pohárral ivott. Becsípve száguldott a jól ismert utcákra hazafelé, s közben ezer dolog jutott eszébe. Az utca egész zivaját, a felhők nedveit, a virágok illatát, a fák gyümölcsét, sőt az összes virágot, fát, mindenestül hazavitte volna.

Hogy betaszította lábával a kertkaput! A kapu nagy lendülettel a falnak vágódott, ő pedig kettesével, hármával szedte a lépcsőt fölfelé. Nazime furcsa képet vágott, de mit számít: az egész világ az övé volt.

Múltak az évek. Nurten elsőosztályos, Yılmaz pedig jár. Aztán megint múltak az évek, Yılmaz is megkezdte az iskolát. Ha most bárkitől megkérdezné, hogy az első évben – nyolc hónap alatt – hány ceruzát tett tönkre, senki se gondolná: pontosan ötvenöt darabot.

Refik Bey a váratlan dörömbölésre tért magához: annyira verték az ajtót, hogy majdnem beszakadt. Fölpattant a helyéről; vadul dobogott a szíve. Ment, ajtót nyitott. Nazime asszony arca halálsápadt, kezében a kávéscsésze, meg sem tud szólalni, csak áll. Végre mégis megszólal: Mit csinálsz, az Isten szerelmére? Majdnem holtra rémítettél. Már öt perce dörömbölök az ajtón. Miért nem nyitottad ki? – Refik Bey csak hallgat. A füle zúg, mintha kávé darálnának mellette.

Nazime asszony riadalma néhány perc múlva kissé elült, szíve dobogása meglassúdott. Módszeresebben kezdett faggatózni: – Miért kulcsoltad be az ajtót? – Mivel választ most sem kapott, újra kérdezt: – Mond csak, Lelkem, miért kulcsoltad be az ajtót? Agyonijesztesz. – De Refik Bey nem tudta megmondani, hogy miért zárkózt be. Hiszen mit mondhatott volna? – Újra akartam élni a múltamat. Egyszer – hiszen Te is tudod – azon a tavaszi estén, amikor pityókásan értem haza... Nem, ha ilyeneket mond, azzal semmit sem magyaráz meg. A felesége még elképedtebben bámulna az arcába, még kevésbé értené, s valószínű, hogy kezdődő szénlítésára gyanakodna. Talán még rosszabb dolgok is jutnának eszébe: azt gondolná, hogy a férje valami szörnyű dolgot tervez.

Jaj, sóhajtott magában Refik Bey, valójában sajátmagunkat sem értjük. Hogyan önthetnénk ki a szívünket másoknak, akár olyanoknak, akik legközelebb állnak hozzánk? Ki látott már olyat, hogy egy ember pontosan elmondaná a társának, mi játszódik le a bensejében? – Elvette Nazime asszony kezéből a kávé, visszatért a karosszékbe. A felesége is bejött és átellenben leült. Már nem kérdezte, hogy miért zárta be az ajtót; szótlánul nézett az arcába, mintha csak így akarná megérteni az ura furcsa viselkedését. Hiába: ha elmondaná neki, akkor sem értené meg; az arcáról pedig ugyan mit olvashat le?

Refik Bey kortyolt egyet a kávéból: kissé mintha magához tért volna. Talán most már nem menyasszonyként látta a feleségét, nem áradtak az orrába régi tavaszillatok, nem éledt föl szívében a kikelet, a viruló fák boldog izgalma. Nyelt még egy-két kortyot, szívdobogása lassan lecsillapult. Sőt, még cigarettára is gyújtott. Jócskán leszívta a füstöt, aztán megszólalt:

– Nazime! Hazajött már Nurten?

– Nem, még nincs itthon. Úgy volt, hogy most néz be a szabóhoz. Aztán majd a barátnőjéhez. Talán még a fogorvoshoz is.

– Értem. Igen sokat mászkál. Nemcsak most, minden este. Minden este szabó, minden este fogorvos. A barátnőről nem is beszélve.

– Uram, ne beszélj így! Mit csináljon a szerencsétlen. Reggeltől estig az írógép mellett! Annyit veri, hogy már belezavarodik.

– Ki mondta neki, hogy gépirónak menjen? Hagyjuk! Hol van Yilmaz?

– Holnap meccsük lesz. Hívták a klubból.

Nazime asszony nem tudta kipuhatolni, mi játszódik le a férjében. Föladta a dolgot. Szó nélkül indult, lement a konyhába. Vacsorafőzéshez látott. Jócskán megöregedett a férje; néhány furcsa megnyilvánulása talán a korából fakad. Egyfelől a meleg, másfelől a fáradság most is megzavarta az esztét. Bemegy a szobába, magára zárja az ajtót, aztán ugyan dörömbölhetnek, percekig sem nyitja ki. Mikor végre kinyitja, nem szól semmit; két perc múlva pedig – mintha mi sem történt volna, mintha nem is ő viselkedett volna olyan érthetetlenül – közömbös arccal Nurten és Yilmazt kérdezi.

Amikor a felesége magára hagyta, Refik Bey megint a múltba merült. Az eltűnt idő már teljes súlyával zúdult rá, mint a szökőár a partra. Valóságos természeti jelenség: Olyan hatalmas, olyan részvétlen. A szántót, az utcát, a házat, a negyedet, a várost a szökőár dönti, viszi, sodorja; a pihenésre szoruló öregember nyugalma pedig az emlékezés, a múlt ragadja magával.

Alulról, a konyha kertre nyíló ablakából égett olaj szaga terjengett; behallatszott, ahogy a serpenyőben sistereg a padlizsán. A tengerre boruló ég mindinkább elveszítette ragyogó kékjét: valami barna tónus ült rá. A többnyire deszkaházakból álló, kanyargós síkatoroktól átszelt városnegyed lassan homályba borult. A távolban itt-ott már kigyúltak a fények. Öt perc múlva érezhetően fokozódott a sötétség, újabb öt perc múlva egészen összesűrűsödött. Szemközt ugyan még látszott a nap, de utolsó sugarain győzött már az este. Asszonyok és férfiak fáradtan, izzadtan térnek meg a munkából; az ismerős arcok lassan húzódnak el Refik Bey ablaka előtt. Közben fölpillantanak öreg földijükre, jó estét mondanak, vagy legalább mosollyal üdvözlik. Refik Bey azonban sem a pillantásukat, sem a vonulásukat nem látja. Különböző arcok: főnökeinek, kollégáinak, kávéházi barátainak, rokonainak, személyesen ugyan nem ismert, de az újságokból már-már ismerősnek számító közéleti embereknek, gyakorta látott villamos- és autóbusszalauzoknak az arca tűnt föl előtte: időnként zavarosan, összemosódva, aztán pedig külön-külön, éles kontúrokkal. Most hirtelen homályba vesztek az arcok, helyüket egy régi – ki tudja, hány év előtti – júliusi kirándulás foglalta el.

Vasárnap volt: gyerekkel, cók mókkal a Küçüksuhoz igyekeztek. A Galatahidnál szálltak föl a zsúfolásig telt Boszporusz-járatra: a kezükben csomag, a csomagban faszírozott, olajbogyó, töltött hús, rétes. Ülőhely nem lévén, megálltak a hajó oldalában. Amikor a Küçüksuhoz érkeztek, az utasok nagyobb része áradatként hagyta el a fedélzetet. Ők azonban megfontoltan, lassan lépegettek a Göksu-patak irányába: beszelgették, nézelődtek. A gyerekek ott futkostak, játszadoztak előttük. Mielőtt a patakhoz értek volna, a rét egyik csücskében szétterítették szőnyegeiket. Előkeresték kosarukból a gázfőzőt, kávéfőzőt, cigarettáztak, élvezték a nyugalmat. Nurten ti-

zennegyedik évében volt akkor, Yılmaz pedig a nyolcadikban. Bejárták a környéket, színes követ gyűjtöttek a patakból. Fél tizenkettő felé már megéheztek. Fölnyílt a csomag, előkerült a fasírozott, a töltött hús, a rétes. Evés után újra kávé. Aztán a szétterített szőnyegen – feje alatt a zakó – ebéd utáni alvás.

Ó, az az alvás! Nagyon nyugtalanul bóbiskolt, de életének egyik felejtethetetlen álmát ott Küçüksuban látta. Pedig milyen zavaros, sőt szégyentelen álom volt. Bár mellette van Nazime, kissé messzebb Nurten és Yılmaz jön-megy, játszadozik, bár most érezhetné magát leginkább családapának, ahogy valamennyien együtt vannak a rét nyugalmában, mégis az iroda szemközti asztalánál ülő Handan jelenik meg előtte. Rádadásul hogyan? Még most is elszégyelli magát, amikor eszébe jut. Mintha nem is lett volna ott a családja; mintha csupán vele jött volna és együtt csónakáznának a Göksu vizén. Nem volt sem rétes, sem fasírozott. Sötét hajával, páratlan természetével Handan volt mellette s hogy odabújt hozzá! Vajon miket susogott? Valóban szép lány volt, nagyon szép. Nem véletlen, hogy a kollégái bombázó Handannak mondták.

Amikor fölébredt, odavolt a jókedve. Sem Nazime délutáni kávéja, sem Nurten iskolában tanult dalocskái, sem Yılmaz törleszkedése, puszija, semmi sem csillapította le belső nyugtalanságát. Úgy érezte, szégyen, amit a feleségével, a gyerekeivel művel. A világon mindent megtesznek, hogy az apjukat elégedettnek, boldognak lássák, ő mégis ilyen disznóságokat álmodik. Éppen csak köszönőviszonyban van azzal a nővel; néha hetekig sem váltanak szót, hiszen igen ritkán akad megbeszélnivalójuk. Handan most mégis a Küçüksuig követi, s bár a felesége ott ül mellette, behatol az álmába, egészen megbolondítja. Még hogy vele csónakázik a Göksu vizén – micsoda képtelenség!

Csak hogy a sátán, aki annakidején a karjánál fogva hurcolta Balıkpazarıba, megint közbelépett, s egészen más gondolatokat csempészett az agyába. A kirándulás után napokig töprengett: miért voltam olyan ideges, amikor fölébredtem? Sajnáltam a családomat, rossz volt a lelkiismeretem, vagy egyszerűen dühített, hogy túl hamar kellett megválnom Handantól? Netalán az bosszantott, hogy a Göksu vizén töltött boldog percek nem válnak valósággá?

Nazime asszony megint bejött, vacsorázni hívta a férjét. Refik Bey mintha álmából ébredt volna. Kinézett az ablakon. A távolban csillogó fények, de a szoba teljes sötétségben volt. Mégis azt gondolta, hogy csupán alkonyodik: valahogy nem fogta föl, hogy előrehaladt már az este.

– Megjöttek a gyerekek? – kérdezte a feleségét.

– Már régen megjöttek, ott ülnek az asztalnál. Csak Rád várnak – válaszolta Nazime asszony.

– Hány óra van, az Isten szerelmére?

– Mindjárt kilenc. Megkéstünk.

– Egyáltalán nincs étvágyam, Nazime.

– Aggódok Miattad. Mi van Veled? Érzem, hogy elhallgatsz valamit.

– Semmi bajom sincsen – válaszolta Refik Bey.

Fölkelt. Nazime asszonnyal együtt lement. Nurten és Yılmaz ott ült az asztalnál. Sőt, már evéshez láttak. Refik Bey úgy gondolta, hogy valamelyiktől kérdeznie kell valamit.

– Merre jártál, Nurten? – akarta mondani, aztán mégis jobbnak látta, ha Yilmazhoz fordul:

– Merre jártál, Fiam? – Yilmaz napbarnított, sötét arcát fölemelte a tányérról és az apjára pillantott.

– Megint hívtak a klubból – mondta. – Holnap meccsünk lesz.

– Nocsak. Hol?

– Bursában, Apu.

– Tényleg? – gondolta Refik Bey – Bursában? Vagy inkább azzal a ribanccal tölt el pár napot, akiről Nazime az éjjel sírva beszélt? – A bursai meccs az anyjuknak sem tetszett.

– Na de Fiam – mondta. – Mi van, ha nem mész?

Yilmaz nem akart vitába keveredni; látta, hogy kissé keménynek kell lennie. Emeltesebb hangon visszakérdezett:

– Miért, Anyu? Az összes barátom megy; én maradjak? – Nurten is úgy érezte, hogy bele kell szólnia:

– Anyám – kezdte. – Ezt a gyereket mindenben rövid pórázon tartanád. Ne menjen, aztán dobják ki a csapatból?

– Mi az, hogy – vágta rá Yilmaz. – Hiszen két középcsatárunk van még rajtam kívül. Maradjak nyugodtan, majd játszanak azok. Én meg ugyan várhatom, mikor hívnak megint.

Így telt el a vacsora. Aztán Refik Bey fölkel, visszament a szobájába. Megint a karosszékre ült. Egy-két perc múlva Nurten behozta a kávéját. Miközben helyet keresett a csészének, Refik Bey lopva végigmérte. Nagyon szépnek tűnt a lánya. Meglehetősen magas, karcsú; szőke, világoskék szemű. S mennyire illik rá a nagy lilavirágos, könnyű nyári ruha! Már a huszonnyolcadikban van, de még nem ment férjhez. Kérőben nem volt hiány, de senki se tetszett, senki se volt alkalmas. A hosszúra nyúlt leányság Refik Beyt nem nagyon izgatta, annál inkább egy névtelen levél, amelyet a múltkor kapott. Valaki tudatta, hogy a lánya egy jómódú vénemberhez járogat Beyoğlubá: többször látták megfordulni a garzonjában. Állítólag kocsival kirándulgatnak Büyükderebe, Yeşilköybe.

A levél nagyon elszomorította. Először nem akarta elmondani a feleségének, aztán mégsem bírta magában gyötrődni. Egyszer éjjel, pontosabban hajnali négy-öt óra tájban fölriadt. Szorítást érzett a mellében. Akkor fölébresztette a feleségét és elmondta neki a levelet. Nazime asszony azonban – várakozásával szemben – nem mutatott sem izgalmat, sem elképedést. – Jaj, Istenem – mondta. – Hiszen tudod, hogy ennek a lánynak mennyi irigye, rosszakarója van. Tiszta kitalálás az egész! Hát nem érted? – Csupán ennyit fűzött az egész ügyhöz, aztán rögtön elaludt. Ahogy a választ meghallotta – bármi legyen az igazság –, Refik Bey is megkönnyebbült kissé.

Amikor Nurten behozta a kávé, úgy találta, hogy az apja nagyon elgondolkodott. Kezébe adta volna a csészét, de Refik Bey nem ügyelt a mozdulatra.

– Apuskám – mondta neki. – Ideteszem a kávéját. – Odahúzott egy cigarettatartó számolyt, rátette a csészét.

– Hagyd csak ott, lányom – szólalt meg az apja. Nurten aztán kiment. A belső szobából hamarosan könnyű dzsessz hallatszott. – Nurten bekapcsolta a rádiót – jegyez-

te meg magának Refik Bey. Aztán furcsának, érthetetlennek találta, hogy magában beszélt. Elmosolyodott.

Nurten bekapcsolta a rádiót és a dzsesszműsört hallgatta. Yilmaz elnyúlt az ágyán, és a sportújságokban lapozott; a képeken látható góllövők helyére képzelte magát: a szíve földerült. Nazime asszony a szennyes edényekkel bajlódott, s közben a férje gyanús, megmagyarázhatatlan viselkedése járt a fejében.

Refik Bey a távolba, a csillogó tengerre bámult. Ismét nyomást érzett a mellében. Hogyan is számoljon be a mai napról a feleségének? Most rögtön hívja, beszéljen, könnyebbüljön meg? Vagy várja meg a lefekvést, csak azután öntse ki a szívét? Érezte, hogy nagyon nehéz lesz belefogni, végigmondani. Nem tudta eldönteni, hogyan tér majd a lényegre. Talán mégis az lesz a legjobb, ha előről kezdi: a munkába menéstől, amikor elhagyta a házat. Úgy van: ahogy maga megtudta, a feleségének is ugyanúgy kell továbbadnia: minden változtatás nélkül.

Ott volt a rendes időben. Amikor azonban az irodába lépett, kollégái feszengve, valami megmagyarázhatatlan szomorúsággal fogadták. A hangulat délig sem oldódott föl. Érezte, hogy valami történt, de nem jött rá, hogy mi az. Ebéd után az igazgató behívta, hellyel kínálta, ő azonban nem fogadta el. Akkor a másik felpattant, és szinte erővel ültette le. Rövid ideig, egészen rövid ideig szó nélkül nézték egymást. Akkor az igazgató – kissé remegő hangon – arról kezdett beszélni, hogy a közért végzett becsületes munka felejthetetlen emlékeket kínál, hogy Refik Bey igazán megérdemli már a pihenést, de sem a főnöke, sem a kollégái nem fogják elfelejteni.

Ebben a sorrendben, így akarja elmondani. A felesége – akárcsak ő – az első pillanatban talán majd meg sem érti, hogy ez a helyzet, ezek a szavak már a nyugdíjazást jelentik. Mégis jobb lesz így. Hiszen mi rossz van abban, ha nem egyszerre, hanem lassan, fokozatosan tárul föl előtte az igazság? A másik lehetőség, hogy egyelőre hallgat. Reggelenként – mintha most is munkába menne – elindul, egy-két órát sétál, a boltostól benéz a barátaihoz, elbeszélget; elüldögél a vendéglők teraszán, a kedvelt, hatalmas fák alatt, estefelé pedig már a szokásos fáradtsággal tér haza. Csakhogy mégsem tetszett ez a gondolat. Harmincöt évi házasság után mi értelme hazudni. Egyáltalán: van-e rejtegetni valója? A titkolózás pusztá gondolata is értelmetlen. Legjobb lesz, ha reggelig vár, de aztán beszél. Mert a sötétség mégiscsak elszomorító. Reggel, a napsugarak fényében ő is derűsebben szólal meg: csiholódik a bátorsága. Végre döntött, megnyugodott.

A fülében ismét zúgás, szeme előtt sok-sok ember arca. Megint a múlt: fordultatos, színes, izgalmas, örömteli, szomorú, de mindenkor sodró erejű, úgyszólván részegítő hatású filmnek látszott.

Amikor fölkelt és elindult, a ház olyan csöndes volt, mintha teljesen elhagyatott volna. Mindent elnyelt a sötétség. Kinézett. Már a többi ház fénye is kialudt; csupán a tenger fölött sápadozott egy kis világosság. Lámpát gyújtott, a szemközti falra pillantott, látta, hogy elmúlt már kettő. Kiment a szobából. Egy nyitott ajtóban megütötte fülét a fia horkolása. Semmiféle ribanccal nem lehet viszonya. Nazime csak rémeket lát; nincs másként. A holnapi meccsen, ki tudja, milyen szépen játszik, micso-da szenzációs gólokat lő majd a fiú. A dívány melletti apró zugban Nurten aludt. Odahajolt hozzá. Álmában bizonyára ruhákat, cipőket, parfümöket lát. Minden ha-

zugság, amit a lányáról sutyorognak. Az a levél pedig mocskos rágalom. Ebben a pillanatban teljesen biztos volt benne, hogy így van.

A hálósobájuk felé botorkált. Nazime asszony mélyen aludt az ágy egyik csücskében. Megint kiment, megint bejárta az egész házat. Az összes ablakot becsukta. A gázcsapokat ellenőrizte. A hamutartókat kiürítette. Ablakából megint elnézte a sötétséget, az éjszakát. – Holnap. Holnap elmondom – mormolta magában. Felesége és gyermekei békésen aludtak. Érezte nyugalmukat. Egyetlen hang nélkül, egy szikrányi fény nélkül járt szobáról-szobára. Mindegyik alvó mellett megállt, figyelt. Aztán visszament a karosszékéhez. Levetette zakóját. Egy zsámolyra ült.

Érezte, hogy a szívét lassan elárasztja valami. Ha még ez sem a boldogság, akkor ugyan mi lehet – kérdezte magától. Házát, amelyben felesége, lánya és fia pihent, hájához hasonlította: föl vonta horgonyát és megindul az éjszakában a határtalan tengernek. Reggel, amikor a napsugarak elűzik az álmot, már egy új kikötőben találják magukat.

Mányoki János fordítása

Schleiermacher magyarul

F. D. E. Schleiermacher: A vallásról
(Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)

Hosszú várakozás után, végre megjelent Schleiermacher első, egyben egyik legjelentősebb műve magyarul is, mely a következő alcímet viseli: „Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez.” Az először 1799-ben kiadott könyv megszületésének szellemi háttéréről és öt beszédének tartalmi bemutatásáról a Credo tavalyi 1-2 számában már ejtettünk szót.

Nehéz volna túlbecsülni a romantikus alapmű teológiatörténeti értékét. A romantika, mely az európai szellemi-művészeti életben a 18. század végének és a 19. század elejének általános hangulati-érzelmi állapotát volt hivatott kifejezni, mind a képzőművészetben és irodalomban, mind a filozófiában viszonylag jól körülhatárolható közös nevezőjű művek közvetlen háttereként jelenik meg. A művészetek terén nagy vonalakban a (neo)klasszicizmus és a realizmus között találjuk. A német idealista filozófia történetében Fichte és Hegel közt csaknem zsákutcának számít ez az egyén szabadságának megvalósítását célul tűző áramlat, melynek képviselői Schelling és Friedrich Schlegel kivül mindannyian kimagyarázkodásra kényszerülnének legitim filozófus voltukat illetően: Joseph von Görres és Franz von Baader a katolikus misztika irányába indult, Novalis és Hölderlin a költészetben találta meg filozófiai célját, Wilhelm von Humboldt elsősorban oktatásszervezői és humanisztikus nyelvfilozófiai tevékenységével vált ismertté, Schleiermacher – aki szakmailag is elismert Platón-fordításokat készített és lényeges eredményeket ért el a hermeneutika területén –, munkásságával a teológia felé nőtte túl vallásfilozófiájának kereteit.

Feltűnő, hogy a romantikus filozófusok egyike sem került el a vallás kérdéseivel való következetes szembenézést. Ebben annak igazolását kell látnunk, hogy a felvilágosodás racionalizmusába befáradt lélek az egészhez, pl. – Schleiermacherhez hasonlóan – az univerzum egészéhez vezető út képében talált égerutat, és ennek kifejezésére a vallás jelensége bizonyult a legalkalmasabbnak. Érthető, hogy a mindenkor kultúrát író három társának, a szellem, művészet és eszme történetének alakulásától eltérően, a teológia nem függetlenedhetett ilyen rövid időn belül a benne kifejeződési formáját kereső romantikától. Joggal állapítja meg a fordító Gál Zoltán a könyvhöz írt utószavában, hogy a szerző teológi-

ája és vallásbölcselete „egészen az első világháborút követő évekig alapvetően meghatározta a protestáns teológia és vallásbölcselet fejlődésének irányát”, valamint hogy „A huszadik század második felétől ismét megfigyelhető a protestantizmusban egyféle egyre erősödő Schleiermacher-orientáció.” Hozzátehetnénk, hogy a múlt század első felében is, amikor „alapvető meghatározó” jellegét elvesztette, még mindig a schleiermacheri típusú teológiai liberalizmus szolgált a barthi és barthiánus neoorthodoxiával szembenállók legfőbb orientációs bázisául, és azt is megjegyezhetjük, hogy a jelek szerint kiheveri a század nyolcvanas éveiben induló posztliberalizmus támadását is. A létjogosultságában többször megkérdőjelezett teológiai liberalizmus nagyfokú életképességének titkát a keresztény hit elkendőzhetetlen vallás-jellegéhez és a vallás elsődlegesen tapasztalati jellegéhez való ragaszkodásban kell látnunk. Amíg a neoorthodoxia a hit vallás ellen fordításával, a posztliberalizmus pedig a vallási tapasztalat döntő szerepének tagadásával tett kísérletet a keresztény hit élményszerűségtől való megfosztására, Schleiermacher, e művében, a kereszténységnek mint kiűntetett vallásnak éppen korlátlan szabadságát és élményszerűségét hangsúlyozza. Liberalizmusának lényege – a liberalizmus elterjedt felfogásával szemben – nem az, hogy a vallás, tőle alapvetően idegen eszközöket venne igénybe belső felismeréseinek vagy mondanivalójának kifejezéséhez, hanem a szemlélődésben és érzésben testet öltő, minden szükségtelen járuléktól megtisztított vallás lényegének megfogalmazására tett erőfeszítés. Így a teológia konkretizálásának szokásos területei, mint a filozófia és az erkölcs, Schleiermacher szerint e szempontból tökéletesen figyelmen kívül hagyhatók: „Mert hát mi körül folyt mindig a küzdelem, a pártoskodás a vallásban, és mi körül lobbantak fel a harcok? Olykor a morál, leggyakrabban pedig a metafizika körül, és egyik sem tartozik a valláshoz. (...) A vallás arra törekszik, hogy felnyissa a szemét azoknak, akik még nem képesek az univerzum szemlélésére. (...) Csak a végtelen szemlélésére irányuló törekvés juttatja a lelket a korlátlan szabadság állapotába, csak a vallás menti meg a lelket a sóvárgás és a vélekedés leggyalázatosabb béklyóitól” – írja a szerző könyve második beszédében. A tiszta vallási lényeget szenvedélyesen kereső Schleiermacher évekkel később jut el híres, a vallásról adott meghatározásához, amely szerint ez az Abszolútumtól való feltétlen függés érzülete.

A mű öt beszédéből az első, Apológia, inkább polemikusnak, sőt provokatívnak hat a „vallást megvető művelt közönséghez” címezve. A második és ötödik, a vallás lényegéről szóló, elvontabb vallásfilozófiai jellegű beszéd keretként veszi körül a második és harmadik beszédet, mely konkrétan a vallás két társadalmi jelentőségű életjeléről, a vallási nevelés kérdéseiről és a vallási közösség természetéről szól.

Az Olvasó már az első oldalak után úgy érezheti magát, mint akit szelíd kezek gyengéden, de az átfogó érvelés meggyőző erejével az isteni jelenlét tágas templomába kívánnak kísérni. Aki nem szívesen enged a kísérő kéz vezetésének, könnyen érezheti a művet dagályosnak vagy túlságosan patetikusnak. Az író, e vallási zseni romantikus lelkesültsége és hiteles rétori pátozsa azonban olyannyira elengedhetetlen része az írásnak, hogy a kísérő nélkül besurranó olvasó előtt a könyvecske teljes tartalma sem tárul föl.

G. van der Leeuw könyvéről

Gerardus van der Leeuw: *A vallás fenomenológiája*

(fordította: Bendl Júlia, Dani Tivadar, Takács László, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.)

Van der Leeuw (1890–1950) 1918–1950 között a vallástörténet, a teológia és az egyiptomi filológia professzora volt a groningeni egyetemen, közben 1945–46-ban holland kulturális miniszter. Több mint 600 oldalas művében hatalmas anyagot dolgoz fel, könyve a rengeteg név, idézet, hivatkozás miatt nem könnyű olvasmány, alapos előképzettséget tételez fel. (Jó néhány fordító, kiadói jegyzet elkelt volna, nem beszélve a teológiai fejtegetések alaposabb lektorálásáról.)

Az utolsó részben, az Epilegomena-ban hívja fel az olvasók figyelmét szándékának helyes megértésére. Nem vallástörténeti vagy teológiai művet kívánt írni, hanem fenomenológiát: „A fenomenológia a fenomént keresi. Ám a fenomén az, ami megjelenik. Ez három dolgot jelent: 1. A fenomén valami; 2. Ez a valami megjelenik. 3. Azáltal fenomén, hogy megjelenik. Ám a megjelenés egyaránt vonatkozik arra, mi megjelenik, és arra is, akinek megjelenik” (583.). „A fenomenológia csak egyet akar: tanúságot tenni arról, ami megjelent előtte. Ezt csak indirekt módon, a megtörtént egy második élménye, egy rekonstrukció által teheti meg. Ezen az úton sok akadályt kell leküzdenie. Számára a szemtől szembe való látásmód tilos. De a tükrön keresztül sok minden megpillantható. És a látotról már beszélni lehet. (589).” A vallásfenomenológia nem költészet, nem vallástörténet, nem valláspszichológia, nem vallásfilozófia, és végül, de nem utolsósorban nem is teológia: „A teológia Istenről beszél. A fenomenológiában Isten nem szubjektum, és nem is tárgy, ebből következően fenomenónak kell lennie, aki megmutatja magát. S Ő nem mutatja meg önmagát, vagyis nem úgy, hogy őt megérthessük és róla beszélhessünk. Ha megmutatkozik, akkor ezt egészen másként teszi, ami nem értelmes beszéd, hanem kinyilatkoztatás. Ez a teológia dolga. Neki is van egy oda és egy ide útja, ám az oda és ide nem adottság, nem magyarázat, hanem elrejtettség és megnyilatkozás, ég és föld, talán ég, föld és pokol. A fenomenológia mit sem tud az égről és a poklóról. Ő a földön van itthon, bár a túlvilág szeretete élteti” (596.).

Ezek szem előtt tartásával kell, nem egyszerűen olvasni, hanem tanulmányozni, ízlelni e monográfiát, elgondolkodni szokatlan, nemegyszer mehökkentő állításain és alkalmasint vitatkozni velük. A mű öt fő részből áll: 1. A vallás tárgya, 2. A vallás alanya, 3. Tárgy és alany kölcsönhatása, 4. A világ, 5. Alakok.

Már a vallás tárgyának meghatározása sem egyszerű, hiszen „Ami a vallástudomány számára a vallás tárgyat képezi, azt a vallás szubjektumnak tekinti... A vallásban isten tevőleges alany az emberrel szemben, a tudomány csak az ember cselekedetéről tud istennel szemben, de semmit sem szól az isten cselekedetéről” (19.). A vallás tárgya a hatalom, mindaz, akiben, amiben valamilyen hatalom van, a kis szent tárgytól, fétisektől, manától kezdve az abszolút személyes (atyai)istenig, és a személytelen abszolút hatalomig, a sorsig, aki, amely „az összes isten”.

A vallás alanyát (aki, amely a hit számára persze tárgy) három részben tárgyalja: A) a szent ember, B) a szent közösség, C) a szent az emberben: a lélek. „Az ember

nem elégszik meg a pusztá élettel, hanem a szent, hatalommal teljes életet keresi. A rítusok biztosítják számára a hatalmat... (174.). A közösség helyes felfogása, hogy »nem valami csinált, hanem adott, nem érzéseken nyugszik, hanem a tudattalanon (...) Nem kell meggyőződésen alapulnia, mert magától értetődő. Az ember nem csatlakozik hozzá, hanem »oda tartozik« (214k). Külön ki kell emelnünk az egyházat: „Egyház csak a kereszténységben van. Sem a buddhista szerzetesi közösség, sem az iszlám pusztá azonossági elven nyugvó közössége (...), sem a zsidóság népi közössége nem érdemli meg az egyház nevet. ... Az egyház, ahogy a hívők tudatában él, lényegében kiesik a fenomenológiából. Az egyház Krisztus teste, és mint ilyen, kivonja magát a megértés alól. Ő maga minden megértés feltétele. Bár nép és szövetség is, de mindig csak Krisztus, az »Úr« jelenlétének feltételével...” (234.) Ettől persze még a szociológusok és nemcsak ők, továbbra is használni fogják a maguk egyházfogalmát...

A lélekről rengeteg elképzelése van az embernek: attól kezdve, hogy az egész ember a lélek – és a bonyolult, különféleképpen strukturált lélekrészekig, a lelkek hierarchiájáig.

Tárgy és alany kölcsönhatása A) külső és B) belső cselekvésekben nyilvánul meg. A külső cselekvések: a különböző szertartások, áldozatok, ünnepek, szentségek. Részletesen foglalkozik az úrvacsorával (318k), amely az anamnézis által lesz sokkal több mint szent étkezés. A milleniumi megemlékezéseket ócsároló demagóg kritikák ismeretében még fontosabbnak tűnik, amit az ünnepekről mond: „Az ünnepek egy ünnepi ciklust alkotnak. Ugyanis a lényegükhöz tartozik, hogy valamit folytatnak, valahová vezetnek. Bemutatják a kritikus pontokat, de nem csupán a pontot, hanem az ünneplést is, amely a kényes ponton túlra vezet. Az ünnepek tehát nem csupán élvezetet jelentenek. A primitív népek, éppen ellenkezőleg, kötelességnek és hasznos munkának tekintik az ünnepeket. Nélkülük ugyanis akadozna az élet hatalmassága. S valóban, a dolgok, ha olyanok maradnak, amilyenek, nem tökéletesek...” (340k).

A belső cselekvés: a vallási élmény, de külső és belső elválaszthatatlan, a megkülönböztetés valójában inkább csak hangsúlyeltolás. Az istenkerüléstől az odaadásig, barátságig, követésig, megtérésig és hitig terjed. A vallásban mindig szerepet játszik a tudás, nem a világról, nem az énről, hanem az üdvösségről. (414k). A kultusz csúcspontja pedig az áhítat, ahol a külső és a belső egybeesik – nem csak a kereszténységben, hanem Izraelben, az iszlámban és Indiában is. „A legtökéletesebb azonban az a hang, amelynek felcsendülésekor a közösség meghajol a jelenvaló Úr előtt: Sursum corda! Habemus ad Dominum.” Ugyanakkor „az erkölcs is itt teljesedik be. Dicsőítéssé és hálává alakul. Az élet egyetlen feladata Isten dicsőítése; magától értetődően ebből származik az erkölcsös magatartás” (467.).

A könyv ezzel akár be is fejeződhetne, de két rész még hátravan. A negyedik a világról szól. A primitív ember számára a „világ” fogalma tulajdonképpen nem létezik. „Az ember a világot mitikus-mágikus vagy elméleti módon a saját világává teszi, önmagát pedig e világ uralkodójává. Ez minden kultúra mély vallási alapja”. Ezzel szemben „A hit útja az engedelmesség. Ez annyit jelent, hogyha a világról szólunk, mindenekelőtt Istenről szólunk, s ez teológia” (485.). A világ célját az emberben, magában a világban, vagy Istenben lehet keresni. „...a világ nem jelenség, az ember nem szemlélheti egyszerűen, mert ő maga is a világhoz tartozik, s gondolatilag ezen nem léphet túl. Mindazon-

által beszélhet a világ értelméről, de csak a hitben. Előtte nem mutatkozik meg a világ, hanem Isten nyilatkoztatja ki számára a világ értelmét a történelem közepén. ... A történelem közepén Isten a világ értelmét mint üdvösséget mutatja meg" (501.).

Az ötödik rész A) a vallásokkal és B) az alapítókkal foglalkozik A távolodás vallásai (Isten távol van, alig, vagy egyáltalán nem avatkozik be) a konfucianizmus, a 18. századi deizmus, a menekülés vallása az ateizmus. – India kimondottan ateista rendszerei is vallások, a harc vallása a perzsa vallás. A nyugalanság vallása az Ószövetség (Isten egy pillanatra sem nyugszik). Itt szól a szinkretizmus kérdéséről: „Valamennyi történelmi vallás nem egy, hanem több vallásból tevődik össze; természetesen nem úgy, mintha az adott vallás különböző vallási formák egysége lenne, hanem úgy, hogy a különböző vallási formák az adott vallásba belenőnek, s ezzel összeolvadnak. Ez mindenekelőtt a nagy, ún. világvallásokra vonatkozik. ... a kereszténységben Izrael öröksége mellett megtalálhatjuk Görögország örökségét és Perzsia hagyatékát is, és az összenövés sebhelyei – amelyeket elsősorban a görög és izraelita szellem okozott – máig nem hegedtek be" (527.).- Annyit azért meg kell jegyeznünk, hogy az iránytű, a választóvonal Jézus kérdése: „Ti kinek mondotok engem?” A válaszbán, gyakorlati következményeiben persze lehetnek hangsúlyeltolódások, az azonban nyilvánvaló (a könyv többi része alapján is), hogy maga az evangélium nem keverhető és főleg nem helyettesíthető más tanítással. – A vágy és az alak (mondjuk inkább formának) vallása a görög, a végtelenség és az aszkézis vallása a hinduizmus, a semmi és a részvét vallása a buddhizmus, az akarat és engedelmesség vallása (a nyugalanságával együtt) az izraeli, a fenség és az alázat vallása az iszlám, végül pedig a szeretet vallása a keresztyénség. – Az alapító pedig elsődlegesen a kinyilatkoztatás tanúja. Látott vagy hallott valamit (569.)

Mivel minden vallás reformata és reformanda, az alapító és a reformátor fogalma nem választható el élesen egymástól: Zarathusztra, Buddha, Mohamed, de Jézus is mindkettő. A tanár (inkább tanítónak kellett volna fordítani) sajátja, hogy az alapítás elválik az élménytől, és tanítássá lesz. A tanítás az alapítótól függetlenül is tovább él, mint Buddha esetében. A zsidó-keresztény tanító pedig Isten történelmi tetteit hirdeti. Pál a nagy példa: ő maga nem fontos, a tana sem, hanem egyedül Isten üdvözítő cselekedete. A filozófusok is a vallástörténelembe tartoznak, „ez annak aligha lehet kérdéses, aki a teoretikus gondolkodást egy uralkodó hatalomélményhez kötöttnek tekint” (575.). A teológusokban pedig lehet valami a prófétából és az apostolból, sok a tanítóból, de fő feladatuk Isten tetteinek összefüggő elbeszélése. (576.). A példa hatása nélkülözhetetlen. Az alapító utolsó, egyszemélyes „típusa” a közbenjáró: „A világ, a történelem és az ember új megértése Krisztus megjelenése óta lehetséges.’ Mert egy az Isten, egy a közbenjáró Isten között és az emberek között, az ember Jézus Krisztus, aki váltságul adta önmagát mindenkiért tanúbizonysággént a maga idejében.’ Itt él egy hit, amelyhez Isten egy ember alakjában hajolt, szeretőn, a világ és az ember legnagyobb mélységei fölött, a bűnön át, és amelynek Isten mindennél erősebb hatalma egy ember törékeny formájában elevenedett meg. Itt a tudomány szemlélődő és megértő szolgálja hódolattaljesen visszahúzódik; szava meghátrál a kihirdetés szolgálatával szemben, szolgálata a szentség szolgálatával szemben” (580.)

Szentpétery Péter

Két, a közelmúltban megjelent János-kommentárról

Bolyki János: „Igaz tanúvallomás”. Kommentár János evangéliumához
(Kommentárok a Szentíráshoz 1., Osiris Kiadó, Budapest, 2001.)

Lenkeyné Semsey Klára: János evangéliuma

(A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Újszövetségi Szemináriumának Tanulmányi Füzetek. Új sorozat 8. és 9., Debrecen 1999., 2000.)

Egy erdélyi lelkészársam néhány hónapja megkért, rendeljem meg és küldjem el neki e két kommentár egyikét. Látva a könyv méreteit, aprólékos filológiai elemzéseit, tétováztam egy kicsit: valóban ez-e az a munka, amire ott, abban a falusi gyülekezetben szükség lesz? A közelmúltban azután, amikor ugyanezt a kollégámat meglátogattam, a fürdőszobapolcon fedeztem fel a súlyos szakkönyvet. Barátom lelkesen mesélte, hogy éppen akkor érkezett meg a könyv, amikor egy jánosi perikópával birkózott, és a könyvespolcán sorakozó magyarázatok egyike sem adott olyan jó segítséget a készüléshez, mint ez a kommentár. Olyan érdekesnek, olvasmányosnak és elmélyülést segítőnek találta, hogy táboroktól és rendezvényektől sűrű nyarában itt-ott mégis ellopott pár percet a számára. Így került a tudományos kommentár a fogkefék és arcszeszek közé.

Ilyen kommentárok azok, melyeket most ajánlani szeretnék a Credo olvasóinak: jól használhatóak a lelkéshi munkában, izgalmas olvasmányok a teológia iránt érdeklődő olvasó számára, és megvan bennük az a mély, szövegközpontú figyelem, amely egy evangélikus értelmiségi személyes, lelki célú bibliaolvasását gazdaggá teheti.

Két kommentárról írok, melyek egyidejűleg, pontosabban párhuzamosan jelentek meg. Lenkeyné Semsey Klára munkáját kötetenként adja ki a Debreceni Református Hittudományi Egyetem; az első kötet 1999-ben került ki a nyomdából, a harmadik kötet remélhetőleg idén jut a kezünkbe. Bolyki János kommentárja az Osiris kiadó új sorozatának (Kommentárok a Szentíráshoz) nyitódarabjaként 2001 tavaszán jelent meg. A kiadó tervei szerint a sorozat csupa magyar egzegéta munkájával az Ó- és Újszövetség minden könyvét lefedi majd.

Mindkét kommentár szerzői a református egyház lelkészképzésében munkálkodtak az elmúlt évtizedekben, Semsey professzor Debrecenben, Bolyki János Budapesten. Bolyki nemzedékének talán legtermékenyebb újszövetséges, több mint hatvan tanulmány, szakcikk és négy-öt szakkönyv szerzője. Az újszövetségi egzegézis szinte minden területéhez hozzászólt munkássága során. Különösen kedves témáinak tűnik a szociáletika, a hellenisztikus szépirodalmi műfajok és a modern természettudományok – mindhárom újszövetséges teológiai összefüggésben. Lenkeyné Semsey Klára talán kevesebb publikációval gazdagította a hazai szakirodalmat, de azok mind hiánypótló munkák voltak. Írt olyan sokszor elhanyagolt katolikus levelekről, mint Júdás vagy Péter első levele, s olyan témákról, mint *Nők az Újszövetségben* – az Újszövetség a nőkről. A két újszövetséges hosszú éveken át vett részt közös teológiai műhelymunkában a Teológiai Doktorok Kollégiuma újszövetségi szekciójában.

Érződik is a közös háttér, a közös gondolkodás a kommentárok számos vonásában, sok az átfedés a feldolgozott szakirodalomban, hasonlóan foglalják össze a szerzők

egy-egy fontos kommentár megállapításait. Egyezik a véleményük az evangélium anti-doketista irányultságát illetően is, tehát mindketten úgy vélik, János evangéliuma egyfajta naiv doketizmussal szemben formálja meg Jézus alakját dicsőséges, isteni Igeként, de mégis szomjazó, könnyező, haragvó és szenvedő emberként. Hasonlóan a 6. fejezet kenyér-beszédeit mindketten egységes műként, s mégpedig az Úrvacsora elspiritualizálása ellen megfogalmazott homíliaként értelmezik.

Számomra külön örömet jelentettek a szövegkritikai szakaszok, melyek mindkét kommentárnak erősségei. Az „Igaz tanúvallomás” minden szakasz fordításához részletes szövegkritikai elemzést csatol. Talán érdemes lett volna, tekintettel a nem a biblikum területéről érkező olvasókra egy exkurzusban felsorolni János legértékesebb szövegtanúit, bemutatni a kéziratok csoportosítását, megvilágítani néhány olyan szakkifejezés jelentését, mint „koiné recenzió” (a bizánci kéziratok csoportja), vagy „a Bizottság” (a görög szöveg jelenleg hatályos kiadását szerkesztő, újszövetséges szakemberekből álló bizottság).

Lenkeyné Semsey Klára kommentárja olvasóbarátabb, részletesen elmagyarázza, kifejti a szövegkritikai problémák háttérét. Egyes szakaszok egzegézisét végigbőgészve még egy távolabbról érkező olvasó is megértheti a jánosi szövegkritika logikáját. Kár, hogy ilyen szempontból nem mondható következetesnek: vannak olyan perikópák, melyeknek lényeges variánsai ismertek, de a kommentár ezekre egyetlen szót sem veszteget, (pl. I. 181 Jn 5,24–30 ill. II. 87 Jn 8,37–47) míg más szakaszoknál minden apró eltérést bemutat.

Egyes pontokon nem tűnnek megindokoltnak fordítási döntései, sőt mintha dogmatikai megfontolások is befolyásolnák. Jn 7-ben például egy már az első századokban problémásnak ítélt jelenség kerül elénk: Jézust testvérei hívják Jeruzsálembe, a lombsátrak ünnepére. Jézus, bár később maga is elindul a templom felé, visszautasítja a rokonság invitálását. Egyes kéziratok szerint azt mondja: „...én nem megyek fel az ünnepre...”, míg mások szerint „...én még nem megyek fel...” (7,8). A kéziratok számszerű többsége az utóbbi olvasatot támogatja, mégis, a Bizottság az előbbit tekintette eredetibbnek, s ebben az egzegéták szinte kivétel nélkül követik is. Két lényeges érv szól az első olvasat mellett. Egyrészt, bár igen régi kéziratok, sőt 2–3. századi papirusztöredékek is tanúskodnak a második olvasat mellett, a megdöbbenő első szövegvariáns egészen különböző földrajzi területekről származó (alexandriai, nyugati, bizánci) kódexekben fordul elő. Ez azt jelenti, hogy a variáns e szövegcsoporthoz 2–3. századi szétválása előtről való. Másrészt a *lectio difficilior potior* elve szerint előnyt kell adnunk az érdekesebb, nehezebb olvasatnak: Nehezen hihető, hogy a kegyes keresztény másolók hazugságba akarták volna keverni Jézust a javításukkal, az viszont elképzelhető, hogy ki akarták küszöbölni egy ilyen vád lehetőségét. Ezért véli tehát a legtöbb kutató, hogy János eredeti szövege szerint Jézus szavai így hangzottak: „...én nem megyek fel az ünnepre”. Lenkeyné e szakasz magyarázatánál (53–54. o.) ismerteti a különböző szövegvariánsokat, de nem foglal egyértelműen állást egyiknek elsőbbsége mellett sem. A fordításban viszont a második, enyhébb olvasatot követi. Úgy gondolom, egy ilyen döntés megkívánta volna az idevágó szakirodalom ismertetését és a Nestle szövegétől való eltérés határozott indoklását.

Itt a két kommentár egy közös hiányosságáról is szót kell ejtenünk: míg egyforma hozzáértéssel alkalmazzák a klasszikus történetkritika módszereit és az újabb irodalomkritikai megközelítéseket, nem, vagy alig használják a harmadik generációs, „elkötelezett” kritikai metódusokat, sem az ezekből az iskolákból (feminista, felszabadítás-teológiai, ökoteológiai zsidó-keresztény párbeszéd-beli egzegézis) származó friss szakirodalmat. Pedig lenne mit nyerni ezekből az olvasatokból, példának okáért Sandra M. Schneiders, Ritva Williams, Judith Lieu, Adele Reinhartz, Bianca Lataire, Ulrich Busse, van Tilborg munkáiból.

A két könyv különbségei három csoportba sorolhatók. Vannak különbségek, melyek a szerkesztői és kiadói munka kontójára írandók. Vannak, melyeket a két könyv különböző célja, különböző olvasóközönsége tett szükségessé. S vannak végül valódi szakmai hangsúlykülönbségek, véleménykülönbségek is Lenkeyné Semsey Klára és Bolyki János kommentárja között.

A kiadói különbségek jelen esetben szomorú bizonyítványt adnak egyházi könyvkiadásunkról. Az Osiris által megjelentetett könyvet öröm kézbe venni, szép a címlapja, gazdaságos, de áttekinthető a tördelése. A görög és héber szövegek szedése kifogástalan, a mutatók jól használhatóak. Talán csak a bibliafordítások rövidítései sikerültek csúnyára: pŰF (sic!) – protestáns új fordítású Biblia. Egészében azonban jól sikerült kötet az „Igaz tanúvallomás”. Igaz, borsos az ára is, de úgy tűnik, „örök darab”, a kötés minőségét a szöveg időtállóságához igazították. Lenkeyné Semsey Klára könyvére viszont a páli metafora illik: igencsak törékeny cserépedénybe rejtett kincs ez. Nyilvánvaló, hogy a szerző kezéből egyenesen a nyomdába került az anyag; sok-sok csúnya kis hiba maradt benne, elcsúszott görög ékezetek, lemaradt betűk, akaratlan ismétlések. (Pl. II. 48. és 56.o., 73. és 74–75. o.) Vannak helyesírási problémák, következetlenségek, melyeket a szerkesztőnek kellett volna javítania, egységesítenie: „sínaitikus”, „coniunctivusi”. Nem lenne szabad, hogy egy kiadó egy teológus professzortól várja ezeknek a korrekcióknak a véghezvitelét. (Talán csak egy ponton jobb a debreceni kommentár szerkesztése az Osiris kiadványánál: van fejléce, mely alapján mindig tudjuk, éppen melyik igeszakasz egzegézisénél járunk, s a tartalomjegyzék közbejötté nélkül is utánakereshetünk az egyes helyeknek.) Igazságtalan ilyen összehasonlítást tenni, az egyházi kiadótól minőségi könyvet várni? Nem gondolnám. Ha egyházaink szegénységük ellenére képesek voltak olyan szerzőket kinevelni, akiket kül- és belföldi világi kiadók kérnek fel írásra, akkor talán képesek vagyunk létrehozni formás, tartós, jól szerkesztett köteteket is.

A két könyv szándéka, az általuk megcélzott olvasóközönség némileg különböző. Az Osiris kiadványa egyházi és világi olvasóközönségnek egyaránt szól, használható tankönyvnek, segédkönyvnek akár egy világi egyetemen is. Bár szövegén átérzik a szerző személyes elkötelezettsége, mégis, nem annyira a közös hit, mint a közös érdeklődés talajáról szólítja meg az olvasót. A Debreceni Református Hit tudományi Egyetem, úgy tűnik, elsősorban hallgatóit és volt hallgatóit, az ő igehirdetési készülését kívánta szolgálni a könyvvel: Semsey professzor néha túl is megy a szigorúan szövegmagyarázó egzegézis határain, amikor egy-egy perikópa hitbeli, erkölcsi következményeit megvilágítja. E kommentár legjobb részei az úgy-

nevezett „tartalmi összefoglalók”. Nem csak kiemeli és összefoglalja itt a textusok teológiai üzenetét, mintegy narratív egzegézisként újrameséli őket. Erős képeket, tömör megfogalmazásokat ad, melyektől már csak egy lépés az igehirdetés; bebizonyítja, hogy az egzegetikai munka nem csak tudomány és mesterség, de művészet és költészet is.

Bolyki szélesebb körnek címzett kommentárjában nem találhatunk ilyen meggyőződéstől átfűtött, költői részeket. Nála viszont a nyelvi pontosságnak, eleganciának és közérthetőségnek lehet örülni, annak, hogy összetett teológiai tartalmakat egyszerű, minden tudálékosságtól mentes nyelven olvashatunk. Pedig nincs könnyű dolga, hiszen a kortárs János-kutatás szakkifejezéseit többnyire magának kell magyarrá fordítania (pl.: kettős/két síkon folyó dráma).

Érdekes módon éppen fordított a helyzet az evangélium szövegének fordításánál. Bolyki eleven, lendületes, érzékletes nyelvre teszi át az eredetit; szövegét használhatjuk bibliaórán, sőt, én szívesen vinném szószerűkre is. Semsey Klára fordításai a vizsgára készülő hallgatót szolgálják: igen szöveghű, néha szinte szószerinti fordítást ad, megőrzi a görög egyenetlenségeit, s ezáltal még a leggyengébb görögösnek is mankót ad az eredeti szöveg megértéséhez.

Eltér a szerzők álláspontja számos szakkérdésben is. Semsey Klára a Zebedeus fia János szerzőségével számol, Bolyki viszont valószínűnek tartja, hogy a Presbiter János, az első keresztény nemzedékek egyik központi figurája lehetett az evangélium (első húsz fejezetének) írója. Ez a szerző maga is szemtanú, aki legalábbis a jeruzsálemi eseményeket nyomon követte, de nem azonos János apostollal. Meglepő volt számomra, hogy mindkét egzegéta szó szerinti értelemben tanúnak, szemtanúnak akarja tudni az evangélium szerzőjét. Éppen Bolyki professzor fejt ki, hogy a tanúszkodás Jánosnál milyen gazdag értelmű szó, s hogy nem csupán a szemtanú lehet Krisztus tanújává. A másik oldalról, János evangéliuma számomra olyan műnek tűnik, mely kezdettől a szöveg jogán, a szöveg erejére támaszkodva szerzett tekintélyt, s csak később erősödött meg az igény, hogy egy tanítvány, szemtanú autoritásával összekapcsolják. Számomra ha az evangélium nem szemtanú munkája, az csak azt mutatja, hogy milyen eleven és kreatív volt az 1–2. század fordulójának kereszténysége, s milyen gazdagon élt benne továbbra is a szóbeli Jézus-hagyomány. (Amit egyébként a kor egyéb, nem kanonikus iratai is bizonyítanak, például Kelemen, aki maga is idéz „az Úrtól”).

Semsey professzor azon a véleményen van, hogy János és gyülekezete ismerte a szinoptikus evangéliumokat, vagy legalábbis azok valamelyikét. Bolyki inkább úgy véli, hogy a közös Jézus-hagyomány az, ami a János és a szinoptikusok közti átfedéseket – és egyes helyeken a kritikus dialógust – indokolja.

Az evangélium szellemi hátterének más-más szelete válik hangsúlyossá a két kommentárban. Bolykitól sokat tanulhatunk itt is a kortárs hellenista irodalmi formákról, az evangélium és a hellenisztikus románcok (pl. József és Aszeneth története), biográfiák (Tüanai Appollóniosz élete) kapcsolatáról. Lenkeyné Semsey Klára az evangélium héber-arám hátterének szentel különösen nagy figyelmet. Néha (I. 116 o.) túloz is: az evangéliumi szöveg értelmét nem magában a szövegben, hanem a fel-

tételezett arám-héber eredetiben véli megtalálni. Azt is problematikusnak éreztem, ahogy jóval későbbi rabbinikus szövegek alapján rajzolja meg határozott vonalakkal a zsidó ünnepek Jézus-korabeli rendjét (II. 48. o.).

Szeretném kiemelni Semsey Klára kommentárjának még egy erősségét, a jánosi nőalakokra fordított figyelmét, a női szempontok érvényesülését – ami, szakmai múltjának ismeretében, semmiképpen sem meglepő. Meggyőződésem, hogy nem csak nekem, nő olvasónak fontos ez a dimenziója az egzegézisnek. Világunk torz mintaképet ad férfiak és nők elé egyaránt. A Szentírás erre is alkalmas: rajta keresztül, az ő bölcsességén keresztül formálni tudjuk férfi- és nőképünket, férfi és női szerepeinket.

A két kommentár különbségei, egymást kiegészítő, egymással vitatkozó nézetei különösen érdekessé teszik a két könyv együttes olvasását, mert két, sokban osztozó gondolkodási folyamat végeredményeit láthatjuk meg bennük. Saját formálódó véleményeinket e két könyvhöz hozzámérve alkalmunk nyílik némi metakritikai reflexióra, önmagunk egzegetikai döntéseinek kritikus vizsgálatára. S végül az a tény, hogy e két kommentár egyazon tudományos műhelynek tartozik hálával, arra is emlékeztet bennünket, hogy a műhelymunka, a tudományos együtt munkálkodás a színvonalas teológiai munka egyik záloga.

Andorka Eszter

Egy alapmű

Gerhard von Rad: *Az Ószövetség teológiája I.*

(Ford. Görföl Tibor. Osiris, Budapest, 2000.)

Gerhard von Rad: *Az Ószövetség teológiája II.*

(Ford. Bendl Júlia, Mády Katalin, Szita Szilvia. Osiris, Budapest, 2001.)

Nagy öröm, hogy végre magyarul olvashatjuk a régen várt munkát.

Valójában több mint 40 esztendővel ezelőtt, 1960-ban jelent meg először a II. kötet – három évvel az I. után. Négy évtizeddel ezelőtt heves reagálásokat is kiváltott a mű: nagy vitát, csodálatot és ellenkezést, sőt egyesekből teljes értetlenséget is.

Gerhard von Rad akarata szerint való volt a két kötet szétválasztása: I. – Izrael történeti hagyományai teológiája, II. – Próféta hagyományai teológiája, s szervesen ezekből fakadva az Ó- és Újszövetség összekapcsolódásának kifejtése. (Vö. I. kötet, Előszó)

Számtalan kiadása jelent meg, tagadhatatlanul bestsellerré vált a teológiai könyvkiadásban.

Érdemes talán egy 20 évvel későbbi, tömörségében értékes, visszatekintő értékelést idéznünk: (az előzőekben felsorolt többi Ószövetség teológiájához viszonyítva) „Gerhard von Rad Teológiájának különleges jelentősége abban áll, hogy kísérletet tesz arra, hogy a történelmet mint teológiát és a teológiát mint történelmet írja meg.” (A. H. J. Gunneweg: *Vom verstehen des Alten Testaments. Eine Hermeneutik. ATD Ergänzungsreihe 5. Göttingen, 1977. A továbbiakhoz vö. Gunneweg, 80–81. o.*)

Nem a történeti-kritikai kutatás által megállapított történeti tények, hanem az ószövetségi „credo”-k, történeti hitvallások mai elbeszélése, utána-mondása, kifejtése ez a mű. Vagy legalábbis az akar lenni. Az Ószövetség teológiáját elsősorban tör-

téneti – egzegetikai tudományágnak érti, s ez kétségtelenül helyes visszatérés e tudományág kiindulópontjához, s magához a bibliai szövegekhez.

Ezek ugyanis nem dogmatikusak, nem szisztematikusak. Ezért Rad ódzkodása minden túlzott – nem bibliai – rendszerességtől.

További sajátossága ennek a „történet-teológiának”, hogy komolyan veszi teológilag magát a történelmet, tehát azt, hogy a hitvalló hagyományoknak is megvan a maguk története. Ezenfölül az ígélet – teljesedés, és a tüposz – antitüposz dialektikus szemléletét igyekszik újrafogalmazva érvényre juttatni, és végeredményben üdvtörténetileg az Újszövetségre, pontosabban a Krisztusban-teljesedésre kifuttatni. – Ez bizony nagyszabású koncepció, nem meglepő tehát, hogy voltak, akik a végre megtalált „bölcsök köve”-ként értékelték. Másrészt heves ellenzést és értetlenséget is kiváltott.

Ez figyelmeztet bennünket, mai olvasókat is, hogy mindenekelőtt a szerző szándékát értsük meg, vegyük komolyan saját céljait, sőt munkája gyengeségeit, felemásságát. Rad ennek tudatában írt. Jól tudta, sőt nyíltan meg is mondja: „Napjainkban természetesen senki sem írhat meg egy olyan ószövetségi teológiát, amely akár csak némiképp is kimerítő bemutatását nyújtja a jelentős és lényeges tényezőknek, legkevésbé a jelenleg uralkodó helyzetben, amikor még mindenki a maga útját igyekszik járni.” (G. v. Rad: *Az Ószövetség teológiája* I. 9. o.) Mi azonban szabadok vagyunk műve dicsegetésre, grandiózusságának és minden értékének meglátására is.

Rad szándéka magát az Ótestamentumot megszólaltatni, újra elbeszélni – ma. Végigvonul ez az alapszemlélete mindkét kötetben – ez főerőssége, és néhol, néhány téma-egységnél – fogyatéka is. E szándéka megmutatkozik előszavaiban és módszertani megfontolásaiban, tehát kifejezett, sőt részletesen kifejtett szándékában és céljaiban, mégsem értették jó néhányan. Tetten érhető továbbá műve felépítésében, tartalmának szélességében és mélységeiben. Mi volt tehát Rad legfőbb szándéka, fő célja? Teológia-történeti helyzetéből következik. Részletesen ír erről az I. kötet 93–111. oldalain. „A teológia nem Izrael szellemi-vallási világával, életének lelki vonatkozásaival vagy hitvilágával foglalkozik, vagyis nem azzal, ami csak az írásai alapján levont következtetések útján közelíthető meg. A teológia tárgya kizárólag az, amit maga Izrael közvetlen formában elmondott Jahvéról. A teológusnak közvetlenül a Jahvéról elmondottakkal kell foglalkoznia, Izráel Jahve-hitének tartalmával, s kétségkívül előbb újra meg kell tanulnia azt, hogy dokumentumról dokumentumra az eddigieknél következetesebben a mindenkori kérügmátikus szándékot vizsgálja.” (93. o.) „Izráel hite szerint létének alapját történelmi tények képezik, s olyan tények határozzák meg és alakítják át, amelyek forrása Jahve cselekvése.” (94.) „A Hexateukhosz tehát olyan képet tár elénk az üdvtörténetről, amelyet teljes egészében a hit öntött formába, s amely ennél fogva hitvallásnak tekinthető. Ugyanezt mondhatjuk el arról a képről is, amelyet a deuteronomista történetírás alakított ki Izráel történelme késői (a fogságig tartó) szakaszáról.” (95.) Viszont a modern történelemkritikai kutatás történelem-szemlélete és -képe egészen más. E kettőt azonban nem tudjuk összehangba hozni igazából – ez Rad meggyőződése. – Így még nem írható meg az igazi teológia! Mit tegyünk tehát? – Vázoljuk föl! Mutassunk utat a majdani teológia felé, ha sikerül! Ez volt Rad szándéka, korlátainak teljes tudatában. Az azonban meggyő-

ződése volt, hogy az általa vázolt út elvezet majd az Ószövetség teljesebb megértéséhez. (Vö. az I. kötet /1957/ előszavának végén.)

E szándék mutatkozik meg a mű felépítésében is. A történet-kritikai Ószövetség – kutatás és az Ószövetség saját történeti-hagyományainak eltérő volta indokolja az I. kötet két fő részét. Az I. rész csak áttekintő, vázlatos „Izrael története”. Ez tulajdonképpen nem tartozik a Teológiához, hanem mintegy hídverés a mai olvasó számára, hogy közelebb jusson az ókori Izrael, az Ószövetség emberei valóságához.

Teológiai illetve ókori keleti tanulmányokat még nem folytatók számára nehéz olvasmány. Közérthető, de magas irodalmi színvonalú szöveg, gyönyörű stílusban. Nem fukarkodik a szakszavakkal, és a tudományos egyezményen alapuló állandóan használt jelekkel, szavakkal és szóösszetételekkel sem.

Talán jobb lett volna, ha Rad nem írja meg, vagy nem itt, vagy nem így írja meg. Hiszen az I. kötetnek több mint egynegyedét teszi ki. És csak utána kezdődik majd a módszertani bevezetés! – Joggal kritizálták ezért sokan.

Lehetetlennek látom tömören ismertetni e két kötet tartalmát. Csupáncsak arra teszek kísérletet, hogy a hozzávezető utat megkönnyítsem másoknak.

A Teológia felépítése, tagolása Rad alapvető szándékát akarja szolgálni és kifejezni: magát az Ószövetség hitvalló tanúbizonyság-tételét megszólaltatni.

Itt és most arról kell szólnom, hogy G. v. Rad szándéka a tagolásban, a mű felépítésében, mind az I. kötet II. Részében, mind a II. kötetben világos: nem erőltetetten rendezett. (Ő mindig félt, óvott és maga is óvakodott a túlzott, számára elméleti vagy dogmatikus – tehát az Ószövetségtől valóban idegen rendszerességtől.). A magyar fordításból ez nem teljesen világlik ki. – Mi is ez a tagolás? – Azaz, mi Rad gondolatmenete?

A tulajdonképpeni Teológia, az I. kötetben annak II. Fő Része, négy pontra oszlik. Ezeket A. B. C. és D. pontokkal jelölte a szerző, és a bevezető módszertani előzetesen kívül – A. – amely a „klasszikus” 3 pontos felosztást mutatja, mindhárom rész 7 egységből áll. B. A Hexateukhosz teológiája, C. Izrael felkentjei (Az ún. „Deuteronomista történeti mű” és a „Krónikás” vagy „krónikai történetírás” kifejtése ez) és D. Izrael Jahve előtt (Izrael válasza) – egyaránt 7-7-7 részből állnak. Terjedelmük ugyan még megközelítőleg sem azonos, beosztásuk sem hasonló, van, amelyik sok-sok részre tagolt, ám ezek éppen így a szerző szándéka szerint valók. Az Ószövetséget magát akarja megszólaltatni, a fontosabbat hosszabban, a hosszú történeti könyveket a fő szereplők szerint tömöríteni, tovább elidőzni a Deuteronomiumnál (kb. Mózes 5. könyve) és legtovább a Papi Íratnál – talán túlrészletezve is –, mely pontosan meg sem határozott iratrétege az 1Móz – 5Móz (sőt Rad szerint – Józsué könyvéig terjedő óriásműnek. (Hexateukhosz = 1Móz – Józsué, hat könyv.)

Egyébiránt a magyar kiadás szinte mindenütt – alázatosan és helyesen – követi az eredetit. Miért hát az A. B. C. és D. pontok elhagyása? (És hasonlóan a II. kötet betűjeleinek mellőzése?) – Talán a túlzott rendszerességtől akar óvni, az ún. német precizitástól. Nos, meg kell jegyeznünk, hogy éppen Rad nem volt tipikus német professzor. Nem akart precízebb lenni, mint az általa értelmezett szöveg, nem használt előre eldöntött szigorú metodikát, terminológiája menet közben csiszolódott a Teológia írása éveiben is. Alapjában véve inkább irodalmi, esztétikai és beleérző történe-

ti-nyelvi egzegetikai módon közelít a bibliai szövegekhez – nem pedig mai tudósként, például történész-filozófus módon. Nos, talán nem ártott volna a műnek, ha megtartja a magyar fordítás ezeket a tagoló betű-pontokat. Másban, kisebb dolgokban is jobb lett volna az eredetihez való hűség. Később még visszatérek e – bizonyára – nehéz hűségre.

A II. részben, Izrael történeti hagyományainak teológiája felosztásában, legjelentősebbek a bevezető szakaszok: A. Előzetes módszertani megfontolások, 1. Az Ószövetség teológiájának tárgya, 2. A kifejtés, 3. Az üdvtörténet legősibb ábrázolásai.

B. A Hexateukhosz teológiája – A fejezetcímek általában önmagukért beszélnek: I. Az őstörténet (1Móz 1–11. fejezetei). II. Az atyák története. III. Kivezetés Egyiptomból. IV. Isten kijelentése a Sínain. Érdemes ízelítőt adni ebből: 1. Előzetes hagyománytörténeti megjegyzések. 2. A parancsolatok értelme. 3. Az első parancsolat és Jahve féltékeny szentsége. 4. A képtilalom az Ószövetségben. 5. A Deuteronomium. 6. A Papiírat – ebben szintén hat szakasz! V. A pusztai vándorlás. VI. A Mózesről és tisztségéről kialakított felfogások. (Az Ószövetségben belüli különböző szemléletekről van szó itt, s nem mai tudósok sokféle Mózes-felfogásáról!) VII. Kánaán földjének birtokba adása.

C. Izrael felkentjei – Itt más sorrendet vázol, nem a bibliait. Oka: a biztosabban megfoghatóbból, és a központiból kiindulva – ez Dávid uralkodásának végideje – ideoda, időben visszafelé, majd előre és ismét hátrafelé halad. Ezt az „ugrálós” időbeli sorrendet a fejezetek címei is jelzik már.

D. Izrael Jahve előtt (Izrael válasza) Első próbálkozás ez az Ószövetség-teológiában. Úgy olvassuk, hogy tudjuk, ennek az emberi válasznak – a Zsoltároknak, és az ún. Hokmá- vagy Bölcsesség-irodalomnak az értelmezésében haladt tovább leginkább maga Rad, és a Rad-utáni ószövetségi teológia. Hatása érvényesült mindebben – Izrael, vagy általában az ember válasza hozzátartozik az isteni cselekvéshez, tehát a teológiához is.

A II. kötetben (Izrael prófétai hagyományainak teológiája) a tagolás, fő gondolatmenet jobban érzékelhető, mint az elsőben. De tudatosítsuk magunkban, hogy a bevezetés a prófétákhoz 7 részből áll, azután 9 rész maga a próféták teológiája – az író-próféták itt időrendi sorrendben következnek – 1. és 2. pontokkal, néhol még egy pont előzetes vagy összefoglaló jelleggel, az Ószövetség–Újszövetség egymásra vonatkozásáról pedig 4 fejezet szól.

Gerhard von Rad tisztában volt mindenekelőtt azzal, hogy semmi sem múlandóbb a hagyománytörténeti hipotéziseknél. Nem is ragaszkodott a sajátjaihoz, nem erőltette saját feltételezéseit. Fontos azonban, hogy alapjában helyesnek tartotta szemléletét. Ez szólal meg erőteljesen a II. kötet Előszavában (1960. június 1.)

Hálásak lehetünk a fordítás nagy munkájáért. A magyar fordítás Rad stílusát nem adja vissza, mert az szinte szépirodalmi. Ez nem is várható el, – én legalábbis nem vártam. Akkor a legjobb, általában nagyon jó, ha nem tér el Radtól!

Egy valami nagyon jó – amiben eltér a magyar kiadás: az újabban magyar fordításban megjelent művek adatait zárójelben közli mindkét kötet.

Radra jellemző a szó- és mondat-gazdagság. Ez terminológiai gazdagságot is jelent, de mégis tudatosan változatos, sokszínű szóhasználatot. Nem szigorúan következetes, ám nem is állandóan változó vagy bizonytalan, hanem értelmezhető. Pl.:

Geschehen – Geschichte, valamint ezek összetételei mindig világosan megkülönböztetendők – esemény, (rövid idő-tartamú) történet, illetve történet, történelem. Sokszor összefolyik e kettő a magyar változatban. Általában a magyar ószövetségi szaknyelv ill. annak hiánya a gond. Jó lenne ebben egység felé mennünk. Számomra nagyon zavaróan hatott néhány furcsa terminus technicus ismételt használata: instancia, parainézis, parainétikus – sic! J. Bright: Izrael történeté-nek – Domján Jánostól magyarított – már megszokott szóhasználata után furcsa az „amfiktüónia” is. Maradjon inkább amfikciónia – úgyszólván nagyrészt fikció ez a Noth-i hipotézis! – Nekem nem okozna nehézséget: (sőt, jobb volna) ha Hexateukhosz helyett Hatkönyv, Pentateukhosz vagy Tóra vagy Mózes 5 könyve pedig Ötkönyv lenne olvasható magyarul. Zavar továbbá, hogy a német „alt” szinte mindig ősi, szinte megkönnyebbülünk, ha nagy ritkán régi-vel találkozunk.

Vajon miért az 1. kiadás, az első megjelenés fordítása van most előttünk magyarul? – Miért nem a 4. átdolgozott kiadás 1962-ből, vagy az utolsó, végső Rad-i változat? – Pl. Genézis-kommentárjában elismerten az utolsó, a 9. kiadás a legjobb! (Rad átdolgozásában, de már halála után jelent meg 1972-ben.)

A „Mottók”-hoz – 1. Nem világos a Mottók helye – Rad szándéka más volt: kötetenként egy-egy igevers, kivételesen nem Rad, hanem Luther fordításában, amely azonban szintén a hébert igyekszik követni. Kérdezhetjük továbbá: Miért nem az eredetit – Radot – követik: a mottók, a mindenkori igehely-fordítások, a tagolás, a laptetők, a mutatók, a regiszterek? – Csak néhány példa: A magyar Tárgymutatóban nincs sem Hexateukhosz, sem Pentateukhosz, nincsen Jeruzsálem, sem pedig „új Jeruzsálem” címszó. Báruk van, de Jeremiás nincs, Deutero Ézsaiás van, vége ugyan hiányos, Ézsaiás azonban hiányzik. Stb. Hiányzik a hit is, és igazán furcsán hat ez a címszó: Lelke, Isten. Bőségesen vannak még hiányok és hibák az eredetihez képest – és a Bibliai helyek mutatóiban is. A héber szavakról alább szólok majd.

Különösen bosszantó a sajtóhiba a latin nagybetűs szövegben: DEDICAVIT olvasandó az első sor végén. Talán le lehetett volna fordítani ezt is, mint az angol, görög, s egyéb nyelv idézeteket. Amiket Rad nem fordít le németre, mert ott ez volt és ma is ez a szokás! (A magyar szokás helyesebb, persze hosszabb lenne, ha közölnénk az eredeti angol, görög, stb. idézett szövegeket is, ám ez lenne talán a leghívebb és leghelyesebb!) A II. kötetben a laptetők szövege jobb, de még mindig nem az igazi – nem Rad-i! Az eredetiben minden páratlan számú lap, oldal tetején a fejezet, a kisebb rész címe vagy kezdete a tájékozódást segíti – talán valamennyivel, egy kicsivel több munka lett volna vele, de sokkal jobb eligazodást biztosít (mármost a német eredeti – tizedannyi idő alatt található meg egy-egy szakasz). A magyarban a tartalomhoz kell mindig visszalapoznunk. Ha abban megvan egyáltalán a kisebb rész címe.

A héber szavakkal összefüggő hibákról – legalább néhányról – szükséges szólnom. Értelmi, teológiai zavart okoznak, ezt igyekszem kiküszöbölni.

I. kötet – A 28. oldalon az okoz zavart, hogy a „felhőkön vágázó” utáni zárójelben a valóságban nem héber, hanem tudományos átírásnak kellene szerepelnie. (Jó lenne továbbá az előbbinek megfelelő: felhő-lovag és a következő sorban szereplő „a felhőkön lovagló” árnyalatnyi különbségét fenntartani. De már talán túlzásokba estem.) A 30. oldal

első szava után kimaradt egy -e(?): „bizonyulna-e” volna helyes. Több hasonló, sajtóhibának is minősíthető, sőt annak minősülő esetet nem is hozok már elő, de az 58. oldal közepének egy mondata éppen héber kifejezést magyarázva félrevezető, ezért helyesbítendő: „A héber kifejezés »Istennek szentelt«-tel fordítandó”. A 61. oldalon: „Hóseás és Ézsaiás prófétát” a helyes szöveg. A 122. oldal 21. számú jegyzetében a K. Barth-idézet vége helyesen: „...valóban sajátjába/saját tulajdonába jön.” (In 1. fejezetére utal itt.) A 151. o. 1. és 2. sora inkább „Jahve nevének semmit érőre (való) ráemelésére” utal. Ez a javításom esetleg vitatható, de a 251. o. 14. jegyzetében bizonyosan nem Dávid lányának, hanem trónjának utódlásáról van szó. S most csak jelzem, hogy további hibák is vannak.

A héber szövegek általában nagyon aprók, halványak, különösen a pontáció, gyakoriak a dages- és más pontáció-hiányok, egyéb apróbb hibák. Sajnos a II. kötetben nem sokat javult a héber, kivéve a regisztert, ahol vastagabbak a héber szavak, viszont nincs betűnkénti tagolás.

Nagyon sok példát lehetne hozni arra, hogy ha Radhoz ragaszkodik a fordító a bibliai idézeteknél, akkor jó, ellenkező esetben – ha egyéb fordítást követ – gyakran hibázik. A 90. oldal ennek mintapéldája. Ézs 55,10–11 verseit hozza az ún. protestáns fordítás szerint. A Radi szöveg más is, jobb is. Nagyobb baj azonban a lap alján lévő visszautaló két héber szó előtti első szó: „elérje”, – megcselekedje/megtegye már elfogadható volna. Így kissé félrevezető. Két fontos szempontra világítanak rá ezek az esetek: 1. Ne a magyar bibliafordításokból induljunk ki Luther, Rad, stb. műveinél. 2. A héber szóhasználat és stílus nagyon fontos az ÓT tanulmányozásában, Rad számára különösen is! A 195. o. „egyházjogi”, „egyházi jogi” szavai helyett a szakrál-jogi, szakrális jognyelv, esetleg kultuszjog(i) szóhasználat lenne helyes. Felvetődik egyébként a kérdés: Mi az egyház, illetve mi egyházi?

Mivel félő, hogy teológiaiilag félrevisz a 352. o. második teljes mondata, szeretném javítani – a parancsolatait kifejezést, és a mondat egészét: „A paraklézist nem szabad összetévesztenünk a törvénnyel; az üdvösség meghirdetését/üzenetét/igéjét a paraklézis nem kérdőjelezi meg/nem vonja kétségbe/nem szünteti meg.”

Kíváncsi, hogy a magyar ószövetségi teológia észrevehetően Rad utáni állapotba kerüljön. Hogy így legyen, előbb olvasnunk kell Radot és az Ószövetséget Raddal. Most már magyarul is megtehetjük...

Seben István

Evangelikus dogmatika a 20. század végén

Dr. Nagy Gyula, *Az egyház mai tanítása. I.*

(Evangelikus Sajtóosztály, Budapest, 2000.)

Nem túlzás, valóban esemény, hálára indító esemény, amikor valakinek megadatik, hogy az érdeklődők elé teheti egész tudományos életpályájának foglalatát. Különösen nem mindennapi vállalkozás egy dogmatika megírása. Hiszen a feladathoz elengedhetetlen bibliai, teológiatörténeti és nem utolsósorban filozófiai ismeretek megszerzése alig képzelhető el hosszú évek előzetes munkája nélkül. S a széleskörű olvasottság, a nagy lexikális vagy történeti tudás önmagában nem tesz még a feladatra

alkalmassá. Nemcsak évek, hanem évtizedek kutató-oktató munkája és tapasztalata is szükséges, hogy a megszerzett ismeret mintegy beérjen, és a teológus meg tudja különböztetni a lényegest a lényegtelenről, megértse a régit, mélyére lásson az újnak, és képes legyen helyes ítéletet alkotni. Az istenadta szellemi képességeken kívül az istenadta külső körülmények teremthetik meg annak feltételeit, hogy egy dogmatikai kézikönyv megszülethessék. Az öröm és a hála azért kötelező, mert evangélikus egyházunk történetében ez most ismét megadatott. Nagy Gyula professzor, aki 1950-től kezdve, egy hosszabb megszakítással, összesen 24 évig tevékenykedett, mint a rendszeres teológia tanára, a püspöki tiszttól is megszabadulva ismét a tudomány felé fordulhatott és – az emberi alkotóképességnek már-már végső mezsgyéjéhez közelítve, – lezárhatta és kezünkbe adhatta dogmatikájának első kötetét.

A megjelent könyvismertetések elsorolják az elmúlt kétszáz év evangélikus dogmatikáit: Masznyik Endre Pozsony, 1888; id. Pröhle Károly Győr, 1948. Pedig lehetne még szenzációsabban tálni az eseményt! Lethenyi István (Csepreg, 1635) és ifj. Ács Mihály (Bártfa, 1709) – részben átdolgozásait, részben önálló – műveit is számolva négyszáz év alatt az ötödik dogmatika, természetesen, ha nem vesszük figyelembe a számos – sok esetben elveszett – idegen nyelvből készített fordítást, valamint a különféle szintű tankönyveket.

A dogmatika egyrészt az egyház tanításának foglalata, esetünkben az evangélikusé, ugyanakkor, másrészt, megírása mindig újrafogalmazás, melyet színez a kor, amelynek ír és amelyben gondolkodik a teológus szerző. Tanulságos ebből a szempontból szemügyre venni a legújabbakat.

Masznyik Endre művével kapcsolatban csak azt szokták megjegyezni, hogy a 16–17. századi ortodoxia ismertetésében merül ki. Hozzátehetjük ehhez, hogy szerzője 1857-ben született, tehát 31 évesen írt fiatalkori műről van szó. Szándéka egyfelől, hogy az evangélikus egyház közös tanát forrásai, azaz az evangélikus hitvallások alapján adja elő, és ehhez kapcsolódva, tőle megkülönböztetve, az evangélikus ortodoxia tanítását, amelyet a hitvallásokra épülő tan egyik lehetőségének tart más lehetőségek mellett. Másfelől, hogy „a magyar dogmatikai irodalom termékeinek könyvészei gyűjteményét” állítsa össze, amelyet műve „leghiányosabb, de egyszersmind legbecsesebb részének” kíván tekinteni. Azt tartja ugyanis, hogy a magyar dogmatikai irodalom sokkal gazdagabb, mint általában gondolják, mert nem ismerik és mert sok kincs elveszett. (Meg kellene fontolni, hogy amikor Szent István intelmeitől kezdve az Aranybullán keresztül a 16. századi protestáns énekeskönyvekig a történelemnek annyi dokumentumát tesz ismét hozzáférhetővé, nem lehetne-e Lethenyi István és ifj. Ács Mihály művét is megjelentetni.) Masznyik Endre úgy ismerteti az ortodoxia teológiáját, hogy minden teológiai fogalom vagy állítás latin megfelelőjét is közli, ezért joggal tekintik ismertetésnek, amely sem önállóságról, sem meggyőző erőről nem tanúskodik. A szerző egyik teljesítményét abban vélem felfedezni, hogy a hagyományos teológia hivatalos szaknyelvét következetesen lefordította magyarra, és ezzel hozzájárult ahhoz, hogy néhány évvel később meginduljon a teljes végzettséget nyújtó evangélikus lelkészképzés Magyarországon.

1948-ban az akkor 73 éves id. Pröhle Károly úgy említi munkáját, mint élete fájá-

nak a hanyatló nap sugaraiban érlelődött gyümölcsét. A háború után készül el munkájával, nem a dolgozószoza csendjében, amint régi egyetemi tanárhoz illőnek gondolnánk, hanem „a háztartás tűzhelye mellett”, vagyis a konyhában. Már „nyugalmi állapotban”, tehát nem aktív tanárként, írja a megjelenés évének februárjában az előszót. A külső nyugalomról annyit, hogy a megelőző hetekben még folyik a magyarországi németek kitelepítése, az erre következőkben szólal föl az evangélikus egyházban Mihályfi Ernő, és jelenti ki, hogy az állam az egyházhoz való viszony kérdését „így vagy amúgy az őszig elintézi”. Ebben a helyzetben nem esztétikai, hanem nagyon tudatos teológiai megfontolásból kerül ki könyvének fő címében a dogmatika vagy hittan szót. Nem előadásainak összefoglalását, nem tankönyvet írt ugyanis, hanem a szó legtisztább értelmében hitvédő, apologetikai művet: „Legfőbb igyekezetem az volt: úgy szólamtatni meg hitünk igazságait, hogy saját meggyőző erejük minél közvetlenebbül érvényesüljön s e közben minél jobban kitűnjék hitünk igazsága.”

Évtizedekre támaszkodó tapasztalat csapódik le Nagy Gyulának abban a célkitűzésében, hogy „szilárd igei alapot és tudományos teológiai tájékozottságot adjon mind a lelkeszi szolgálatban, mind az egyetemi szintű teológiai fölkészülésben.” Oktató munkájában 1950 után fokozódó mértékben azzal a – magát mindmáig makacsul tartó – ténnyel kellett szembenéznie, hogy hallgatói körében egyre kevésbé lehetett számolni az egyház tanításának alapvető ismeretével. Csökkent, sőt, el is tűnt a régi nyelvek ismerete a felnövekvő ifjúság körében. Az egyház tanítása egyáltalán nem vagy csak gorombán torzítva jelent meg a közvéleményben. A dogmatikai kifejtés didaktikájában ezt nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Mindehhez járultak olyan tényezők is, mint az igei-reformatori teológiának a kérdésfelvetést meghatározó térhódítása. Fokozódott az igény a skandináv és angolszász teológiai irodalom megismerésére, és erre bizonyos mértékig lehetőség is nyílt. Az ökumenikus párbeszéd újabb lépéseket tett meg, jelentős eredményeket ért el, és ökumenikus hatások minden elszigeteltség ellenére hazánkban is megjelentek. A közvetítést el kellett végezni. A II. Vatikáni Zsinat után pedig kikerülhetetlen feladattá lett a római katolikus egyház megismerése. Ki más vállalkozhatott az összesítő áttekintésnek erre a feladatára, mint aki a felsoroltaknak – szellemileg és lelkileg is – részese volt?

Naprakész áttekintést nyújtani, mindenről tudni és az összes szempontra tekintettel lenni, akármelyik tudományban roppant feladat. Igazán csak az képes rá, aki megismerés nélkül úgy áll benne a tudományos vérkeringésben, hogy minden forrásból meríthet. Nagy Gyula egykori előadásait akadémiai jegyzetként korábban (1954, 1965) már kiadták sokszorosított formában. Amit most kezünkbe vehetünk és olvashatunk, annak minden lapján érződik az elszánt törekvés, hogy megfeleljen címének és az egyháznak valóban mai tanítását nyújtsa.

Egy ilyen átfogó tartalmú könyv ismertetése nem a megfelelő hely és alkalom sem ahhoz, hogy a részleteket illetően a szerzővel párbeszédbe vagy vitába elegyedjünk, sem ahhoz, hogy tőle ezekre nézve pontosításokat kérjünk. Figyelniük kell azonban a mű egészének fölépítésére. Ennek hármasságát – kiindulás mindig a Szentírás ígéreiből, végigtekintés az egyház kétezres éves teológiai munkáján és gondolkodásán, végül pedig tájékozódás korunk fő teológiai kérdéseiben és válaszaiban, – Nagy Gyula

la következetesen végigviszi munkáján. Olyan fölépítés ez, melyet a közelmúltban megjelent újszerű, római katolikus dogmatikai kézikönyv is követ.

A könyv minden olvasója gondosan megírt, jó tájékozódást nyújtó művet vehet kezébe, amelyet haszonnal forgathat. Csak kívánni lehet, adassék meg Nagy Gyulának az erő és az idő, hogy a 20. század végének ezt a dogmatikai panorámáját befejezhesse.

Reuss András

Több mint szamizdat

Ferdinánd István: *Csittvári krónika – anno 1952*
(Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 2001).

Az Evangélikus Sajtóosztály által kiadott közel százötven oldalas könyvecske 37 különböző hosszúságú dolgozatot tartalmaz. Valamennyi Ferdinánd István tollából származik. Harminc tanulmány a *Csittvári Krónika* című, 1952 januártól – júliusig megjelenő evangélikus „földalatti” folyóiratban látott napvilágot. Öt rövid munka, – amelyet utólag találtak meg – ugyanezen folyóirat számára készült, de a lap megszűnése miatt már a fiókban maradt. A könyv elején és végén található két fontos írás – „A teológia és filozófia viszonya” és „Az értelmiség szolgálata” pedig a *Csittvári Krónika* elődjének tekinthető *Bizonyosság* című 1951. március–áprilisi, kérészéletű lapban jelent meg.

Ferdinánd István (1911–1992) – a *Csittvári Krónika* szerkesztése idején – az akkor már Evangélikus Teológiai Akadémiának (ETA) nevezett intézmény Általános Vallástudományi Tanszékének megválasztott rendes tanára volt. Az ETA a Pécsi Erzsébet Tudomány Egyetemhez tartozó Soproni Teológiai Fakultás megszűnését követően alakult meg – az 1950. augusztus 30-án az állammal megkötött ún. második Egyezmény hatálybalépését követően. A *Csittvári Krónika* már az intézmény Budapestre költöztetése után keletkezett. A cím a Jókai Mór: *És mégis mozog a föld* című regényében található hasonló elnevezés nyomán született. A Jókai által megfogalmazott paradigma, hogy ti „fiatal korában minden ember szabadelvű, rajongó és felmagasztalt” – egyházi környezetben történő továbbgondolására is kísérlet történik itt.

A Ferdinánd által szerkesztett *Csittvári Krónika* a mostani – Glatz József és Ferdinánd László által válogatott és szerkesztett formájában – egyfelől magának Ferdinándnak a nézeteit, másfelől a tanítványai által felvetett kérdésekre adott válasz-kísérleteket tartalmazza. Eredetileg azért indult be a lap, – ezt a szándékát azonban a nem Ferdinándtól származó cikkek csekély száma miatt nem sikerült megvalósítania – hogy fórumot biztosítson azon fiatal teológusok kérdés-felvetései számára, akik nem tartoztak az akkori teológiát meghatározó két csoport – pietisták és ortodoxok – egyikéhez sem, hanem önálló úton próbáltak meg járni. Maga Ferdinánd is ilyen embernek számított a maga különleges adottságaival. Fiatal éveiben (1934–35) ösztöndíjasként Strassbourgan tanult, és onnan radikális, polgári nézeteket hozott haza, amelyek egész tevékenységét sajátos teológiai, filozófiai, pedagógiai világnézeti héttérrel látták el. Doktori munkáját „Vallás és életforma” címmel 1941 októberében fogadták el a Soproni Teológiai Fakultáson.

Ferdinánd az „egyház új reformációjáról”, „az intelligencia evangelizálásáról” beszélt tanítványainak, és azt vallotta, hogy „Az egyház tanításának mélyén nagy igazságok rejlenek, csak ki kell bányászni azokat”.

Aki a Csittvári Krónika írásait olvassa, direkt vagy indirekt módon visszatérni látja ezeket az igazságokat, annak ellenére, hogy felismeri, hogy úgy a kérdésfelvetések, mint a kérdésre adott válasz-kísérletek formájukban és tartalmukban is tényleg új, sajátos hangot képviselnek. Ferdinánd „újat keresése” azonban nem evidenciákat akar kétségbe vonni, hanem az evidenciákra akar másként rákérdezni. A „létező” fogalma izgatja – amely szerinte anyag és szellem, és a kettő kapcsolódása eredményezi az életformát, – amelynek megfogalmazásához keresi az új formákat. Az „új formák” megtalálását szerinte az általa reprisztinációnak – „idejétmúlt életforma, elavult gondolkodásmód újszerű, modern köntösbe öltöztetése” – nevezett jelenség gátolja. Kérdésfelvetése és érvelése azonban nem szekuláris, hanem „az embert a maga saját valóságában megszólító Istenről” szóló beszéd, azzal az ember számára szóló behatárolással, hogy „mi emberek egyféleképpen tudjuk az Ő szavát elfogadni csupán, a mi valóságunkon keresztül, azaz az újon keresztül”. A másik „faktum”, amiben gondolkodik az Krisztus keresztre, mint Isten irgalmának tényleges alapja. Ezen a kettős háttéren szól hozzá régi korok nagy vitáihoz (a prófétaság vagy a szabadakarat kérdése, a misztikával történő konfrontálódás). Ezen a háttéren gondolkodik tradicionálisan a Szentírás kérdéséről – amikor egyfelől a kinyilatkoztatás lezárult rendszeréről, másfelől a creatio continua mintájára folyamatos kinyilatkoztatásról beszél – és ezen a háttéren marad amikor a Lutherhez fűződő egyfelől „egészen személyes viszonyáról” számol be, másfelől vitázik vele teológia és filozófia sajátos viszonya, a tételek kiszögezésének értelme vagy értelmetlensége, vagy a kultúra szekularizációja kérdéseiben. Ferdinánd kétféle emberben gondolkodik – ezért is vádolták később elitizmussal: a szellem, ill. a társadalom emberéről beszél. Az előbbi segíti az utóbbit. „A szellem embere az egésznek a követe, a szervezeté viszont a rész szerint valóé.” Ferdinánd ritka kivételnek tartja azt, ha valaki mindkét szerepkört egyszerre képes betölteni. Ezzel a nézetével a holisztikus teológiai antropológia vitázik, hiszen ennek felfogásában minden egyes ember betöltheti mind a két szerepkört. Az időről, mint jelenségről vitázva pedig – Oscar Cullmannal szembefordulva – azt állítja, hogy „a Jézus által a földön élt élet nem lineáris időben folyt” (bár, mint fogalmazza „megengedjük Cullmannnak, hogy a Biblia idője naív-realisztikus értelemben lineáris”) – ugyanakkor nem beszél arról, hogy Jézus „valóságos” emberségéhez a „valóságos idő” ténye tartozna hozzá.

Ferdinánd írásainak másik csoportját a tanítványai által felvetett kérdésekre adott válasz-kísérletek alkotják. A kérdések egy része elméleti, másik része konkrét életkérdés volt. Ilyenek, hogy menni vagy maradni az egyházi szolgálatban Magyarországon, a tanulás értelme, a köz szolgálata, a kultúra szerepe, az új egyház fogalma, a nemzedékek kapcsolata, a próféta küldetése és sorsa, a kitartás, a néphez való viszony, az ifjúság feladatai, és küldetése. Tanítványaiból ún. „szabad-csapatot” akart formálni, akik a pusztá létükkel, „közjogi harcba” nem bonyolódva, „szellemi irányba” tartanak, és szívós munkával elérhetik, hogy érveik, azok pusztá igazság-tartalma miatt maguktól győzzenek. Ebben a hitében azonban csalódnia kellett. Gondolkodásában –

bár sűrűn emlegette az autonómia gondolatát – az egyén nem kapott akkora szerepet, mint a szerinte többre képes kisebb vagy nagyobb létszámú ütőképes csoport. Élete nagy vágya az „agg Simeon öröme” a felett, hogy rámutathat egy öt megértő, ugyanakkor leváltó személyre – a tanítványaiban lévő emberi korlátok, és az adott történelmi és egyháztörténelmi gátló körülmények miatt – nem teljesülhetett.

A *Csittvári Krónika* rövid megjelenési ideje – hat szám, hat hónap alatt – nem tudott kellő hatást elérni. Az Állami Egyházügyi Hivatal tudomást szerzett a lapról, és rövid úton elnémította. Három évvel később magát a szerkesztőt is eltávolították a teológiáról, egy kis faluba – Homokbödögére – száműzték.

A *Csittvári Krónika* megjelentetésével az evangélikus egyház elkezdte törleszteni nem csak a Ferdinánd professzorral szembeni, hanem az akkori egyházi korszak feltárásával kapcsolatos adósságát is. A munka azonban folytatásért kiállt. Ezen a háttérén a *Csittvári Krónika* nem pusztán egy egyházi szamizdat szerkesztőjének akkori, aktuális gondolatait közvetíti számunkra, hanem a ma egyházai, teológusai, lelkészei, hívői számára is fontos üzeneteket hordoz, és ezen keresztül a világ számára is.

Böröcz Enikő

Egy sárosi nemesúr

Hubert Ildikó: *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei*
(Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.)

Értékes művelődéstörténeti dokumentummal ajándékozta meg Hubert Ildikó a régi magyar irodalom iránt érdeklődő tudományos köröket. A neves irodalomtörténész a 16–17. századi egyházi és világi írók működésének kutatója. Ez a hetvenhat oldalas, több mint száz jegyzettel, valamint hely- és személynév mutatóval ellátott könyv gazdag tárháza egy Sáros megyei birtokos, sóvári Soós Kristóf életének, irodalmi hagyatékának és kora társadalmának.

Az átlag olvasó számára csaknem ismeretlen nemesúr tevékenységét Bornemisza és Pázmány közé sorolják a kutatók. Sóvár (az Eperjes melletti mai Solivar) földesurának, Soós Györgynek és Eödfönyfő Orsolyának a fiaként 1566-ban látta meg a napvilágot, és zemplénkövesdi birtokán hunyt el 1620-ban.

Az evangélikus világi értelmiségnek ahhoz a köréhez tartozott, amelyik teológiai képzettség nélkül is szert tett a Szentírás alapos ismeretére és – felekezeti polémiákat kerülve – tudatosan vállalta az egyház lutheri irányzatát. Ránk maradt Bártfán kiadott könyvei: *Postilla*, azaz *epistoláknak...rövid magyarázata* (1598) és *A szent próféták...magyarázatának első része*, *Hóseás*, *Joel*, *Ámós* (1601) elsődlegesen írásmagyarázati művek. Bennük számos helyen idézi az egyházatyákat, ugyanakkor állást foglal korának egyházi és társadalmi kérdéseiben is. Mielőtt ezeket néhány vonással illusztrálnánk, ismerjük meg a kiadvány szerkezetét.

Soós Kristóf életének és környezetének leírása után kerül sor műveinek a forrásaira, prédikációinak felépítésére, perikópa rendszerére és idézeteire. A szerző avatott tollal és szakértelemmel elemzi Soós teológiai irányzatát, stílusát és a hitéletéről vallott felfo-

gását. A politika és civilizációtörténeti adalékokról szóló fejezetek a 16–17. század fordulójának súlyos hazai helyzetébe adnak bepillantást. A könyv melléklete tartalmazza Soós Kristóf leszármazási táblázatát, köteteinek közmondásait és perikópáinak rendjét.

Soós egyháztörténeti szerepével, különösen teológiai irányával Bencze Imre nyugalmazott lelkész már több írásban foglalkozott (Lelkipásztor 1978, Magyar Könyvszemle 1979, Irodalomtörténeti Közlemények 1981). Ezekből kétségtelennek tűnik „Luther hűte” melletti állásfoglalása. „Azt merik nagy szömtelenül mondani, hogy az Luther Márton tudományával együtt jött bé az Török fegyver közinkbe, Hazugság ez...”

Bornemisza Péterhez hasonlóan – akinek könyveit személyesen vásárolta meg özvegyétől – nemcsak egyházi kérdésekben foglalt állást, hanem kipellengérezte a társadalmi visszasságokat is. Valóságos tablóját adja a visszájára forduló századvég társadalmának. Például így ír: „...Az igazság hátunk megett hever, az hamisság, kegyetlenség mindenha szemünk előtt forog, az igaz törvénynek nincs ereje, az bűnök büntetlen maradnak, az nyomorultak háborgattatnak... Az fejedelmek háborúsnak és sok gonoszoknak szörzői lévén, kinek köszörü ízit igen érzi az kösség, ők mind az által vigadnak, menyegzőznek, tombolnak, amazok pedig nyomorognak az ő Istentelenségek miatt, mert az fejedelmek vesztek össze, de az szegény kösségnek tépik ki az haját...”

Bornemisza bátor társadalmi kritikája és Pázmány szemléletes stílusa így ötvöződik sóvári Soós Kristóf sokáig elfeledett íásaiban. Köszönet Hubert Ildikónak, hogy alapos kutatómunkájának e szép, ízes termésével felhívta a sárosi nemes tevékenységére kortársaink figyelmét.

Fabiny Tibor

Bauhofer életrajza

Fabiny Tibor: *Kincs a cserépedényben*
(Harmat Kiadó, Budapest, 2000.)

A Budavári Evangélikus Gyülekezetnek két egyedi tervezésű gyertyája van. Ezek a gyertyák kettős kanócúak. Az egyik a gyülekezet alapítójának, Mária Dorottyanak az emlékét hivatott őrizni. A másikat pedig a gyülekezet első lelkészének – Bauhofer György – születése illetve halála napján gyújtjuk meg. Így tehát évente kétszer – egyszerű és mégis míves kidolgozású gyertyák emlékeztetnek arra, hogy az Isten milyen lelkipásztoron keresztül mutatta meg munkáját, itt a budai várban. A Bauhofer György születésnapja utáni vasárnapon, illetve a halála napjához közel lévő vasárnapon ez a gyertya ég az oltárunkon. Sokaknak talán fel sem tűnik ilyenkor, hogy az oltáron egy gyertyával több világít. De fontos, hogy az előttünk jártak emlékét – legalább ezen a két napon – hálaima keretében felelevenítsük. Most újabb „lánggal” gazdagodhatunk. Nem csak mi, budaváriak, hanem egyházunk egész népe és az egyháztörténet után érdeklődők. Hiszen – hosszú évtizedes „pihenés” után megjelent (id.) Fabiny Tibor egyháztörténész professzor könyve. A Harmat Kiadó gondozásában került tehát a nagyközönség kezébe *Kincs a cserépedényben* címmel a Bauhofer György életét bemutató tanulmány. A szerző 1954-ben írta a kéziratot. Olvasmányos és mégis az egyháztörté-

nész alaposságával készült művet vehet a kezében mindenki. Ismertetés, elemzés és bizonyoságtétel – talán e három kifejezéssel jellemezhetném a művet.

Nem csak Bauhofer György élete, hanem a kor, a magyar történelem és a korabeli teológia-történet főbb vonalai is ismertté lehetnek, vagy felelevenedhetnek az olvasó előtt. Megismerhetünk egy kort. Egy olyan kort, amelyben hazánk történetéből fényesebb nevek váltak kötelezően ismertekké. S amelynek nem csak átélője, s főleg nem elszenvedője – hanem formálója is lehetett az a nagyszerű ember, aki gyenge szervezete ellenére erős hittel képviselhette az evangélium ügyét. Regényes életút ismertetése, s több naplórészlet teszi személyes barátunkká, ismerőssé a tanulmány „hősét”, Bauhofer Györgyöt.

A szerző nem csak tényeket közöl, hanem a saját evangéliumi látásával elemzi is a bemutatott kort és életet. Olykor negatív – elmarasztaló – megállapításait sem rejti véka alá. Azonosul Somorja és Buda lánglelkű igehirdetőjével, aki sokoldalú tevékenységgel, s lelki erejével „hazudtolta meg” testi gyengeségét, de hibás döntéseit sem rejti véka alá (pl. pápens kérdés), hisz a történésznek soha nem az a feladata, hogy glóriás szenteket gyártson, hanem az, hogy bemutassa, hogy a történelem is az Isten cselekvés-tere, amelyben (éppen a bűn miatt) még a kimagasló személyiségek is rendelkeznek „foltokkal”, hiányokkal, tévedésekkel. A kor gazdag forrásanyaga (amely a függelékben át is tanulmányozható) segíthet abban, hogy az olvasmányos életrajz egyben jó elemzés is legyen.

A szerző hitbeli elkötelezettségét, az ébredés ügyéért való lángolását személyesen is ismerhetjük. S akkor, amikor ő a történelemmel foglalkozik, (tanít vagy ír) akkor sem tagadja meg magát. Már a témaválasztás is jellemző: Bauhofer a racionalista környezetben volt az ébredés ügyének elkötelezettje, a misszió barátja, és a diakónia kezdeményezője. Tehát a lángoló, személyes, „megélt” hit példájává lett. De emellett a tudományos munkát sem hanyagolta el (egyház-történeti munkája is megjelent!) Tehát olyan személyt választott a több mint negyven éve írt tanulmányának főszereplőjévé, aki korunkban is példát jelent s értéket képvisel. A szüntelenül munkálkodó Isten jelenléte és ereje rajzolódik ki Bauhofer bemutatott életéből. Nem csak tanít a múlt, hanem bizonyosságot is tesz.

Ezért örömmel ajánlom a könyvet minden érdeklődőnek. S ezért vagyunk hálásak, hogy a templomunk kettős gyertyájának lángja mellett ma már id. Fabiny Tibor *Kincs a cserépedényben* című könyve is segít őrizni a budai evangélikus gyülekezet indulásának emlékét, s ezen keresztül talán lendít is az Isten, nem csak minket „váriakat”, hanem minden ma élő keresztyént.

Bence Imre

„A méltóság abban érhető tetten, hogy a méltánytalanságot hogyan viseli el”

Tüskés Tibor: Az Édenalapító – írások Németh Lászlóról
(Pannónia Könyvek, Budapest, 2001.)

„Az örütség volt az, részben a magamé, ami kertjeim sorra elrontotta”
(Németh László: Negyven év)

Az utóbbi másfél évtizedben ismét viták kereszttüzébe került Németh László életműve, gondolatrendszere. Születésének 100. évfordulóján – 2001-ből – visszatekintve már világosan látszik: a 20. század egyik legjelentősebb szellemformáló személyisége volt. Eszméi az utóbbi félszázadban átírták a közgondolkodást – ha a magyarság sorsáról, jövődjéről beszélünk, nem kerülhetjük meg az ő felismeréseit, amelyek – Tüskés Tibor szavaival – valóságos „szellemi lendítő erőt” képviselnek. Ő már a negyvenes évek derekán úgy vélte: ahhoz, hogy a magyarság a következő évezredben is élni tudjon, elkerülhetetlen a nemzetet megosztó két tábor „szellemi kézfogása”, az, hogy „népiek” és „urbánusok” – egyazon közösség kötelékébe tartozva – együtt munkálkodjanak közös jövőnk alakításán. A megosztottság szétforgácsolja energiáinkat, az egymásnak feszülő ellentétes erők egymást rombolják, ahelyett, hogy egymást erősítve egy magasabb minőségben szintetizálódnának, s együttesen küdenének a 21. századi korszerű, európai szellemiségű és jogrendszerű Magyarország megteremtéséért.

„Németh László titkainak nyomozása az egyik legnemesebb és legreménytelenebb feladatok egyike” – írja Tüskés Tibor. A sorra megjelenő monográfiák, a sokféle értelmezési kísérlet, az életmű körüli viták mind többet tártak és tárnak fel az életmű rejtett rétegeiből; lassanként megismerjük a – látszólag paradoxonokkal teli – világkép belső egységét, az író szellemalkatának, magánemberi habitusának gyökereit. Tüskés nem kíván „versengeni” Németh monográfusaival; ellenkezőleg, a legnagyobb figyelemmel követi – recenziók sorában – az új s újabb tanulmánykötetek megjelenését. Elismeréssel szól az „egyszemélyes kutatócentrumok” érdemeiről, amelyek mintegy spontán alakultak ki az évtizedek folyamán, s tették többfókuszúvá a Németh-életmű feltárását. Vekerdi László úttörő jelentőségű kismonográfiája (1970) nyomán – Kocsis Rózsa, Sándor Iván, majd később Domokos Mátyás könyvei mellett – a vidék is egyre erőteljesebben hallatta hangját (Grezsa Ferenc – Hódmezővásárhely, Olasz Sándor – Szeged, Monostori Imre – Tatabánya, Cs. Varga István – Eger, Füzi László – Kecskemét, Bakonyi István – Székesfehérvár; majd nyomukban a fiatalok, kik az egyre gyarapodó tanulmánykötetekben egyre észrevehetőbben vannak jelen). Azonban mindeddig kevés szó esett Németh László és Pécs kapcsolatáról. Tüskés Tibornak viszont épp e tekintetben van hozzátennivalója az eddigi kutatási eredményekhez, szerényen felfedve a maga szerepét is az életmű elismertetéséért vívott küzdelemben. Hiszen az általa szerkesztett Jelenkor már a hatvanas évek első felében kiállt a magyar irodalom akkor még háttérbe szoruló nagyjai (Németh, Kassák, Weöres stb.) mellett, aminek persze meg is adta az árát: a mérész szerkesztőnek 1964 őszén meg kellett válnia a folyóirattól. Németh László már ez év tavaszán így biztatta a nála emberöltővel

ifjabb irodalomtörténész: „ha kidobják, megírja az elsüllyedt magyar irodalom történetét, Weöresig bezárólag”. S Tüskés Tibor – hűen a rárótt feladathoz – a későbbiekben kitűnő kismonográfiák sorában valóban számba vette és „átmentette” az „aczélos” kultúrpolitika által sorvadásra ítélt magyar irodalom legfontosabb értékeit.

A kötet I. részében (*A művekről*) a szerző Németh Lászlóról 1970 óta folyamatosan publikált tanulmányait találjuk; a II. részben (*A befogadás állomásai*) a mindinkább te-rebélyesedő Németh-kutatás új s újabb állomásait regisztráló-üdvözlő kritikákat; a III. részben (*Személyesen*) pedig a szerző Németh Lászlóval való találkozásainak, már-már barátságnak nevezhető kapcsolatuknak dokumentumait. A három rész között itt-ott – természetszerűleg – átfedések vannak, az irodalomtörténész és magánember reflexiói egymásra vetülnek, olykor egybeemosódnak.

Tüskés Tibor szerint Németh László legfontosabb alapeszméje, a Jövőnek szóló „üzenete”, hogy semmiféle társadalmi eszmény nem valósítható meg „a lelkek morális forradalma” nélkül. Utópia? – természetesen az; mégsem realitás nélküli, hiszen az „Édenalapító” álma tovább rezonál bennünk, felébreszti lelki igényességünket, s ezáltal Magasabb Énünk kibontakoztatására ösztönöz. Ez pedig legszemélyesebb „üdvösség-ügyünk” – minden vallásos vonatkozás nélkül! Amint már Goethe megfogalmazta a Faustban: „Csak az érdemli a szabadságot és életet, aki naponta harcba indul érte”. Épp ezért – véli Tüskés Tibor – Németh László „példa-életének” titka a tanulás és tanítás egymásba fonódó, soha meg nem szűnő folyamata („docendo docere” – ahogy a latin közmondás tartja). Életművének így vált kulcsfogalmává az önmagával és a világgal „kísérletező ember”. Nem véletlenül jellemezte így önmagát: „alapjában egy íróvá torzult tanár vagyok”. Tanulmányaiban sem filozófiai épületkonstrukció megalkotására törekszik, hiszen nem tudósokat, hanem tanítványokat akar látni maga körül, a „minta-élet” megvalósítóit, a „kiművelt emberfők” sokaságát, akik majd erjesztik-élesztik a nemzet európaizálódásának folyamatát. Pedagógiai töltetű írásai sorában, valamint oktatási koncepció-javaslatában (*Ha most lennék fiatal, Ha én miniszter lennék* stb.) komoly és nemes célokat kívánt állítani az ifjúság elé az élvezetvallás és az olcsó szórakozások helyett. Esszéi, sőt regényei is (különösképpen az *Irgalom*) pedagógiai ihletésű, „szenvedély-fűtötte vállalkozások” – vélekedik Tüskés Tibor – amelyekben a morálisan igényes főhős és az etikai tartásban „alacsonyabb” szintű környezet viszonyára keres és talál megoldást, mégpedig mindig úgy, hogy az olvasó számára megkönnyítse a magasabb élet-igényességgel, az erkölcsileg tiszta életesz-ménynyel való azonosulást. Németh László voltaképpen e felfogásában Kassák rokona – az avantgárd szigorú „pápája” is a belső Rendet, „élettisztaságot” tartotta a hozzá, és egyáltalán: az emberhez méltó Lét-törvénynek. Ő is úgy vélte: csakis belülről, a belső igényesség megemelésével lehet „osztályos társai”, a proletárok szellemi felemelkedését megvalósítani. Ezért nem volt „kedves” igazán egyikük sem a Hatalom szemében.

Amint a *Tanu-korszak* (1932–36) számos tanulmánya, valamint *A minőség forradalma* című kötete (1940) bizonyítja: Németh már a harmincas években magáénak érezte a Dilthey nyomán kialakult szellemtörténeti iskola, illetve Ortega felismeréseit a „szellemi elit” és a „tömeg” viszonyát, társadalmi szerepét illetően. Az elitet szervező eszmény mindig is a fegyelmezett élet volt: ennek megvalósító a Jövőt előkészítő „új

nemességhez” tartoznak. Ebben is a Goethe-i mérce az irányadó: „A nemes rendre és törvényre törekszik”. Az egész személyiséget átható kulturáltság csakis a normák tisztetben tartásából fakadhat. Civilizáció nem épülhet a „mindent szabad” elvére, csak is önkéntes, belülről vállalt együttélési szándékra, önfegyelemre. Ortega már a húszas években felismerte (*A tömegek lázadása*, 1929), hogy a 20. század legveszélyesebb jelensége a teremtő erejű szellemi elit „kisebbségbe” szorulása az egyre jobban „eltömegesedő”, önmagát azonban „kulturálnak” tekintő értelmiségi középszer diktatúrájával szemben, amely az eredeti gondolkodású alkotó személyiség megsemmisítésére tör. A „kisebbség” viszont heroikusan szembefeszül a magát túlértékelő tömeg önszemléletével, s életét tudatosabban magasabb célok szolgálatába állítja (v.ö. Gödény Endre: *José Ortega y Gasset társaságában*, Credo 2001/1-2. sz.).

Ha nincsenek szigorú normák, elvárás-rendszerek (mint a mózesi „parancsolatok”), amelyek tisztességes életmódra készítetik az embert – vallja Ortega nyomán Németh László, s velük együtt Tüskés Tibor – az egyén és a nemzet egyaránt demoralizálódik; életünk csupán a lehetőségek halmaza marad. Ezt példázza – Tüskés olvasatában – Németh László *Bűn* című regénye: a személyiség aláveti magát a dologi-tárgyi-hétköznapi viszonyok uralmának, ami kiüresedéshez, végletes esetben – mint itt is – öngyilkossághoz vezet.

Újabban sokan és sokat vitatkoznak Németh László „minőségyszocializmus”-eszményéről, s egyáltalán: az író és a magát „szocialistának” deklaráló, valójában minden egyéni kezdeményezést megfullasztó államalakulat viszonyáról (v.ö. Bihari Mihály: Németh László szocializmus-képeről, *Tiszatáj* 1996/3. sz.; Monostori Imre: A Németh László-recepció története a „rendszerváltozás” után, *Kortárs* 2001/2-3. sz.; Babus Antal: Németh László szovjetunióbeli utazása, *Kortárs* 2001/5. sz. stb.). Tüskés Tibor számos adalékot vonultat fel annak bizonyítására, hogy Németh László a maga „minőségeszményének” megvalósulását remélte a szocializmustól (amelynek konkrét megvalósulásával semmilyen vonatkozásban nem értett egyet!). Ő a személyiség alkotóerejének kibontakozására, az emberben rejlő „orom-természet” diadalmaskodására alapozta a maga „ideális társadalom”-koncepcióját (a „minőségyszocializmust”). Hitt abban, hogy az ember – ha lehetősége van rá, s nem szegik szárnyát magasabb törekvéseinek – önként és örömmel választja a Jót, a nemesebbet. „Az adott szocializmus fölött nem egy tökéletes szocializmus plátóni eszméjét próbálnám megcsillogtatni, hanem lentről, a szívemben hordott Jó-ügy felől próbálnám úgy átjárni, hogy minél jobban hasonlítson rá.” Természetesen, ez is utópia – de hát a 20. század bővelkedett az utópiákban; amelyek aztán – megvalósításuk során – a legtorzabb és legembertelenebb társadalmi gyakorlattá fajzottak. Ez mégsem jelenti azt, hogy eszmények, utópiák nélkül is élhet az emberiség! Vagy ha igen, akkor belesüpped a legszimplább pragmatizmusba, aminek szintén végzetes következményei lehetnek, lesznek. A mindennapi érdekek, a „könnyű élet” eszméje kerekedik felül az eszményeken, s az ember elveszti kontaktusát a Mindenséggel...

Tüskés Tibor szerint tehát a „példa-élet” követéséről nem mondhatunk le, ha embertelenségünket meg akarjuk őrizni. Véleménye szerint Németh László alkatának kulcsa, hogy bár a hit és a kétségbeesés, az életösztön és a lemondás folyvást viasko-

dott benne, mégis mindig a remény győzött. („Mint a kövek közt fényre növő fű, mindig azt nézem, hol mutatkozik rés, amelyen az életöszön, a remény utat talál” – jellemezte önmagát.) Az életmű teljes megismerése-értelmezése-értékelése szempontjából ezért tartja fontosnak, sőt nélkülözhetetlennek a *Németh László élete levelekben* című kétkötetes kiadványt (I. k. 1914–48; II. k. 1949–75), amelyeket úgy forgathatunk, mint egy „virtuális önéletrajzi regényt”, emberi sorslenyomatot – a szélesebb közönség számára is érthető, követhető, olvasmányos történetet. Ugyanakkor a szűkebb szakma a műhelytitkokról, az alkotói problémákról, a művek keletkezéséről is értesülhet belőle (mint pl. a *Tanu*, a *Válasz* születése, a népi mozgalmon belüli viták, a szárszói találkozó stb.); s különösképpen sok segítséget kínál a legvitatottabb Németh-i fogalmak (mélymagyarság, kisebbségben, tejtestvérek, minőségsszocializmus stb.) tisztázásához. E kötetekből, valamint a *Németh László élete képekben* című kiadványból fény derül az író szellemi vonzalmaira, baráti s rokonszenvkapcsolataira is. Megnyugtató, hogy – bár életében sok és méltatlan támadást kellett elviselnie – a 60-as és 70-es években már örömmel tapasztalhatta, mint sorakozik fel mögötte egy frissen induló irodalomtörténész-nemzedék, „akiknek tanulmányai vigaszt és gyógyírt adnak soha be nem gyógyuló sebeire, amelyeket az 1945 utáni irodalompolitika ejtett rajta. Élete végén már egyfajta köz- és elismertségben volt része; a Szépirodalmi és a Magvető Kiadó közösen elindította – bár némileg cenzúrázva még ekkor is! – életmű-sorozatát; gondolatai, tanításai lassan beszivárogtak az oktatásba is.

A kötet záró részében a szerző értékes és érdekes dokumentumokat tesz közzé Németh László, valamint Pécs, a *Sorsunk* és szerkesztője, Várkonyi Nándor kapcsolatáról, saját személyes élményeiről, az íróval való találkozásairól. Németh László már a *Sorsunk* indulásakor (1941) levélkapcsolatot alakít ki a pécsi irodalmárok körével, több írása is megjelenik az új folyóiratban, sőt, 1941 őszén a *Janus Pannonius Társaság* is tagjai közé választja, s annak október 18-i felolvasóestjén, (ahol *Széchenyi és a magyarság* című tanulmányát mutatja be), Várkonyi Nándorral is találkozik. Az 1945 utáni viharos és veszedelmes esztendőekben, amikor ösztűz zúdul rá, már-már Pécssett vállal könyvtárosi állást Várkonyi kérésére és közvetítésével; körülményei azonban végül úgy alakulnak, hogy Hódmezővásárhelyt telepszik meg. A vásárhelyi évek történetét Grezsa Ferenc monográfiájából már alaposan ismerjük; a Pécsre vonatkozó érdekes dokumentumokkal most találkozunk első ízben. A dicstelen „fordulat évében” (1948-ban) aztán megszűnik a vásárhelyi menedék, s a *Sorsunk*kat is felszámolják, Németh – és irodalmunk legjava – fórum nélkül marad. Irodalomtörténetünk eme homályos éveiről is sok publikáció megjelent már az utóbbi évtizedben; forrásértékű viszont mindaz, amit Tüskés Tibor a hatvanas évekbeli Németh Lászlóról elmond nekünk. Mikor Némethék 1964 tavaszán a Mecsekalji szakszervezeti üdülőben töltenek néhány hetet, a Jelenkor főszerkesztője – Tüskés – közvetítésével az író újfent találkozik Várkonyi Nándorral, akivel a kialakult viszonyokat illetően most is egyetértenek. „A körülöttük levő világra mindketten mint egy új Atlantiszra – mint egy elsüllyedő, pusztulásra ítélt világra tekintettek”, amelynek része az egész „hivatalos” magyar irodalom is (nyom nélkül fog eltűnni azzal a világgal együtt, amelyben született).

A Tüskés-házaspárral való szorosabb kapcsolat is ekkortól datálható. E barátság emlékét őrzik a közös fényképek és azok a dedikációk, amelyekkel az író az életmű

folyamatosan megjelenő köteteit „az igazi magyar irodalom apostolainak és áldozatainak” ajánlja „a rokon gondolkodás örömeivel”, barátsággal, szeretettel. Később aztán többször is találkoznak Némethék pesti lakásán vagy sajkdói nyaralójában, ahova gyakorta ellátogatnak Fodor Andrással, Takáts Gyulával; olykor a Weöres-házaspár is ott vendégeskedik. Az író halála után (1975) pedig emlékünnepek rendezésével, emléktábla-avatással (még a „veszélyes” időkben! – amikor nem volt „divat” kiállni érte és mellette) ápolták a Németh László-kultuszt, s ápolják azóta is. Ella asszony, majd az ő halála után a hagyatékot gondozó Németh-lányok pedig továbbra is küldik az életmű-sorozat darabjait. A 90-es években a Pannónia Könyvek szerkesztőjeként Tüskés Tibor maga is adott ki Németh-könyveket; a kötetet az erre vonatkozó dokumentumok, az örökösökkel való levélváltások zárják.

Németh László „feltámadása”, utóélete valójában most kezdődik igazán – most, amikor már nincs kultúrpolitikai akadály a eszméi terjedésének. Ő, aki szellemében egyszerre volt „nemzeti” és „europээр”, tanulmányaival, egész gondolkodói attitűdjével – mint „európai utas” – mutatja az utat, hogyan integrálódhatunk vissza Európába úgy, hogy közben nemzeti sajátosságainkat is megőrizzük, s hogyan teremthetünk „minőségi” életformát, szellemileg magasabb szintű életkereteket magunk és utódaink számára. Ha ez sikerül, akkor a magyarságnak – amint ő megálmodta – valóban lesz „küldetése” Európában!

Tüskés Tibor kitűnő könyve nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Németh László „igazi” arcát megismerhessük, s végre a köztudatban is egységes, hiteles kép alakuljon ki róla. Önmagunknak ártunk vele, ha tisztázó viták helyett még mindig ellenséggépet látunk az egyik oldalon, abszolút tökéleteset a másikon. Kínzó ellentmondásainkat segít tisztázni, s a megoldás útját-módozatait csakis az ő életművének kritikai el-sajátításával találhatjuk meg. A 100. évforduló talán e kérdésben is előrelépést hoz; az „apokaliptikus” kor vízváltató lesz jövőnket illetően, amelyet Németh László nélkül és ellenében nem alakíthatunk.

G. Komoróczy Emőke

Erdély nyelve megőrizte a magyar múltat

Szilágyi István: „Hollóidő”

(Magvető Kiadó, Budapest, 2001.)

Az utóbbi évtizedekben feltűnően megfigyatkoztak a történelmi regények a magyar irodalomban.

Több vonatkozásban is rossz jelnek tekinthető ez. Most csak az általunk vélt két legveszélyesebb tünetre hívjuk fel a figyelmet.

Először is: a magyar sorskérdések kimaradtak a jelen s a múlt távlatában elvégezhető elemzések-ből, amelyekre csak a nagyszabású történelmi regények adhatnak lehetőséget.

Különös s már-már gyanús a magyar történelemnek mint témakörnek és a történelmi regénynek mint műfajnak az elhanyagolása, éppen akkor, amikor a társadalmi, politikai változás kedvező feltételeket nyújthat változatos műveléséhez.

Végül is azt kell megérnünk, hogy a politikusok többen foglalkoznak nyilvános fellépéseik során történelmünkkel, mint az írók.

Az irodalmi élet azért szárnyukra bocsát történelmi regényeket is, de azok jobbára megkerülik inkább a magyar sorskérdéseket, és szellemi különcködésekre használják fel, forgatják ki, azaz meghamisítják a századok szűrőjén fennmaradt egykori valóságot.

A mai Magyarországon termelt történelmi regények általában nem is magyar tárgyúak; s ha azok, akkor sem létezésünk állandó és sorsdöntő kérdéseiről szólnak; sokkal inkább a napjainkban divatját járó elvont filozofálást vagy a múlt kulisszái közé helyezett pszichológiai spekulációkat és a rossz meseként kiagyalt rémtörténeteket állítják középpontba.

A másik döntő fontosságú kérdéskör a magyar nyelv használatával kapcsolatos észrevételeket fogja össze.

Újabb történelmi regényeink nyelvi megformáltsága – tisztelet a ritka kivételnek – éppen a magyar nyelvi sajátosságokat nélkülözi, és valami olyan valószerűtlen művi nyelvet használ, amely vagy tüntető puritánságával akarná magára vonni a figyelmet, vagy elburjánzó díszítettségével.

Ha hiteles költői fedezet állna mögöttük, még elfogadnánk a szenvtelenül szűkszávú vagy a merész fantáziával kiesztergályozott kifejezésmódot, mint egyéni stílust, de a költői többletjelentés s vele együtt a tényleges valóságtartalom hiányzik a történelmi tárgyú munkákból.

Cselekményük, gondolatiságuk erőltetett célratörése egyoldalúvá és érdektelenné teszi mondandójukat. A mindennapi beszéd szintjén az utóbbi negyedszázad alatt végzetesen megkárosodott a magyar nyelv.

Azért hatott ránk váratlan megdöbbenéssel Szilágyi István „Holló idő” című történelmi regénye, mert – ritka kivételként, s talán utoljára – a magyar nyelv régi erejével és kifejezésbeli gazdagságával lepett meg bennünket.

Olyan mély volt ez a hatás, hogy a regény értékelését is nyelvi megformáltságának mint legfőbb értékének vizsgálatával kezdjük.

Nem mintha örömünk kiemelt megkülönböztetésre sarkallna, de a regény nyelvi hatósugara annak minden fontos elemét magába zárja.

Szilágyi István azon csekély számú magyar írók közé tartozik, akikben teljes múltbeli változatosságával ültetődött el s nyílt ki még teljesebben, költői többlettel gyarapodva anyanyelvünk.

A nyelv és a szellem tökéletes egysége valósul meg benne, olyan korszakban, amikor a magyar emberre és anyanyelvére éppen a két oldal szétszakadása és eltávolodása válik jellemzővé, az etnikumi és az emberi leépülés előjeleként.

Erdély ismét bizonyította, hogy – az anyaországban már csak halódó – magyar mi-voltunk iskolapéldája, és még afféle múzeum voltában is minden más magyar megmutakozásnál elevenebb és egészségesebb.

Itt, bent az országban a kevesek kérkedő, nyelvtani precizitással beszélt vagy írott nyelve ugyanazt igazolta, mint a tömegek s különösen a fiatalok elsatnyult, elrúttított, bemocskolt, foszlányokra tépett magyar nyelvhasználat. Itt már kiüzetett a sajátos magyar szellem a nyelvből, az emberből.

Szilágyi István erdélyi íróban még tökéletes az ősi egység.

A nyelv szelleme ugyanazon alapból származik, mint az etnikai szellem.

A lélek és a felfedező, megőrző ész s az öröklött, színes ösztönvilág érzékenysége alkotja a szellemet; az etnikum és a nyelv szellemét.

Éppen úgy, amint a népköltészetben sajátos észjárásként, lelki látásként és az ösztönök reagálás-rendszereként megmutatkozik.

Nem utasít el a nyelv szelleme semmi emberi tartalmat – a nemi életet is a kedély-állapot szerint számos változatban nevezi meg – csak a negatív, romboló ösztönöket; de azokat is a legtalálóbban elítélő kifejezésekkel.

Szilágyi István „Hollóidő” című regénye alapján ünnepeljük és – a jelenünkre döbbenve – egyben gyászoljuk is pávatollazatként színekben, színárnyalatokban gazdag, régi és mégis újként ható magyar nyelvünket.

Régi, mert ősi örökségünk; újszerű, mert mindig lényegbevágó, pontos és kedélyünkkel színezett, életünk jó és rossz helyzeteiben hajlékonyra edződött.

Ilyenek voltunk – mutatja elénk Szilágyi regényének nyelvezete.

Sajnos, le kellett írunk anyanyelvünk erejével és szépségével kapcsolatosan az „utoljára” és a „gyászolunk” szavakat is.

Magyar voltunkhoz méltó nyelvünknek nincs már folytatása az irodalomban sem.

Vannak íróink, költőink a fiatalabb generációk tagjai között, akik tanulékonyan, változatos színeiben, költői szépségében kezelik a nyelvet műveikben, de a nyelv szelleméhez már csak hangulatok fűzik őket.

S már ezek a nyelvi értékek is győben vannak.

Szilágyi István történelmi regényében még az élet természetességének, a kedélyvilág, az ösztönök s az emberi helyzetek elevenségének, a gondolatok frissességének, a külső és belső viszonylatoknak kifejezője a régi fényében, találékonyságában és gyönyörködtető formájában megmutatkozó magyar nyelv.

Talán utoljára, és sejtetve a gyászt.

Mert a történelmi regény valójában erről szól.

Mottóként eléje illene Ady Endre verssora: „Úgy romlunk, mint az esős nyári körte.” Szilágyi István regénye cselekményét a török hódoltság korába helyezi, amikor generációk sorára először terjed ki Magyarország jó egyharmadán az idegen hatalomnak való alávetetés.

Az idegen hatalmat a magasabb kultúrával rendelkező magyarokhoz viszonyítva, mindig a „barbár” kifejezéssel jelzi az író.

S annak ellenére is, hogy a magyarságban él még az ősi egységre törekvés, a barbár hódítók fölébük tudnak kerekedni, csellel és erőszakkal egyaránt; és a magyar egyre ingatagabb lesz; s ha alkalmat talál a harcra, azt is csak egy másik hódító hatalom (a német) szövetségeseként teheti.

Szilágyi a magyarság romlását még külső hatalmak következményeként ábrázolja, de többször utal a nemzetet egyedeiben és közösségében is kikezdő belső bajokra.

Idézzünk az utóbbiakra vonatkozóan néhány elevenbe vágó sort a regényből. Véleményünk szerint: ezeket a tapasztalatait helyezte el az író történelmi regénye foglalatában: „... ha ez sokáig így tart, erkölcsünk, gondolkodásunk a barbárokéhoz lesz

hasonlatos”; „Ez az álca már saját lényegünk.”; „Őrizzük őket, hogy minket ők a hatalmukban tarthassanak.”; „... álnokságunk maholnap azokéval vetekszik.”; „Vagy is hát még itt vagyunk, de már nem igazán... Egy ideig még itt is leszünk, meg már nem is.”; „... milyen könnyű elbánni velünk.”

Íme, az alapvető élmények a magyarságról. S ezekhez szükségeltetik az olyan verbeli elbeszélő, mint Szilágyi István.

Annyira erős az íróban a cselekményszövés lendülete, hogy alakjait szinte állandóan mozgásban, tevékenységben tartja. Ha a főhős, Téntás deák jellemrajzát belső, néha tudat alatti motívumokkal gazdagítja, eljárása mesterkéltén kiválik a regény megfigyelésekben s azokhoz igazodó nyelvi fordulatokban bővelkedő szöttezéséből.

(Mellékesen jegyezzük meg, hogy a jellemek külső és belső motiváltsága mindedig a *Kő hull apadó kútba* című regényében (1975) sikerült hitelesen és meggyőzően Szilágyi Istvánnak.)

Fontos regényírói erénye még a szerzőnek az erős, logikus elemzőkészség és gondolatiság.

A *Hollóidő* című regény első részében korhű képét kapjuk a költői erővel megjelentetett filozofálásnak és a bölcsen vitatkozó disputálásnak.

Szilágyi kitűnő logikai készsége a szerkesztésben is remekel; olyannyira, hogy a regény második részében, a „Csontkorsók”-ban már a virtuozitásig jut az életmozzanatok egybekomponálásában.

Eléri célját az emberi élet egészére vonatkozóan: a jelképekre épülő értelmezést.

S vélhetően azt a titkos célját is megvalósítja, hogy méltó társa legyen a „túláságon is jól megcsinálás” terén a kortárs világirodalom olyan jelentős szerzőinek, mint García Márquez és Umberto Eco.

A szerencsésen véghezvitt bravúrok mellett, mégis úgy látjuk, hogy Szilágyi István legmagasabb írói teljesítményét akkor éri el, amikor a közösségi lét eseményeit, krónikáját felfűzi a nyelv erős és színes fonálára.

Bödőcs Pál

Szente Imre Kalevalája

Kalevala, Fordította Szente Imre

(Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 2001.)

A finn eposz már röviddel a Régi-Kalevala 1835–36-os megjelenését követően élénken foglalkoztatta a magyar tudományos és irodalmi közvéleményt. Az akkor még 32 énekből és 12078 sorból álló művet a magyarok közül elsőként Reguly Antal olvasta, aki 1841-ben egy levele tanúsága szerint azonnal beszámolt fordítási szándékáról, s tervéből néhány fordítástörédeket meg is valósított. Ez, az ún. Régi-Kalevala hozta meg a finn nemzeti eposz számára a világhírt – erről áradozott híressé vált berlini előadásában a bontakozó népköltészet tudomány európai szaktekintélye Jacob Grimm is, aki ma már jobbára a mesemondó Grimm-testvérek egyikének képzetét kelti bennünk. Az „igazi”, Lönnrot által 50 énekre kibővített Új-Kalevala, amit ma egyszerűen Kalevalának ismer a világ, 1849-ben nyerte el végső formáját, s vált a finn

nemzeti kultúra, sőt bizonyos fokig a lassan, de megállíthatatlanul az állami önállóság felé tartó finn társadalom sarokkövévé, s a finn nemzet szimbólumává. Hosszú lenne elsorolni, kik és hányan próbálták Reguly óta megismertetni legalább töredékeiben a finn eposz szépségeit a magyar olvasókkal, ezért itt talán elegendő megemlíteni, hogy az első teljes fordítása 1871-ben – tehát éppen százharminc esztendeje – látott napvilágot Barna Ferdinánd jóvoltából. Barna Ferdinánd fordítását az idők során sokan leszólták, költőietlennek bélyegezték -hogy mennyire az, olykor még ma is viták tárgya – mindenesetre az úttörőknek járó érdem elvitathatatlan tőle. Egy biztos, Barna Kalevalája a tudományos vizsgálódásokra nagyobb hatással volt, mint a korabeli magyar irodalmi életre. A Kalevala Vikár Béla 1909-ben megjelent fordításával került be igazán az irodalmi köztudatba, s vált népszerűvé íróink-költőink körében is szinte egészen napjainkig. A költői tehetséggel és komoly tudósi kvalitással megáldott Vikár valóban páratlan remekléssel ajándékozta meg műfordítás-irodalmunkat. Híven adta vissza az eredeti versmértékét, nyelvi gazdagságát. Óriási feladatra vállalkozott, hiszen egy archaizmusokból, különböző nyelvjárásokból kialakított, Lönnrot teremtménye keze nyomán egységesített, sosem volt finn nyelven írott eposzt kellett magyarul megszólaltatnia. A kalevalai versmérték ritmusát az ősi magyar nyolccsal gyakran összetévesztett nyolc szótagos trochaikus lejtésű sorok és a gazdag alliteráció adja, szerkezete pedig – már csupán az egykori előadásmódból adódóan is – a gondolatpárhuzamra épül, azaz az egyes sorokat ugyanazon gondolat más szavakkal történő megismétlése követi. Mivel a finn nyelvben is nagyjából azonos a szórend, a kalevalai verselésben sorvégi rímként legfeljebb ragrím állhat. Vikár e tekintetben nem ragaszkodott a kalevalai versformához, a 19. század végi klasszikus magyar versformát követve csengő-bongó sorvégi rímekkel fordította le az eposzt. A fordító már említett költői tehetsége mellett alighanem az utóbbi körülmény is szerepet játszott abban, hogy fordítását a magyar fordításirodalom egyik legkiemelkedőbb teljesítményeként tartják számon, még ma, több mint kilencven év elteltével is. Újabb hat évtized múltán az erdélyi Nagy Kálmán veselkedett neki a hatalmas munkának, s adta ki az eredeti verselését hívebben követő, ennek következtében dísztelenebb, ám a köznyelvhez jobban közelítő, a mai olvasó számára könnyebben követhető Kalevalát 1972-ben. Közben már készült Helsinkiben a Finnországban fotóművészként ismert Rácz István fordítása, ami 1976-ban látott első ízben napvilágot. Rácz István – saját elmondása szerint – a finn táj és a finn lélek felől közelített az eposzhoz s eredményesen: tola nyomán újabb kitűnő Kalevala-fordítás született. Ő a hagyományos nyolc szótagos, azonos gondolatot variáló sorokat egy sorra vonta össze, mert hite szerint így az eposz könnyebben olvasható, s hosszú soraival jobban idézi a klasszikus, hexameterben írt eposzok méltóságteljes hömpölygését is.

Első látásra Sente Imre fordítása is egy nyomdatechnikai fogással hívja fel magára a figyelmet. Ő abból indult ki, hogy a Kalevala népkönyv, vagy legalábbis azzá kelene válnia, ezért a prózai epika műfajainak, a mesének és a regénynek a tulajdonságait szándékozott kiemelni Kalevalájában, s ennek nyomdatechnikai eszközökkel is nyomatékot adott: az egész eposzt prózai szöveggént tördelte, azt az illúziót keltve, mintha meséskönyvet olvasnánk. Ám ez valóban csupán illúzió, hiszen amint bele-

kezdünk az olvasásába, azonnal átüt a szövegen a verssorok lüktető ritmusa. Talán itt érdemes felhívni az olvasó figyelmét, hogy Sente Kalevalája véletlenül sem tekinthető szabad prózai átdolgozásnak, hiszen az egyes összetartozó részek után közölt számok alapján visszakereshetjük a Kalevala mind a 22795 verssorát. Sente Imre Kalevalájáról egyébként régóta tudott a hazai szakmai közvélemény, hiszen a sokáig Finnországban élt, majd Svédországba áttelepült magyar költő műve már 1984-ben készen volt, itthon azonban Weöres Sándor ajánlása ellenére sem talált kiadóra. Végül a Nemzedékek és a Nemzetőr közös kiadásában látott napvilágot Münchenben 1987-ben. Ily módon tehát immár másfél évtizede létezik az ötödik teljes magyar Kalevala – első megjelenésekor még néhány recenzió is méltatta – csak éppen hozzájutni, elolvasni volt nehéz. Sokan beszéltek róla, anélkül, hogy ismerték volna. Ezért külön öröm most, hogy Pusztay Jánosnak, a szombathelyi Minoritates Mundi – Literatura szerkesztőjének a jóvoltából a hazai érdeklődők is a kezükbe vehetik. Sente Imre legfőbb fordítói célja a népkönyv-jelleg hangsúlyozása mellett az eredeti verssorok pontos ritmikájának a visszaadása volt. A már említett nyolc szótagú trochaikus sorok ugyanis az eredeti kalevalai versmértékre is csupán jellemzőek, de nem bírnak kötelező érvénnyel. Számos variációban fordulhatnak elő – ezekből maga Lönnrot több mint négyszázat említ már a Régi-Kalevala előszavában – mintegy oldva a szabályos sorok monotonitását. Ugyanakkor néhány fő szabály következetesen érvényesül. Ezek közé tartozik például az, hogy az utolsó szótag rövid szótag után sohasem lehet hosszú, nem veszélyeztetheti a verssor trochaikus lejtését. A magyar nyelvben ez komoly gondokat okozhat a fordítónak, gondoljunk csak a hosszú szóvégi magánhangzóink sokaságára, a hosszú ó-t és ő-t tartalmazó ragjainkról már nem is szólva. Sente Imre ezt a csapdát úgy igyekszik elkerülni, hogy igen gyakran merít szűkebb pátriája, a Dunántúl tájnyelvéből, amelyben az említett hosszú magánhangzók igen ritkán fordulnak elő. A hosszú ó-t és ő-t tartalmazó ragokat pedig, ha a helyzet úgy kívánja, igen leleményesen a népnyelvi, mégis mindenkim számára érthető -bul/bül, -tul/tül, -rul/rül alakokkal cseréli fel. A tájnyelvi szavak megértése sem okoz az olvasónak különösebb gondot, mivel a számára ismeretlen tájszó jelentése – hála a folyamatosan ismétlődő gondolatpárhuzamnak – a szövegkörnyezetben általában világos értelmet kap, néhány ritka kivételtől (pl. sülülü, 24. o.) eltekintve. Sente Imre néhány ismert verssor töredéket (Ady, Ómagyar Mária-siralom) is becsempész szövegébe, még magyarabbá téve ezzel Kalevaláját. Hasonló hatásra törekszik magyar népmesei motívumok beillesztésével is, s eme törekvése is sikeresnek bizonyul. A recenzens legfeljebb az Óperencia, Óperenciás tengerrel tud nehezen megbékélni, mivel a szó etimológiájának ismeretében képtelen a finn ősvizekre asszociálni, s az ősmadár „turul” elnevezését is túl magyarosnak érzi. Ugyanakkor igen találónak tartja az eposz hőseinek új állandó jelzőit, mint pl. vének véne Väinämöinent, a Kullervo, Kalervo sarját, meg Lemminkäinen esetében, az a pezsgővérű pajkost. Sente Imre a „cél”, a jóhangzás érdekében fordító elődeitől is átvesz néhány sort, ami – mivel fel is hívja rá a figyelmet – egyáltalán nem kárhoztatható, inkább dicséretes. A legtöbbet, mintegy 15–20 sort Nagy Kálmántól, de Vikár néhány sorára is könnyen ráismerünk:

ELŐHANG

VIKÁR:

*Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dúdolni,
Fajok énekeit fújni;*

SZENTE: Kerekedik arra kedvem, mind azt forgatom fejemben, hogy már dalra kéne kelni, ideje volna énekelni, vörsbe szédni rég valókat, ősi dolgokról dalolni.

Nem csupán az összehasonlítás, a kedvcsinálás szándéka is vezette tollamat, amikor idecitáltam ezt a néhány sort. Illusztrálendő, hogy Szenté Imre Kalevalája valóban érdekes az elolvasásra, kitűnő, gondos, sok fordítói leleménnyel tanúskodó munka. És mindezek felül az új kiadásnak még egy különlegessége is van: a fordító, aki még sok magyar honfitársunkkal együtt használja és különbséget tud tenni a nyílt és zárt e között, a fonetikában használatos e hangjelöléssel az egész eposz folyamán jelzi a zárt e-nek ejtendő hangokat. Ebben alighanem része lehet a kiadványt támogató Bárczi Géza Értékkörző Kiejtési Alapítvány munkatársainak is, ám hasznossága mellett esztétikailag is emeli Szenté Imre Kalevalájának értékét. A szép szombathelyi kiadvány Csepregi Márta igényes előszavával és Masszi Ferenc illusztrációival látott napvilágot.

Fehérvári Győző

Contents

Two Poems by Anna Bede

János Mátyóki: A Journey to Chak-Chak

Gábor Viktor Orosz: Thoughts About the
Final Judgement

Sándor Cserháti: Luke 16, 1-12 (meditation)

Corpus evangelicorum

Pentikäinen, Juha: Laestadius' Memory

(Translated by Márta Csepregi)

András Reuss: Eivind Berggrav's Theology

Zsolt Giczi: Hungarian Lutheranism in
1944-45

László Benczúr: Ecclesiastical Historians

Together – 1954

Seminarium Ecclesiae

Jenő Sólyom: Thoughts About a Hungarian
Lutheran University

Progress of Thought

Gábor Karátson: Of Jakob Böhme's Aurea

István Bartha: Theaitethos and Parmenides
– in Badacsony (a dialogue)

Thesaurus Ecclesiae

Gabriella Hubert: The Hungarian Hymn-
books of Lőcse

Gábor Trajtler: Confessio Augustana, 1980
(a cantata by Sándor Szokolay)

On the Classics

István Rakovszky: Thoughts on Reading

Buda's Death

Endre Gődény: If Petőfi Nevertheless

Our relatives

Tarhanov's poems (Translated by Anna Bede)

Sabahattin Kudret Aksal's Short Story

(Translated by János Mátyóki)

Observer

Schleiermacher – in Hungarian

(Tamás Béres)

G. van der Leeuw: Fenomenology of reli-
gion (Péter Szentpétery)

Two John-Commentaries

(Eszter Andorka)

The Basic Work of Gerhard von Rad

(István Seben)

Dogmatics of Gyula Nagy (András Reuss)

Essays by István Ferdinánd

Ildikó Hubert: Life and Works of Kristóf

Sóvári Soós (1566-1620) (Tibor Fabiny)

Tibor Fabiny: The Biography of György

Bauhofer (Imre Bence)

Book of Tibor Tüskés (Emőke Komoróczy G.)

István Szilágyi's Roman: Pál Bödőcs

Imre Szenthe's Translation of the Kalevala

(Győző Fehérvári)

Inhaltsverzeichnis

Zwei Gedichte von *Anna Bede*

János Mányoki: Ein Ausflug nach Tschack-Tschack

Gábor Viktor Orosz: Gedanken über das jüngste Gericht

Sándor Cserháti: Meditation über Lukas 16,1-2

Corpus evangelicorum

Pentikäinen, Juha: Erinnerungen an Laestadius (Übers.: *Márta Csepregi*)

András Reuss: Über die Theologie von Eivind Berggrav

Zsolt Giczi: Die ungarischen Lutheraner in den Jahren 1944-1945

László Benczúr: Kirchenhistoriker untereinander 1954

Seminarium Ecclesiae

Jenő Sólyom: Gedanken über eine evangelisch-lutherische Universität

Auf der Wanderfahrt des Gedanken

Gábor Karátson: Über die Aurea von Jakob Böhme

István Bartha: Theaitetos und Parmenides in Badacsony

Thesaurus Ecclesiae

Gabriella Hubert: Ungarische Gesangbücher aus Lőcse

Gábor Trajtler: Confessio Augustana, 1980. (Kantate von *Sándor Szokolay*)

Über Klassiker

István Rakovszky: Einige Reflexionen beim Lesen von Arany: Buda halála

(Der Tod von Buda)

Endre Gődény: Wennes doch Petőfi wäre

Aus der Literatur verwandter Völker

Gedichte von Andrei Tarhanov (übersetzt von *Anna Bede*)

Eine Erzählung von Sabahattin Kudret Aksal (übersetzt von *János Mányoki*)

Die Beobachter

Tamás Béres: Schleiermacher auf Ungarisch Über das Buch von G. van der Leeuw

(*Péter Szentpétery*)

Zwei Kommentare zu dem Evangelium von Johannes (*Eszter Andorka*)

Das Grundwerk von Gerhard von Rad (*István Seben*)

Die Dogmatik von Gyula Nagy (*András Reuss*)

Studien von István Ferdinánd (*Enikő Böröcz*)

Ildikó Hubert: Leben und Werk von Kristof Sóvári Soós (*Tibor Fabiny*)

Tibor Fabiny: Der Lebenslauf von György Bauhofer (*Imre Bence*)

Über das Buch von Tibor Tüskés (*Emőke Komoróczy G.*)

Der Roman von István Szilágyi (*Pál Bödőcs*)

Die Übersetzung des Epos Kalevala von Imre Szenthe (*Győző Fehérvár*)

